УКРАЇНА.

НАУКОВИЙ

та

ЛІТЕРАТУРНО-ПУБЛІЦИСТИЧНИЙ

ЩОМІСЯЧНИЙ ЖУРНАЛ.

Рік ПЕРШИЙ.

ТОМ II.

АПРІЛЬ

1907.

У КИЇВІ.
1907.

Друкарня Н. Т. Корчак-Новіцького у Київі, Меринговська, 6.

„Марія“ Т. Шевченка.

(Аналітична проба).

На склоні недовгого віку Шевченка — після всього прожитого й пережитого зьявляється у нього якесь чисто-побожне відно́шення до жінки, до матери. Тихе счастя сімейне—це не тільки гаряче бажання, певний ідеал поета, але могутня ідея, що заполонила виображення його, всю його духовну істоту. Образ жінки, високий образ матери виростає в недосяжну величінь, що лежить уже почасти по-за межами дійсности, приймає форми чудесних обьяв, як у Марії, до котрої Шевченко звертається бажаючи возвеличити матір. «Чудесність» одначе не заважає поету бути разом з тим і цілком реальним: в його зображенні ви бачите життя, бачите щось близьке, рідне, цілком зрозуміле. Поет думає, що на землі нема нічого кращого, як «тая мати молодая з своїм дитяточком». Це, значить, — краса світа, може тут розвязка великої тайни життя і природи...

Одначе ж разом з цим перед поетом стоїть і «неможливість счастя», як сфінкс з своєю загадкою, і це накладає на його поему той безмежний, але разом і спокійний сум, що так вражає нас в «Марії».

Треба признати, що таке відношення до жінки-матери займає в душі Шевченка якесь дуже глибоке місце і разом з другим його великим почуттям — любовью до Украіни — стає його стихією. Психологічні коріні цього криються безперечно в про-

житому, засягають до молодечих літ поета, навіть аж до дитинства його. З окрема тут ще стріваємось з надзвичайно цікавою для критики стороною як самого поета, його індивідуальности духовної, так і творчости його: це—замилування фігурою, що так часто зустрічалась в житті, фігурою матери—«покритки». Чому-ж так? Відповідь на це питання можна шукати в одній з найглибших і найкращих поем про матір — «Марії», особливо коли мати при тім на увазі і другі твори Шевченка, де темою зьявляється мати.

Насамперед зауважимо, що в «Марії» Шевченковими устами говорить сам народ український, показує своє святе і чисте співчуття до чоловіка, і—з окрема—українська жінка, котра плаче при одному оповіданні про «покритку».

Одначе, будучи відгуком народного духу, поет має і власну яскраву індивідуальність, і дуже цікаво поглянути з цих двох боків на «Марію». Покритка—одна з самих яскравих жертв несправедливого ладу соціяльного—«панщини», того укладу життя, проти котрого Шевченко вставав з усією пристрастью, яка тільки могла бути в його душі;—одна з найтяжчих і найяскравійших прояв, тому, що ясно показувала, що «панщина» є рабство не тільки, сказати-б, фізичне, але й духовне, рабство не тільки «рабів», але й панів, посміх з душі людської, величезна «хула» на самого Бога! «Лукавиї пани» не тільки живуть з праці людської, але й не шанують ні трохи *чоловіка*, яко такого, одбіраючи собі все добро його, все найкраще, що є в нього, саму душу його. В цім образі зконцентрувалась вся несправедливість, увесь бруд і все страховище панщини. З другого боку—вся любов, та ніжна і глибока любов поета до рідного несчасного люду, скупилась на цій скривдженій істоті. І от потроху «покритка» приймає прикмети всіх ідеалів поета: *вона* іменно єсть найкраща жінка, *вона* найкраща мати, вона образ України і її долі, вона спасителька рідного народу, вона спасителька всієї людскости: «радуйся, ти бо обновила єси зачатія студно!»

Все упованіє моє
На тебе, мати, возлагаю.

Якою ж силою «обновила», навіть спасла вона *всіх*? Ця сила— любов, та велика любов жінки, за котру «багато проститься».

Глибока вселюдська ідея заложена в поемі „Марія". Скрізь. у всіх народів по всіх віках Шевченко бачив те саме, що й у свої часи, в свого народу: ту саму несправедливість, той самий в її обставинах, сказати б, хід історії суспільства й особи. «Панщина», то-б-то з глибокої давнини істнуючий лад соціяльний— повинна бути скасована. Скасує її, оновить людськість—мати. Почала-ж це онóвлення мати — покритка, велика істота історична Марія. Задумавши вилити в поетичних образах такі думки, Шевченко звертається до історії і спиняється на жінці, в котрій половина людськости бачить своє спасіння, на „цариці неба і землі", на жінці, що зродила самого Бога, на Марії. Тема велика, сміливість поета велика (мусимо зауважити, що тут маємо на думці не якісь релігійні причини). У всесвітній поезії нема твору з такою темою і такою оригінальною обробкою, як у Шевченка. Бо наш автор цей історичний факт приближує до сучасного життя і при тім геніяльно націоналізує: прийом в високій мірі цікавий; ним підкреслено вселюдське значіння теми з одного боку, і вселюдське значіння національних прикмет, або тих, що мають національний корінь—з другого.

Такий, здається нам, був початок «Марії» і така еволюція з джерела творчої сили поетової винесла на поверх і тему і форму цієї поеми.

Крім того, Шевченко протестує своєю поемою проти тієї міщанської моралі, по котрій покритка—щось низьке, в кращім разі—нещасне; він обороняє любов, вільне діяння женщини-чоловіка в її вільному обовязкові перед людскістью—родити і виховати чоловіка. Покритка—жертва ладу соціяльного не тільки в розумінню скривдженої дівчини, але й у більш широкім розумінню— спутаної сучасною формою життя жіночої душі: будучи з першого боку «жертвою», вона зьявляється, з другого боку, образом торжества природи, побіди чоловіка (бо він є частина природи) над ненормальними обставинами. З цих протилежностів виникає і та трагічна, якась наче безпричинна неможливість счастя, та

завше сумна доля покритки, котра єсть не останній мотив у поезіях Шевченка про матір, з-окрема і в «Марії».

Джерелом «Марії», таким способом, були не християнські оповідання, а народній український погляд і власна Шевченкова творчість. Тому зовсім не з того боку починають ті, хто каже, що Ш. у своїй «Марії» знехтував догмат, написав поему антирелігійну, або навіть антиморальну. Про історію і долю Марії народ український думає іменно так, як зображає цю історію Ш. в своїй поемі, а сам Шевченко писав просто про долю ідеальної української дівчини, як вона свобідно зродила і виховала великого спасителя народу,—втіливши в цій поемі своє гаряче бажання, щоб появився той «апостол», котрого так пристрастно ждав наш поет, так дивувався, що він не йде; при тому, на канві біблійного оповідання наш автор змалював дві звичайні свої антітези: простих і бідних, а проти них—ненависних йому «фараонів». Що-ж до «догмату», то своєю «Марією» Ш. найбільше власне потвержує справедливість даної йому Драгомановим назви «біблейця». Такі уступи, як «апостроф» до поеми, такі вирази, як: «ця (ослиця) несла живого істинного Бога» і багато инших, котрими просто пересипана поема, міг написати тільки глибоко і просто (як і народ) віруючий чоловік, хоч і не по церковному.

Стичні точки евангельського оповідання і Ш — вої поеми, перш за все—в загальному дусі цієї історії: надзвичайна простота і «умилительное благочестіе», мовляв Куліш про характер нашого простого люду. Обидва оповідання: і евангельське і Шевченкове—по своїй простоті стоять на рівні. Загальна ідея однакова: моральна побіда простих і бідних над сильними мира.

Щоб приступити до ближчого аналізу характерів поеми, треба передати хоч коротко зміст її в звязку з перво-джерелом, бо це позволяє вияснити і внутрішній загальний дух поеми.

Завважимо наперед, що «Марія»—це ціла, сказати б, криниця ідей, характерів і рухів душі, і повний аналіз її не може бути темою наших коротких уваг на цю поему.

З фактичного боку точки стичности і ріжниці поеми та її джерела ось які: Марія була проста бідна дівчина не із знатного роду; вона росла змалечку в наймичках у старого, такого ж простого тесляра Йосипа; відносилась до нього як до батька, з глибокою пошаною. Йосип відноситься до неї, як до дочки. Вони разом зо всим народом чекають Мессії, яко оновителя старого життя, сподіваються, що він вийде з Єссеїв; при чім в молодій душі Марії ці сподівання «чогось непевного» стоять в дивній гармонії з її дівочими чистими бажаннями, і ця гармонія невиразних поривів, передчуття і райських бажань—одно з кращих місців у поемі... Мессію їм провозвіщає не ангел, а пророк—гарячей проповідник волі (такі люде, справді, часто траплялись в ті часи в Іудеї); він же їм приносить і звістку про родини в їх родички Єлисавети. Цей то «провозвіститель Мессії», що півпіше був роспьятий у Тиверіяді за свою проповідь, і стає батьком Маріїного сина. Старий Йосип, завваживши, що його наймичка має повити дитину, вінчається з нею, аби захистити від суворого суда, що карає «гріх» побиєнням камінням. Після відомого указу кесаря Йосип і Марія йдуть у Вифлеєм (бо це місце їм указане). В дорозі на полі Марія родила сина; нарождення ознаймовується появою на небі комети. Перші побачили їх «убогі» чабани, що гнали край дороги отару, і захистили їх у себе; чабани ж нарекли новорожденого Емануїлом і на другий день проповідували в Вифлеємі, що у них родився Мессія. Через час чи через два після їх привселюдної проповіді прийшов відомий указ Ирода. Чабани сховали у себе Марію й сина її, а потім випровадили потайними манівцями на Мемфіський шлях й порадили тікати до Єгипту, подарувавши на дорогу кожуха та дійну ослицю (шлях показувала мітла на небі). В Єгипті сімья прожила два роки, заробляючи сама на себе у бідних Коптів: Марія пряла, Йосип столярував і пас отару. У місті Йосип прочув, що цар Ирод помер. Вони вертаються до дому — на свій рідний хутір, одначе застають там одні руїни (мабуть після Иродового погрому). Вони йдуть проситись у сусіди до своєї родички—вдови Єлисавети, що жила з сином Іваном у Назареті, котра й приймає їх.

Усі живуть трудами. Дітей своїх Марія й Єлисавета оддають в **ессейську школу** (бо сами не письменні), але виховують їх **сами.** На сьомому році віку свого сина Марія та Йосип ідуть в Єрусалим на ярмарок. В місті син одбився од них. Марія находить його в синагозі, де хлопець навчає книжників і фарисеїв, як «треба жить, людей любить; за правду стать, за правду згинуть». Вирісши, діти розійшлись: Іван пішов у пустиню, а Маріїн—між люде; обидва «і пророкали й росплялись за воленьку, святую волю». Марія пішла за сином; після його смерти вернулась у Назарет, але нікого не застала (Йосип та Єлисавета померли, Івана зарізали в тюрмі). Марія зібрала «нетвердих, душеубогих» учеників свого Сина, що налякані поховалися од катів, підняла їх духа «своїм святим, огненним словом» і послала на проповідь любови і правди іменем свого сина—по всьому світу. «Мужики, його брати-ученики» розійшлись, а Марія осталася цілком безпріютна і «під тином, сумуючи у бурьяні, умерла з голоду».

Головний персонаж поеми—Марія; далі йдуть—Йосип, провозвіститель Мессії, Ісус, чабани; кількома рисами начеркнені Єлисавета, Іван, діти, ученики Ісусові.

Щоб змалювати образ Шевченкової Марії прийшлось би виписати сюди більшу половину поеми. Цей образ по-дитячи веселої, з накритою лопухом, неначе бриликом, головкою дівчини, що од невинних веселощів і танців з козяточком, переходить до думок про сумну долю свою й Йосипову, котрого обіцає підперти своїми молодими плечима, переходить до трагічного передчуття «огнепалимої спеки» душевної, образ дівчини з пророчими сльозами на очах—це справжній перл Шевченкової поезії.

У вечері, мов зоря тая,
Марія з гаю вихожає
Заквітчана. Фавор-гора
Неначе з злата-серебра,
Далеко-високо сіяє,
Аж сліпить очі. Підняла
На той Фавор свої святиї

Очиці кроткії Марія
І заспівала:
Раю, раю,
Темний гаю...

і т. и. Але ось перед нами вже не дитина: з широко роскритими очима, повними страху перед тайною, дивиться Марія на «провозвістителя Мессії»:

... Їй, небозі,
Аж дивно, чудно. Гость стояв,
І ніби справді засіяв.
Марія на його зирнула
І стрепенулась, пригорнулась
До Йосипа свого старого...

—

Сама не їла, не пила,
В куточку мовчки прихилилась,
Та дивувалася, дивилась
І слухали, як молодий
Дивочний гость той говорив.
І словеса його святиї
На серце падали Марії,
І серце мерзло і пеклось.

Великою трагедією віє од такого простого оповідання:

Уже зірниця
На небі ясно зайнялась;
Марія встала та й пішла
З глеком по воду до криниці —
І гость за нею, і в ярочку
Догнав Марію... Холодочком
До сходу сонця провела
До самої Тиверіяди
Благовістителя і рада

Радесенька собі прийшла
До-дому.

Оце «рада-радесенька» стóїть дуже довгих оповіданнів з психологією жінки, що покірна своїй долі. Після короткого періоду сліз над власною долею і жалів за зраду, перед нами знов жінка, покірна вищому призначенню, жінка з великим характером, з великою душею, що знає, що вона зробить, і тому мовчить.

Тесляр убогий
Тебе повінчану веде
В свою убогую хатину.

Почувши, що в Тиверіяді роспьяли якогось провозвістителя Мессії. —

«Його?» промовила Марія,
І веселенькая пішла
У Назарет. І він (Йосип) радіє,
Що наймичка його несла
В утробі праведную душу
За волю розпьятого мужа.

Коли вийшов наказ йти у Вифлеєм на ревізію,

Марія зараз заходилась
Пекти опрісноки. Спекла,
В торбину мовчки положила
І *мовчки* за старим пішла
У Вифлеєм.

Так само коротко, але з геніяльним знанням душі Шевченко характеризує материнські почуття:

У Нилі скупанее спить
В пелюшках долі під вербою
Дитяточко. А між лозою
З лози колисочку плете

Та плаче праведная мати...
Гадаєш, думаєш-гадаєш,
Як його вчити, навести
На путь святий святого сина,
І як його од зол спасти,
Од бурь житейських одвести...

А ось чисто материнське передчуття. Побачивши в руках у сина хрестик (малий ніс його до матері, щоб похвалитись, що й він уміє майструвати), Марія

Зомліла
І трупом пала, як узріла
Той хрестик...
Взяла,
У холодочок завела,
В бурьян в садок, поцілувула,
Та коржиком нагодувала,
Свіженьким коржиком; воно
Попестилось собі, погралось
Тай спатоньки, мале, лягло,
Таки-ж у неї на колінах.
Отож і спить собі дитина,
Мов янголяточко в раю.
І на єдиную свою
Та мати дивиться і плаче
Тихенько-тихо: ангел спить ..
То щоб його то не збудить!
Тай не догледіла: неначе
Окропу капля, як огонь,
На його впала, і воно
Прокинулось. Швиденько сльози
Марія втерла сміючись,
Щоб він не бачив; і небозі
Не довелося одурить

Малого сина: подивилось
І заридало.

Ще раз у Марії прокинувся на мить жаль за власною долею: це було тоді, як вони вернулись до дому і Марія кинулася до криниці, де «колись-то з нею яснолиций зустрівся гость святий».

Небога трохи не втопилась
У тій криниці. Горе нам
Було б іскупленим рабам!
Дитина б тая виростала
Без матери, і ми б не знали
І досі правди на землі,
Святої волі.

Але вона «схаменулась»; вона, на наше счастя, «доглядала сама його, сама й навчила добру і розуму». Після того, як вона почула проповідь свого сина у храмі,—була «радість матері Марії неізреченная». Вивчивши свого сина, вона разом з ним пішла між люде, з ним дійшла аж до Голгофи.

Бо з сином
Святая мати всюди йшла;
Його слова, його діла, —
Все чула й бачила, і мліла,
І мовчки-трепетно раділа,
На сина дивлючись...

Коли син, дивлючись на грішний Єрусалим, заплаче,—

Й вона заплаче, ідучи
У яр по воду до криниці
Тихесенько, і принесе
Води погожої і вмиє
Утомлені стопи святиї;
І пити дасть і отрясе.

Одує прах з його хитона,
Зашиє дірочку, та й знову
Під смокву піде і сидить,
І дивиться—о всесвятая! —
Як син той скорбний спочиває.

Як вели сина роспинати, вона стояла з малими дітьми і мовила до їх:

Нехай іде, нехай іде!
Отак і вас він поведе!

Нарешті, нагадаємо, що сама-ж Марія зібрала переляканих учеників Ісуса і послала їх на проповідь. Зробивши своє велике діло матери, Марія знов могла вернутись, сказати-б, до себе; але тут їй осталось тільки одно: умерти з голоду під тином. Так закінчилась ця велика історія матери!

Ми завважили вже, що Шевченко націоналізував типи своєї поеми; є українські національні риси й в характері Марії, але особливо яскраво вони виступають у Йосипа. Це справжній святий дідок-українець, надзвичайно добрячий, з чистим голубиним серцем, надзвичайно простий, з любовью до *всього* чоловіка, який він есть; Йосип сам чоловік і ніщо чоловіче йому не чуже. Перед нами як живий стоїть «праведний тесляр».

О старче праведний, багатий!
Не од Сіона благодать,
А з тихої твоєї хати
Нам возвістилася: як-би
Пречистій їй не дав ти руку,
Рабами бідниї раби
І досі мерли б...

Ось чудова сценка:

Тесляр на наймичку свою,
Неначе на свою дитину,
Теслу було і струг покине,

Та й дивиться. І час мине,
А він і оком не мигне,
І думає: «А-ні родини,
А-ні хатиночки нема,
Одна-однісенька!.. Хіба...
Ще ж смерть моя не за плечима!..»

Надзвичайно гарна сцена подорожі до Вифлеему і розмова Йосипа з Марією про Мессію. Перед нами ось знов живий чоловік:

Коло хатини
В повіточці своїй малій
Той бондар праведний, святий
І гадки, праведний, не має,
Барило й бочку набиває
Та ще й курникає...

Багато прийшлось би подати виписок, щоб сказати ще про де-які риси цього типу. Дуже гарно описано, як Йосип вертається з міста, несе «синові медяничок, а їй немудрую хустину».

Ніяких, можна сказати, рис не має Маріїн син. Ісуса Шевченко зображає, безперечно, не чоловіком; він його навіть не називає наймення. Кілька раз поет підкреслює тільки те, що він *мовчить* (пригадайте, що говорить про «мовчання» сучасний великий поет Метерлінк). Ось малий Ісус:

Ніколи
А-ні пограється з дітьми,
А-ні побігає; самий
Один-однісенький, бувало,
Сидить собі у бурьяні
Та клепку теше: помагало
Святому батькові в трудах.

А ось Ісус, коли він пішов уже меж люде:

Він
Сидить було на Єлеоні,
Одпочива. Єрусалим
Роскинувсь гордо перед ним...
І час і два мине—не встане,
На матір навіть не погляне
Та аж заплаче, дивлючйсь
На іудейськую столицю.

Ісуса дуже любили діти, бігали за ним. Єсть у поемі коротенька, але надзвичайно гарна сценка благословення дітей. Величезну світову трагедію Ш. зображає тільки трома словами:

Не вняли слову—роспьяли!!!

Єлисавету і чабанів Ш. увів у поему тільки для того, щоб підкреслити ту ідею, що святій сімьї спріяли тільки «убогі» прості люде.

В протилежність їм наш поет в дуже сильних словах говорить про «фараонів», а страшну сцену дитячого погрому закінчує так:

Дивітеся-ж, о матері,
Що роблять Ироди-царі!

Дуже гарна мова, «брильянтовий» як висловився Кониський вірш — ще додають цій поемі достоінств, і цілком справедливо «Марію» вважають одним найкращих творів Шевченка.

М. Кр—ський.

Історія української драми.[1]

III.

Початок комічного елементу драми ми, звичайно, мусимо шукати насамперед в життю народньому і у перших актьорів народних — скоморохів. «Діяльність скоморохів в народнім крузі була переважно присвячена потішанню масси, бавленню її через забавні та жартівні грища й сцени; засоби до утворення бажаного ефекта не могли бути ріжноманітні та митецькі; перебирання спочатку в звірячі шкури, потім у витворну одіж чортів, або навіть у деякі народні вбрання, що найбільш підбурювали веселість глядачів, дотепи, недотепности, часто цінічні викидки, що зневажали громадську моральність, — от усе, що могли дати народові мандрівні скоморохи. Але вкорінена пристрасть до цих грубих потіх, звичка бачити скоморохів участниками всіх важливіших подій його життя, притягала народ на їх вистави» [2]).

«Крім обрядних игрищ, що поволі видворялись цівілізацією, вистави гістріонів пристосовувались до важливіших доб народнього життя; так веселий, несамовито-гульливий німецький карнавал з його перебираннями, жартівними процесіями, герцями, притягав до себе скоморохів, якім одкривалось роздолля для їх сатиричних імпровізацій; сцени, що складались серед масничного гомону та веселощів, які одбивали схоплені просто з натури тіпи, зміцнили за собою назви масничних вистав (Fastnachtspiele). Цим положено було початок цілому виділу народнього театра, що, виховуючи в суспільстві нахил до сатири, розвинувся шляхом переробки під руками Ганса Сакса й мейстерзінгерів до нової німець-

[1]) Див. № 3.

[2]) Веселовскій – стор. 94, 5.

кої комедії». [1]) «Італьянські буффони, що найблизче стояли до останків живого світа римських народних комедій та мімів, позичили традиції сміливої та трохи грубоватої народної сатири своїх классічних предків,—живіш од усіх, енергічніш та саморідніш дали хід розвиту змисленої комедії од випадкових сцен» [2]). Про естетичну вагу цих народних італьянских піес свідчить цілий ряд живих і доси народніх типів.

«Німецьке скоморошество виробило, подібно італьянському, національний тип буффона, Hanswurst'a, що схоронився в деяких місцях південної Германії й доси і вперше був згаданий Лютером в його звісній полемічній статті проти герцога Брауншвейгського».

Але «коли початок скоморошества підтримував і розвивав у массі смак і пристрасть до комізма, до легкого, але гострого глуму, то широка корпорація придворних і панських жартунів, що також належала до числа найбільш характерних рис середневічних народів, з свого боку чимамо спомагала осягненню тієї-ж мети» [3]). «Судові ассоціації, Базошські Товариства, Імперія Галілейська і др. також багато спричинялись до розвою народно-комічної основи, крім містерій та moralités, так мало згодних з поривання до веселого проводження часу молодих писців та адвокатських помічників; у них, з першої пори істнування їх товариств, виник, як сказано було, звичай відгравати межи собою пробні сцени з судового побуту, що виображали допит свідків, раду суддів, оборону адвокатів. Ці сцени давали простір дотепам молоді над своїми патронами і підтримували в ній дух незалежної та сміливої крітіки сучасних обставин. Через те з імпровізованих народів базошських братчиків розвинулась потім самостійна комедія з юридичного побуту, кращим виразником чого слугує вічно свіжий та блескучий наївним юмором первітньої сатири адвокат Пателен» [4]). „Одже відусюди нарід бачив живі ознаки зарідку нової комедії... Під таким одночасним і одностайним впливом.

---

[1]) Веселовскій — стор. 96.
[2]) ibid — стор. 97.
[3]) ibid — стор. 99.
[4]) ibid — стор. 105.

смаки народа не могли не підлягти з ранньої пори грунтівній зміні; народ не міг заховати платонічного погляду на єдиний законний доси вигляд театра, на драму духовну, на містерію, коли біля нього, ледве одірваного од видовища мордувань праведників, розлягав дзенькіт побрязкачів дурникової шапки, з під якої виглядала сміховинна маска, або чувся сміх, підбурений «скоромним ділом» базошських клерків. Природня слабість запанувала, і миряне, покликані (для наддання більшої урочистости містерії побільшенням числа виконавців) до участі в виставленню духовних пієс, непомітно ні для себе, ні для других, звикли надточувати справжній текст пієси, її сценічний розпорядок своїми вставками, розмовами од себе, що мало личили навчаючому тону пієс, але вдовольняли публику. А як свіцьким людім доручалось спочатку виконання другорядних ролів, то перші сліди впадання комічного елементу завважаються у тих сценах, де діють ці другорядні особи» [1]).

«Проте повстання сцен свіцького змісту, як і впровадження непідхожих для пієси характерів завважається, порівнюючи, в пізній період духовної драми; давніші твори ще перейнято духом чистої, непідробної побожности й передають настрій, що їх породив у найменчих подробицях» [2]). «В усякому-ж разі «утілізовання всіх вводних (по вимозі самого ходу пієси) осіб з народу, вояків, гонців, вістників, катів і т. д., з огляду на достачання спочивку і розривку глядачам і для комічних вставочних сцен, склада характерний захід містерій усіх країн та шкіл, від коллективних англійських містерій до комедій Сімеона Полоцького» [3]).

Але різні тіпи містерії, що стали носителями комічного елементу, ввійшли в неї тільки повагом, тільки з часом. В ній одначе був завжди грунт для повстання всього комічного, в образі дьявола і взагалі мешканців пекла.

---

[1]) Веселовскій — стор. 107
[2]) ibid — стор. 109.
[3]) ibid — стор. 110.

«Спідній поверх містеріальної сцени хоч і призначено було спершу для страхання лякливого глядача малюнками пекельних мук, швидко обернувся в джерело втіхи для сміпливої юрми, що бачила, як всі підходці демоничного лукавства розбивались вчинками янголів та праведників і як невдачі завжди утворюють злобливе хвилювання в пекельних гуртках, хвилювання, що почасту доходить до сварок та бійки» [1]).

Але самих комічних сцен для задовольнення потреб суспільства, що до комічного, ставало не досить. Часове комічне мусило стати постійним. Звідси—поява в пьесі дурника, «що, не відносючись до жадного з боків пьеси, вставляє своє слово всюди, де хтів, не вважаючи, що його скоки й дотепи перечили часто настрою глядачів. Як видко, і цю новину натхнуто було звичкою, звичаєм; дурник, що грав таку важливу ролю в народньому житті, одержав непомітно приступ і в світі сучасного театру. Як в житті, так і на сцені, йому не можно було вказати визначеної ролі та обмежувати його декламації писаним текстом; здебільша йому лишали повну свободу мови, і поява його на сцені серед дії одмічалась в режиссерській рукописі словами: тут говорить жартун. Через те він і не варувався ні в тоні, ні в виборі виразів і то одверто глузував над слабостю Ірода, то жартував над Іудою, то передражнював дії та рухи святих. Потім безособова фігура жартуна (клоуна) поволі поступалась місцем більш витріманому комічному тіпу, позиченому і в цьому разі із звичайних народних розривків: на сцену вдирається Hans Wurst німецьких масничних жартів, в іспанських духовних драмах веселить глядачів незмінний gracioso, ріжноманітні тіпи фарсів та маріонетних вистав італьянських мімів і скоморохів одержують права горожанства в сфері містерій» [2]).

Зовсім очевидно, що для комедії і комічних тіпів складався поволі великий матерьял. Він поки-що був уривковий, він мав

[1]) Веселовский, стор. 111.
[2]) Ibid. стор. 113.

більше вдачу винятку в серьозному крузі духовно-містеріальних сюжетів, про-те цей матерьял мусив розвит нового типу драматичної творчости посунути далі. І ми, справді, бачимо, «що випадкові комічні сцени в містерії, чи промови примусових розважателів масси, жартунів, продавців омаст, демонів, не могли слугувати остатним, закінченим фазісом розвою комічної засади; втручання свіцького елементу в духовну драму згодом стає таким сильним, що приводить до відокремлення всіх названих зьявищ з порізненого стану в одно ціле, до складання з окремих сцен невеличких комічних пьес; виконувані межи актами драми, вони на час одтягали увагу глядача від поважного і підвисшеного її настрою і освіжали розум веселими сценами з щоденного життя. Ці пьески, «межи-вкинуті, забавні гралища», як вони звались на Русі, носили почасто характерну назву інтерлюдій (entremeses в Іспанії)». [1])

«Зложені первітно з сцен та промов свіцьких дієвих особ у містеріях. інтерлюдії заховали від свого первовзору прикмету частих ухилян од сюжета головної пьеси, ухилянь, нічим не оправданих, крім поривання розважити слухача. Як вояки, що ділили ризи Христові, починали, бувало, в містерії сперечатись і дорікати один одного різними сімйовими справами, так і інтерлюдії, хоронючи спочатку в деякій мірі звязок з духовною драмою, поволі визволялись од цього звязку і лише механічно рівноставились з актами побожної пьеси. В старих коллектівних містеріях звязок інтерлюдій з основним текстом ще помітний; од такого, хоч уже поверхового підлягання головній пьесі, інтерлюдія переходить до повної незалежности, від такого розьеднання один крок до виділення з спільного звязку. Самостійне істнування виділеної і лише часово рівноставленої з драмою інтерлюдії поширює і межі її джерел, прояснює її світогляд і дозволя перейнятися серьозними цілями» [2]).

---

[1]) Старинный театръ.—стор. 115.

[2]) ibid.—стор. 115—6.

«Незалежно від процесса відокремлення комічного елементу від містерій і складання інтерлюдій, закладалась підвалина самостійній народній творчости в цій сфері тими-ж мандрованими співцями-поетами, труверами й мейстерзінгерами, що зробили чимало послуг і строго духовній містерії»...

Таким чином «ми стріваємся з циклом веселих комедій-опереток, що виникли в жвавому колі північно-французського мійського життя, продуктом уяви і спритности місцевих труверів» [1]). Особливо в цьому смислі треба відзначити Арраського трувера Адама de la Hale 13-го віку, праотця опери.

«Йдучи вперед по шляху, проложеному як комічними вставками, так і самостійними творами в стілі пьес Адама de la Hale, нова комедія поволі поширювала свою царину; сливе одночасно, в усіх пунктах нового руху, в осередку жартівних брацтв, Базошів, на вільних суспільних театрах впроваджується нова літературна особина—фарс, жарт, sottie. Звязок, що сполучує первітню комедію з духовною драмою, довго лишається чутливим, вельми ймовірно, що спочатку новий вигляд драми склався під впливом тієї-ж строго-моральної мети, що кермувала авторами богобоязних містерій і moralités; глум над вадами мусив безпосередно вести до поправи норовів; навчення не тьмарилось дією, а мусило бути очевидним для кожного. Не вдовольняючись поодинокими тіпами для мораленавчительного глузування з них і навіть, може бути, вважаючи, що подібне індівідуалізованнє загальних вад не досягло-б мети, — автор раннього фарсу вжива заход, що з користю прикладався Moralités, і вводить на сцену уособленнє самих вад, потіша свою публичність безпосередно ними. Така переважно вдача так званої sottie, що виявля переходний ступінь межи старим напрямом і новою школою... Пристрасть до надмірного обважання пієси аллегорічними особами надто зривала-б враженнє глуму, коли-б цей хибний заход не викупався гострим сатиричним напрямом, що показував прямі відноси-

---

[1]) Стар. театр.—стор. 117.

ни промовленої ганьби до політичних та громадських відносин данної країни й народу. В sotties, як і в фарсах, почасту стріваються подібні гострі натяки на сучасність, що підвистують ці твори високо над рівнем простої забави». [1])

«Фарс (в більш обмеженому смислі цього слова) був розділом природньої жадоби веселощів і сливе всюди чужий навчительним цілям, представля ряд веселих сцен, або схоплених просто з натури, або придуманих дозвільною уявою автора; створений духом народнього юмору, він одкрива широке займище для впровадження на потіху сучасної публичности любимих її сатиричних тіпів, тих осіб і характерів, над якими любить сміятися народ». «Глум і в цьому випадку коле очі своєю гостростю, але вільний од морального прикладання, він досяга своєї мети сам по собі». [2]) Відповідно норовам того часу, ці фарси повні дуже часто цінічного і «незвичайного» змісту, але та незвичайність була звичайною для того часу,—одже й недивна та пристрасть, той спільний потяг, що робив фарс, жарт, любимою народньою розривкою, на шкоду великій численності містерій, мираклів та мораліте, що мусили в-щерть потішати массу. Це недивно вже й через те, що духовна драма, з ослабленням щирого релігійного почуття, що гріло її в перші віки, поволі тратила головну свою силу і притягала до себе більш вводними свіцькими сценами, жартівними викидками, інтермедіями, чим головним своїм змістом, тоді як любязне народові безмежне роздолля сміху, жартів, веселощів, що одкривалось фарсами й sotties, обітувало й попереду невтрімний поступовий рух, вічно підтрімуваний невичерпними джерелами матеріялів сатири. Світ фарса є світ дійсного громадянського життя, що прокинулось до самосвідомости, яка жадала поновлення; світ містерій є сфера невдалих спроб зробити агіографію предметом драми, світ боротьби межи наївною побожностю та свободною вірою, межи вузькими обмеженнями освяченої моралі та народньої стіхії, що рвалась до свободи.

---

[1]) Веселовскій—стор. 123—4.

[2]) ibid. 127.

Тому-то за містеріальним письменством лишається в наших очіх лише право на пошану, належне всякому археологично-важливому памьятнику». [1])

Вистава французьких фарсів стала спеціальностю згаданого вже нами брацтва безтурботних, що зложилось під впливом Базошї і тягло свою естетично-громадську роботу аж до 1612 року, роблючи велику послугу суспільству своєю нещадною сатирою. В своїх заходах безтурботні користувались теж італьянською комедією,—відкіля йде «тісне зближення французського фарса з італьянською комедією, що вплинула потім з такою силою на зложеня талану Мольера». [2])

«Повна життьового вогню і прирожденного італьянському народові дотепу, народня комедія, вся заснована на імпровізації виконавців, яких сполучувала і стрімувала в відомих межах тільки одна бігучо написана программа пьєси,—ця комедія, що носила тіпічну назву commedia dell'arte на одличку від стріманої комедії (commedia sostenuta), цеб-то комедії писаної цілком, скомпонованої, штучної, — не могла не привабити до себе французьку юрму, до такого ступня квапливу до меткого глузування, до сатиричної викидки, в якій-би формі вона не виявлялась. Тепер-же перед нею повстала ціла фаланга забавних масок, тіпи яких виробив уже в своєму розвиті народний італьянський фарс» [3]).

«Крім комедії dell'arte, труппа Die gelosi і поступна за нею gli Fedeli, славна своїм Скарамушем, знайомила французьке суспільство з штучною, писаною комедією Італії і переходила від комедії Аріоста до цінічно веселих жартів Аретина, від їдкої сатири знаменитого Джордана Бруно до тонкого глузування і прекрасного вірша Маккіавелі... Цей наплив нових засад, це рівноставлення сирого матерьяла, що представляли собою народні

---

[1]) Веселовскій—стор. 128—9.
[2]) ibid—стор. 139.
[3]) ibid—стор. 140.

фарси, чи пів-учені драми, що хитались між ідеалом містерії та классічної трагедії, і стрункого, драматичного стіля,що вже виробив свої характерні риси, що був літературно-оброблений і часто-густо досягав митецтва—все це не могло лишитися без впливу на дальший розвит французького театру». [1]) «Старий народний фарс, що вигонився з кону новою комедією, яка складалась і вироблювала собі стіль та напрям, повагом затушковувався; едікти парламента, деспотичні міри уряду не дозволяли більше в столицях веселощів і глузувань одверто, — і фарс віддалився з кону та притулився у незрадних коханців народу—маріонеток». [2]) «В такому двоїстому напрямі йшов дальший розвит французької комедії. Долі народнього комічного театру в других народів Західної Европи в загальних рисах представляють повторіння головніших фазісів цього розвитку». [3])

«Так в Іспанії, рано розвиваються з пантомімних сцен, комічних пісень і танків цілі твори в стілі французького народнього фарса; сучасники звали їх глузливими іграми (jucyos de escarnios), дякуючи їх задиркуватому, часто не зовсім гречному глуму над норовами» [4]). «Під руками вчених... засвоювали вони характер sottie, приймали аллегорічний напрям... Ці вистави в звязку з балетом та співом рано приймають не зовсім прикладне до них назвисько Entremeses. Існуючи окремо, вони не швидко досяглиб самостійного розвиту, колиб вкоене звичайним шляхом втручання свіцької, комічної засади в містерії, не впровадилоб у них ряда забавних тіпів, а потім не зробилоб звичайною частиною кожної містерії веселі сцени в перервах межи актами, — одно слово, рід інтерлюдій; цими інтерлюдіями стали названі Entremeses... Народня вдача первітного іспанського театра явилася тут спасенним чинником реформи; з її власного оточення вийшли люде, що зуміли зі-

---

[1]) Веселовскій—стор. 141.
[2]) ibid—стор. 142.
[3]) ibid—стор. 143.
[4]) ibid—стор. 143.

брати в одно розрізнені сили народньої комедії і дати вперше зразок комедії штучної, літературної, але взятої просто з сучасних норовів, з живого народнього життя». [1]) «Народня основа готувала і в Італії змогу розвою самостійного комічного театру. Фарси й імпровізації гістріонів від роду були провістниками пізнішої commedia dell'arte»;... «З цих двох джерел, сільскої народньої комедії та скоморошного фарсу, мусивби остаточно скластись самостійний комічний театр Італії». [2]) Але commedia dell'arte, сама по собі, не дала для цього відповідного грунту: «відсутність міцного грунту у цієї цілком імпровізованої комедії, що залежала від випадкового хвильового натхнення актьора, виключала змогу серьозного впливу її на розвит комедії взагалі; прозорість форм та быстроплинність натхнення не могли стати зразком для пізнішої літературної обробки, — вони тішили собою та підбурювали живі захвати лише в сучасну їм добу» [3]); «головним опором розвою національної драматичної штуки лишалась quasi-вчена комедія та драма; рання знайомість чи, вірніше, відновлення смаку до літературних классічних драм вплинула на перші-ж поважні спроби створіння італьянської комедії»... «Під впливом такого безпосереднього ознайомлення з старовиною, розвинулось те рабство, з яким італьянські комедії копіюють классічні зразки» [4]); і наслідком цього «починається довгий, тяжкий по своїй безрезультатності період безбарвних, безособових творів, то рабськи наслідуваних, то низьких по рівню завдань, облесливих та вадливих, як і сам знижений народний характер». [5]) «Переходючи до середньовічньої Германії, ми стріваємо більшу відповідність органічному ходу розвою народньої комедії. Імпровізації скоморохів німецьких, ріжноманітні їх вистави, супроводжені мімікою, танцями та іграми маріонеток, рано вже привели до відокремлення масничних ви-

---

[1]) Старинный театръ—стор. 144.
[2]) ibid—стор. 147.
[3]) ibid—стор. 148.
[4]) ibid—стор. 150.
[5]) ibid—стор. 154.

став, як генерічного типа народньої комедії». [1]) Ця первітня комедія довго лишається в вигляді імпровізованої commedia dell'arte. «Справжний же хід перетворіння лепету народньої комедії в стрункі форми змисленого твору дано було тільки з XV-го століття, і виходив він із одного з головніших осередків німецького мейстерзенгерства, веселого й охочого до поетичних вправ Нюренберга»; [2]) але в «починателів цього руху, як і природно було чекати, заходи були надто нештучні; форма змагання, словесного герцю, була такоюж любимою формою і масничних піес.... Як авторські заходи, так і зміст піес огулом овсі невибачливі... Додавши до цього повну відокремленість фарса від духовної драми і відносно окольної обстанови сцени, що сливе перебувалась первітними махінаціями гістріонів, при їх переносних виставах, — ми матимем приближно-вірне поняття про справжню вдачу описаної доби. Поява високоталановитої особи Ганса Сакса на полі драматургії утворює цілковитий зворіт в несміливому стілі народньої комедії»; [3]) «він ослобонив як народню комедію, так і драму від хаоса ріжноманітних понять, мішанини часів та осіб, він визволив драму і від хаотичного стану техничного її устрою, завів поділи на акти, яви,—одно слово, підставив більш стрункі форми ростягненому, незвязному будуванню старої містерії чи ембріоничному стану фарса»; крім того «він добродійно вплинув на поширення виднокруга для пізнішої творчости; одвертаючись все більше від звичайного джерела натхнення, духовної історії, духовної легенди, він обертається до заповідних доси країн, приступних лише схоластичним авторам учених драм, до старої мітології, проводючи перед глядачем в образах міфи про Венеру, Палладу і т. д. .. .обертається до новелли, повісти, свіцької апокріфічної легенди». [4])

Такий був природний розвит західно-европейської драми,— що виявляла з себе двоїстий напрям руху творчости, боротьбу

[1]) Старинный театръ—стор. 154.
[2]) ibid—стор. 155.
[3]) ibid—стор. 157.
[4]) ibid—стор. 160.

свіцького елементу драми з духовним і повільне ухиляння містерії від її раніщого шляху, — слугування чисто клерікальним метам. Свіцький елемент очевидячки перемагав; містеріальна драма одсувалась на бік, але ще боролась; але особливий удар наносить їй нова велика хвиля свіцького руху, що носить назву реформації 16-го віку.

«Реформаційний рух, що поволі охоплював Європу, глибоко одбився на долі старілого духовного театра. Назалежна народня сатира, ганьба громадських і державних неладів одержали міцну піддержку в сміливім дусі одкидання, що запанував широким світом пануючої церкви. В боротьбі народньої комедії з старою драматургією явився новий фактор, що хутко нахилив поспіх на бік свіцької життєвої штуки; розбрат, що виник в осередку духовному, вніс боротьбу і в духовну драму, поділивши її діячів на два ворожих табори, ослабивши її сили і цілком рішивши її дальшого розвиту» [1]).

«Наплив реформаційних засад складає крізу в істнуванні містерії, з якої вона виходить далеко не звитяжною, далеко не обновленою». Сатиричні напади на розворотне і олживе духовенство в драмі й комедії окселентують істотним мотивам народнього переказу, легенди, сатиричного памфлета, новелли» [2]) .. «Англійські фарси рано віддають на глум роспусту духовенства; вони повстають при цьому переважно проти зловживань служебників автора, рідко торкаючись чисто догматичного боку питання... В німецьких Fasstnachtspiele глум над вадами духовенства являється також одним з любимих мотивів». [3])

Правда, «в той лиховістний час, коли на Констанцскому соборі зьїзд вищих церковних ієрархів виголошував присуд над Яном Гусом і, здавалось, торжествував над гідрою реформації, містерія ще являється сильним знаряддям католицької пропаганди»; але «швидко тому-ж зручно спрямованому знаряддю суди-

---

[1]) Старинный театръ стор. 161.

[2]) ibid—стор. 161.

[3]) ibid—стор. 162.

лось обернутись проти непохитної доси оффіціальної святощі. При найменчій змозі «в кожному кутку, що одверто став за реформацію, споружались вистави тенденційної вдачи, що просто вражали католицтво і всі його нелади; так уже під 1524 роком стріваємо (в збірці Готшеда) масничну виставу в Берні, в панську масницю (трохи пізніше селянської), виконану синами горожан, де істина виображена в ганьбі на пану і його священство».

То була піеса Миколи Мануеля, талановитого вояка—художника, щирого прихильника реформації. Обдарений великим запасом бадьорого юмору, що викупав часто-густо відсутність драматизма і живого розвою його піес, Мануель одкрива у своїх масничних фарсах жорстоку боротьбу проти папської влади і загальних зловжитків духовенства» [1]). Теж і «память про мучеників за свободу совісти представляла готовий матеріал для оппозіційної драматургії; така виконана в Віттенберзі в 1537 році містерія про Іоанна Гуса» [2]). Привідці нового руху просто висловлювались за театр, не тільки духовний, але й свіцький, яко за засоб боротися з марновірством, пануючими вадами, роспустою», і врешті «Федір Без (Bèze), один з кращих і вчепіших представників реформації у Швейцарії, заложив міцні підвалини протестантській містерії»; «коли це пристосування театра до протестантських цілів підбурило незадовольнення деяких пурістів, знайшлись люде, що зуміли встояти за права обновленої драми», і один з них, прагнучи поладнати обидві крайності, пропонував одкинути від протестанських піес назву драм чи комедій і лишити при них скромне назвисько діалогів, що більше вказує на їх навчительне призначення» [3]). «Загальні мотиви власне-полемичних протестанських піес мають сильне й природне споріднення з основними темами богословської полеміки протестантизма. Тон нападів, хоч і гострий та енергичний, але втрімується в межах людської гідности; замісць грубої лайки вибирається тонкіша та влучніша зброя,—покли-

---

[1]) Старинный театръ—стор. 163.

[2]) ibid. стор. 164.

[3]) ibid. стор. 165.

кається до помочи ділектика, впроваджується ряд сімволичних образів; боротьба виображається почасту в аллегорічному образі невтрімно палаючого багаття і т. д. Ясно, що перевага строго-логічного боку мусила значно гнітити свободу уяви і зміняти сміливі пориви народнього юмору чи дотепової спостережливости полемічними заходами, одягненими лише в драматичну форму. Подібні твори, хоч і принесли своєю появою велику користь поширенню народнього світогляду і в драматичній сфері, проте самою мимоволі-схоластичною формою своєю заздалегідь присудили себе на призначення лише обраному оточенню протестантських вчених, богословів, педагогів, одно слово осіб, одірваних своїм розвитом і ладом думок від народньої масси; нарід сторонився уже через те, що рідко збагнув-би тонкий смисл і влучні натяки, сховані у цих творах Через те то, поволі поступаючись духу часу, протестанська драма замовкла і вимерла, а до наших день, дивно мирючись із живим рухом обновленої цівілізації, де-не-де вціліла драма католицька бо вона була народня, бо вона сходила до рівня розуміння низчих сфер усякого суспільства, давала приступ виразу наївної віри самого нерозвиненого классу.

Протест реформації не міг не викликати закиду з боку старої церкви і на побічній ниві духовної драми. В одповідь на полемичні протестантські драми виник цілий ряд сценічних творів, перейнятих ультра-католицьким духом, що одбивають напади противника. Мимоволі пізнаючи неминучість гибелі свого авторітета, католіцізм був нерозбірний в засобах помсти і зневажанню ворохобно повсталій проти нього школи. Так і в контр-реформаційних драмах переважає тон жовчний, повний лайки, погроз та прокльонів, як всяке заступництво за неправе, звідома гибнуче діло». [1]) «Боротьбу открито було по всій лінії, повсюди виступали нові бойці за недоторканість католицького догмата і духовних привилеїв; в католицьких академіях і коллегіях стало звичаєм, з огляду на затвердження учневої молоді в справжній вірі, скла-

[1]) Старинный театръ.—стор. 168.

дати драми, що підносили її та разило одступників і єретиків всіма можливими карами; як в протестантському таборі, так і тут, драматична форма, як найбільш наочна, обиралась лише для надання внішне-принадної повлоки богословському діспуту». [1])

Але не вважаючи на всі усилля оборонців католіцізма, «наївна віра тратилась і в рядах тих, що зостались вірними католицизму, прибічників його; повільне переродження всього ладу життя, широкий розвій народнього комічного театру, торжество сатири над догматичною пропагандою в драматичній сфері, врешті одкидний елемент,—внесений в духовний театр реформаторськими піесами,—всі ці ріжноманітні причини вели стару містерію до неминучого занепаду. Де-не-де, засвоєна сільским людом, що зжився з нею на протязі віків, вона притулилась в різних ультракатолицьких закутках Європи, увійшовши в круг що-річного вжитку народних обрядів; гільдії та цехи Англії зрідка тягли вистави своїх велетенських коллективних містерій. Але це все були тільки слабкі відгуки колишньої слави; громадське значіння містерії було втрачено. В цьому становищі їй одчинено було притулок, що на довгий час схоронив їй істнування, хоч при ненормальних умовинах, що виключали всякий розвит, і в оточенню, що нечулостю і холодною байдужостю до драми власне лише затамувала, одтягла її остаточну загибель. Цим осередком стались численні католицькі та протестантські академії, семинарії, духовні школи, що прийняли містерію в круг педагогічних запомог на тій підставі, що вона зміцняла в учнях засадничі догмати віри, підтримувала в них головніші відомости з церковної історії і мартірології і врешті, мимоволі привчаючи виконавців до жвавости, хуткости вчинків і міркувань, спритности,—розвивала в молодих людях всі якости гарного проповідника, керманича пропаганди чи навіть простого служебника вівтаря. Такий останний період істнування містерії, останний вигляд її, де вона одержує назву *шкільної* чи учебної драми. (Schuldrama)» [2]). Замість мішаної народньої

---

[1]) Веселовскій—стор. 169.

[2]) ibid.—стор. 170—1.

юрми, що вносила свої пристрасті й сімпатії в склад духовної драми, й підтримували її своїм спочуттям, являється недосвідна юрма школярів, що відогравали під вказівку вчителя пієсу, написану по всім правилам латинської складні і пїітики. Латинська мова являється переважною в подібних пієсах, даючи змогу прилучити до вправи здібностей учнів і завченню фактів свяченої історії користну філологічну вправу. Духовній драмі одводиться належне їй місце в загальній програмі учебного курсу; вона прилічена до курсу вчителя поезії, якому ставилося в обовязок від часу складати духовні пієси у відповідному стілі і давати їх вчити своїм учням; часом представлення пієс зливались із реторічними та проповідницькими вправами; шкільна драма й пробна проповідь зливались в єдино і Готшед вимагав од гарного проповідника совісного виконання ролів у шкільних драмах. Форма, вибрана для шкільної драми, поволі оддалялась од свого прототіпа і, під впливом усиленого гуманістичного руху та відродження смаку до классічних зразків, стала наслідуванням формам і віршу старої трагедії; морале-вчительні-ж пієси, moralités, що виходили за межі цього стіля, в душній шкільній обстанові втратили ті неодіймані гідности простоти, щирости релігійного почуття, та наївности аллегорій, що робили цей вигляд драми одним з любиміших в народі. Уособлення абстрактних понять відгонять схоластичним мудруванням або віють туманним містіцізмом. Не задовольняючись потрібними по ходу пієс уособленнями головніших кардінальних гідностів і вад, автори шкільних драм почасту уособлювали католицизм і протестантство, догмати віри, тончіші зміни пристрастів людських та ріжноманітні аттрібути божества. Іспанські autos sacramentales, що виникли під сильним впливом духовенства й школи, довели до крайніх меж ці чудні аллегорії. Єзуїти були одними з перших керманичів шкіл, що скористувались можливостю вжити духовну драму, як підпору пропаганді і допомогу грунтовної лінгвістичної та проповідницької освіти. Досвідні в штуці ефектно впливати на людську природу, вони оточали свої вистави всім блиском і пихою свіцьких торжеств, вдаючись до запомоги музики і сценичних ефектів. При такому

вмінню штучно притягати й молодий персонал виконавців і сторонню публічність, присутність якої часто була потрібна для таємних планів брацтва, не дивно, що єзуїцькі пієси зуміли заховатись трохи чи не до наших часів і стрівати спочуття вельможности і суспільства в минуле (18) століття, не вважаючи на видиме торжество в массі європейської публичности ідей енциклопедістів. Мішанина понять, стілів, подій, сумішок християнського настрою з мітологичними картинами, що підлагожувався під смаки суспільства й літератури (засоб, що виправдувався метою), всього наочніш представляються у єзуїцькій драмі про Аврама, програму якої по рукописі віденьскої бібліотеки видано Деврієнтом». [1])

«Крім сюжетів з священої історії драматурги єзуїти позичили їх з історії свіцької, оскільки вибирані події могли слугувати на славу істиної віри; з таким заміром пражські єзуїти сорокових років минулого віку (18-го) переложили в драму історію Марії Стюарт, в якій бажали вихвалити особливо її привязання католицизма і оборону його від каверз боговідступної Єлізавети.

Стара форма навіч відживала свій вік, не вдовольняючи новим вимогам суспільства, що шукало вихід з тяжкого застою драматургії. Відродження занять классічними літературами, початок світлої доби гуманистичного руху, рано вказало цей шуканий викрут в наслідуванню стародавнім зразкам; ще в кінці 15-го століття зьявляються переклади грецьких та латинських трагедій і комедій. Вплив класичних зразків драми, природно, не спинився на перекладах і окремих виданнях; по своїй освітній моці, з легкого та зручного приводу вивчити на практиці стародавні мови, классічні пієси хутко ввійшли, яко важливіша й конечна підмога при навченні, у всі школи, без ріжниці їх віросповідного характеру та напряму. В стінах шкіл виникає борня пристарілої містерії з античною комедією та крівавою трагедією Сенеки; боротьба нерівними силами, бо рутінному наладу містерії, її гру-

[1]) Веселовскій—стор. 173—172.

боватому віршу і дебелим формам протистояла нова стіхія, що дихала своїм цілком своєрідним життям, але життям гарячим. одареним прекрасними формами віршу, що сяла сміливими та підвисшеними думками, яких не припускала строга чемність духовної драми і які сміливо втрутились тепер в дбайливо охоронені заклади, лише вкриваючись ореолом классічних зразкових творів, що стрівались усюди з одкритими обіймами. Дякуючи цій нерівності сил, классічна драма повсюди впроваджується в школі та житті, прагнучи до необмеженного панування, даючи тон і напрям місцевій літературній діяльності. Приступна спочатку лиш ученим людям, в строгому смислі цього слова, вона в окруженню їх знаходить відгомін, наслідування; користуючись увагою і прихиллям незлічних дрібних германських дворів, німецькі вчені вносять звичай виконувати классічні пієси в придворному житті, обставляючи їх роскішною постановою, дорогими вбраннями й декораціями, чи рабським чином наслідують стародавним і пристосовують почасту старий міф до вимог нового окруження, даючи його розвою аллегорічну відтінь, що приємно лоскоче тонкі нерви вельможної публічности». [1]) «Єзуїти прикладали не мало силкувань для велелішної споруди подібних вистав; представлення, вдостоєні одвідин імператора і названі через те ludi caesarei, доводили до крайніх меж блиск і пишноту постанови.

По провінціальних містах, по дрібних резіденціях архиепископів, владичних князів і т. д. відбувалось теж саме, хоч в менших розмірах. Наслідування зразкам, що здобули собі спочуття, не могли не розвинутися в широких розмірах. Ці наслідування, спочатку забобонно близькі, потім повагом одокремлені, завойовують собі самостійне істнування і дають спочатку неномітний, але багатий великими наслідками хід розвою нової національної драми. Перші спроби, природно, здаються тепер блідими копіями з зразків, але ця хиба при данних умовинах була цілком неминуча.

---

[1]) Веселовскій—стор. 175.

Зразкові твори занадто притягали до себе драматургів правдо-шукателів; форми їх здавались одвічними прототипами, до яких наближатись, яким наслідувати навіть в другорядних, дрібних окремішностях, було головною метою всякого авторства. Фальшивий классіцізм потроху впроваджувався в обновлених при його запомозі літературах; але коли швидко судилось великим французьким трагікам встромити і на цій основі прапор самостійної творчости, то в Германії ще довго тягнеться період блукання драматичного стілю по вказівці классічних зразків, що мимоволі переймали тим шлях розвою нової драматичної штуки; цей період є тяжка, задушна доба в їсторії німецької драми; за драмою цією, що підпала під владу вчених, схоластиків, в Германії вміцнилась назва ученої схоластичної, в одличку від драми шкільної, учебної, що підлягала педагогічним потребам. Від цієї нової особини не можна ждати нового слова: не заснований на влучній характеристиці та драматизмі дії, твір являється розділом цього руху, але в дійсності лиш стілистична, більш-менш влучна вправа в драматичному роді. В учених драмах, за подіями та особами новіщої історії, як рівно за біблейськими евангельськими характерами, ледве ховаються риси, позичені з античної трагедії: христіянська вдача піес не являється наслідком щирого вірування, що колись викликало появу містерії, але є тільки гожий прикліп для драматичних вправ, що наслідували классікам» [1]).

«Але за болем слідкувало й сцілення; застій не може бути хронічним у літературі, бо й вона не може відбитись від поволі зміцнілої внутрішньої переробки в свідомості самого суспільства; темне поривання помацки дійти до ідеала народности, своєрідности в поезії та штуці непомітно підкопувалось під ерудідію вчених пурістів. Приклади визволення з під классічної вказівки, що зьявлялись все частіш в письменствах середньої та південної Європи, знаходили живе спочуття й відгомін у найбільше пассівних, як здавалось доти, сферах; цими спробами йшла обопільна міна межи

[1]) Веселовскій— стор. 177.

літературами французькою, італьянською, німецькою; в чужих поспіхах кожна з них знаходила піддержку початому нею обновленню; круг сюжетів для драми поволі поширювався, одриваючись од виключности драмування классічних міфів та житій; легенда народня, двоєвірний переказ, рідна історія, події просто з окольного життя ставали ближче, приступніш талану драматичного письмовця. Монополія драми, якій протиставився лише фарс у всій гострості своїх форм, поступається місцем подвійному складанню нових особин; той же Опиц, що ми бачили одним із борців ученої драми, створює де-що на зразок опери чи принаймні пієси з усиленим супроводом слів співами і музикою» [1]). Теж завважається в смислі оживлення драми і в других місцях. «Так повсюди заворушився, пішов новим ходом розвіт нової драматичної штуки. Передбачалась в близькому прийдешньому благотворча катастрофа, що зложить межу невизначеним шуканням та покаже на справжні непохитні основи нової европейської драми. Цей мент справді наближувався, і на цей раз рух виходив з цілком непередабченого джерела, з тії сфери, з якої, як з Назарета, ніхто не чекав на рятунок; його дано було світові старою веселою Англією». [2])

«По довгому пануванню придворної облесливої та побільшено манерної драми і вчених творів, що копіювали классічні зразки, серед високознеслих, надгарногучних пієс Ліллі та його послідовців, в Англії починалась спасенна революція в драмі во імя романтизма, народности, волі творчости. Перши твори Марло піднесли прапор цій революції, великої і знаменитої уже через те, що вона дарувала світові Шекспира. Палкий, гарячий, порівчастий характер Марло не давав йому задовольнитись тісними рямами умовних сюжетів, академичностью поз і вчинків героїв; його тягло на простір, на зустріч живому світові народних переказів, фантастичних середневічних описів, великих історичних

[1]) Веселовскій—стор. 178.

[2]) ibid—стор. 178—9.

подій. Зрушений невтріманностю своїх поривань, що відзначала все його життя, він, може бути, часто переступа в межі дозволеного на сцені виконання жахливіших, одворотних подій життя дійсного; може бути, він знаходив ніби втіху в зображенню цього жахливого, але ця крайність цілком вибачається тією шляхетною пристрастю до драматичної істини, що незмінно кермувала автором. Марло разом з тим поширив стілістичні засоби драми і, знявши з неї кайдани важенної прози чи рифмованого віршу, що сковував своєю мірностю природність у промовах дієвих особ, перший впровадив білий вірш, що віддалив драму від убогих засобів прози, але й охоронив її від не менше гнітучих пут сучасного віршоскладання. Вибір сюжетів для пієси його вже вказує, який сміливий крок було зроблено для визволення драми і створіння новішої драматичної штуки на народних засадах» [1]).

«За Марло, мимоволі захоплені поспіхом його трагедій, пішли слідком численні наслідуватели, що почасту зраджували засвоєну ними рутінну школу Ліллі, щоб перейти до пристрастно-романтичного поривання молодого новатора; Грін, Лодж і Піль подають в цьому смислі найбільш вразливий приклад; неймовірність і навіть призирство до новин швидко заміняються в них горливим наслідуванням чи самостійними спробами, натхнутими стілем Марло. Таж любова до порушуючого і разом з тим ефектного і теж поривання до істини та природності в драмі, теж поширення поетичного обрія, той же простір у виборі сюжетів: історію й легенду всіх країн одчинено перед англійськими драматургами, роскішна природа й палкі пристрасті півдня, рівно ж як і північ з його суворими картинами, замкнутими характерами, гострими пристрастями,—все приступно їм: поетичне чуття підказує їм багато невідомого про життя далеких країн, про людей иншого, чужого їм окруження [2]).

---

[1]) Веселовскій—стор. 179—80.

[2]) ibid.—стор. 183.

Таким чином працями талановитої фаланги послідовців Марло одкрито було нову добу в історії англійської драми; треба було змягчити шаршаві нерівности в гострих контурах нової драми, з зайво- аффектованого основного тона звести її до форм, що прямо промовляли до людського серця, треба було натхнути в неструнке ще створіння іскру поетичного генія, перейняти його високими загально-людськими ідеями, щоб драма ця, створивши англійському народові національний театр, якого не мало ще жадне европейське племя, стала предметом вічнього дивування всіх будущих поколінь і зразком для творчости всіх країн. В шумливому та численному ряді драматургів, якими так багата друга половина XVI віку, явився врешті цей жаданий збавитель, цей великий заснуватель нової европейської драми, щирого створіння нового світу й нової цівілізації, драми, визволеної від солодкого ярма классицизма; він явився і з перших же творів вступив у ряди послідовців Марло, щоб бистрим поривом уперед остаточно визволитись од крайностів засвоєного ним напрямку і, торжествуючи над замерзлими силами классицизма в особі Джонсона, піти назустріч невмирущій славі. Чи треба називати цього великого реформатора». [1])

Ним був, як звісно, великий Шекспир.

«Раніш од усіх і дужче усіх підпала впливу нової англійської драматургії Германія. В числі переїздних спілок актьорів, що від часу стали складатись по різних містах її і переїзжати з місця на місце, популярізовати новий свіцький театр, шо ще не вийшов з під опіки классіцізма, в останній четверті XVI століття починають зьявлятися особі труппи, яким наголос засвоїв назву англійських комедіантів. Неймовірно, щоб ці актьори (коли, справді, вони були Англичане) виконували свої пієси по англійському серед юрми, для якої англійська мова була цілком незрозуміла; певніш допустити, що вони брали на себе труд вчити німецьку мову і виконували свої пієси в перекладах. Час появи цих бро-

[1]) Веселовскій — стор. 184.

дячих, soit disant, англійських комедіантів також трудно визначити. Тік відносив її до 1600 року, другі ж дослідники цій доби справедливо відносять час появи Англичан за декілька літ перед початком 17-го століття, сливе до 1590 року. Історичні ж данні, що свідчать про діяльність їх, являються далеко пізніше й показують на значно вкорінену уже в массі звичку до їх репертуара, на шану й прихилля, яким вони користуються з боку свіцьких і духовних урядів та дуків. Репертуар англійських актьорів того часу складався з творів попередників Шекспіра і знайомив з піднятою ними реформою в драматургії. Як всюди, так і в данному випадку це ознайомлення мало великий посніх і серьйозні наслідки; в прокиданні дрімлючої німецької творчости до нового життя, в збавленню його від панування безформенности і чемности в пієсах старого порядку чулась нагла потреба; англійські зразки драми зьявились до речі» [1]).

В цьому репертуарі «бурхливі героїчні трагедії нової англійської школи змішувались у ньому з комедіями, фарсами та інтерлюдіями на пів-англійського, на пів-голандського походження; не вважаючи на живе спочуття, з яким стрінуто було в Германії нові чужоземні комедії, вони не справили такого сильного впливу на розвит німецької драматургії, як драми й трагедії Марло та його послідовців; подібно звичаю англійського театру, фарси вставлялись в перерви межи діями серьйозної пієси, і клоун, чи пікельгерінг, мав безборонний приступ на сцену в важливіші менти трагедії. В протилежність цьому другорядному значінню занесеної комедії, нова англійська трагедія зразу стала на показне, першорядне місце в Германії. Величностю та фантастичностю своїх образів і вдач вона захопила собою молоде літературне покоління, що не вдовольнялось дебелими творами Опіца і його школи; все живе й талановите порвалось назустріч нової стіхії і з жадобою вдихало в себе освіжений живущий творчий дух, що осміхався їм у творах англійських трагіків» [2]).

---

[1]) Веселовскій—стор. 186.

[2]) ibid—стор. 187—861.

«На цей раз наслідування привело до найсчасливших наслідків і дало Германії одного з талановитіших письмовців її старого театру в особі Якова Айрера»...[1])

«В першу пору діяльности його внутрішню роботу над собою обтяжено було відсутностю піддержки і недостатною енергією з його боку; одночасно з легендарними своїми драмами він ще не відстає від старинних містеріальних традицій і склада комедію про блудного сина чи про багатого й Лазаря, наївно виставляючи в заголовку останьої пієси, що її взято з 16-го розділу Євангелії від Луки. Ознайомлення ж з Англічанами поширює раптово його світогляд: він ще сміливіше й одважніше втручається в країни, доти заповідні для німецького драматурга, обертається до історії та переказів инших народів, давних і нових, і в них знаходить багате джерело сюжетів для дальших творів» [2]).

Айрером, від «наївного перекладання в сценичні форми історичної події чи народньої легенди з захованням лише віршескладання і вірности основному тексту, зроблено було важливий крок до обдуманої та видержаної характеристики, загальности плана та стрункости його розвою. Комедії, та масничні фарси Айрера значно слабкіші, хоча виявляють багацько розуму та ознаки безперечного хисту. І на цей драматичний рід англійський театр мав сильний вплив; поява клоуна та Пікельгерінга по трагедії стала необхідностю, і сполучення високого з смішним було взаконено і в цей новий період німецької драми. «Інтерлюдії та фарси місцевого походження, зміцнені напливом споріднених творів чужоземного письменства, одержують новий розвит; в тихому доти світі німецького театру здіймається спочатку ледве чутний, потім все збільшений і зміцнений рух, який несила було спинити і остаточно перетяти всім жаховиськам 30-літньої війни»[3]).

---

[1]) Веселовскій—стор. 187.

[2]) ibid.—стор. 188.

[3]) ibid—стор. 189.

Впливу англійського театру не уникло сливе жадне письменство Європи, тільки хронологічно вплив цей був ріжночасний; при ріжних умовинах один нарід відчував його раніше, другий цілими десятилітями пізніше. В той час, коли англійські трагики стали давно вже зразками для німецьких драматургів, у Франції царювала псевдо-классічна трагедія, так вразливо протилежна відродженій драматичній штуці Англії. Але і при цих обставинах заложено вже було початок тому зближенню театра обох сусідніх народів, що в дні Вольтера уже було зміцнено, щоб у першій чверті сучасного (19-го) століття утворити корінний переворот у французькій драмі»[1]).

«Панування англійського драматичного стіля у світі німецького театра привело з роками до виділення окремого роду творів, зміст яких обірався переважно з числа важливіших епізодів давньої та нової історії, обертаючись коло героїчних, гостро видатних особ; по важливому і підвисшеному загальному тону цих творів, за ними зміцнилось трохи дивне назвисько Haupt- und Staatsactionen».

Але не треба думати, що ці драми мали сюжетом тільки гідних видатних людей. «Всяка видатна особа вже мала приступ у новий вигляд драми; великий привідця, великий король та великий шахрай сходились тут трохи не на рівних правах»; «по своєму загальному типу ці Haupt- und Staatsactionen слугують антіподами постійно забутливій що до себе вченій драмі. Слідкуючи вказівкам засвоєного Германією чужоземного репертуара, вони йдуть ще далі і перейняті заходи й звичаї розвивають в найбільш приступних народному розумінню формах»[2]); «з часом розвит і цих оригінальних пієс стає все ширше; з повільним впровадженням мандрівних труп на осілі місця, з пристосуванням їх діяльности до окремих міст та владарських столиць, усилення сталости, горожанства у вдачі цих труп одбивається і

[1]) Веселовскій—стор. 190.

[2]) ibid.—стор. 191.

на вшляхетненні їх репертуара; він збувається багатьох окрас, що наросли на ньому через особливе бажання догодити ярмарковій чи взагалі провінціальній публічності та більше клопочеться правдивостю й природностю промов, характерів і становищ»[1]).

Між иншим «Страницький, сам автор багатьох Staatsactionen, покликав знов до життя любимого народові Ганса Вурста, вигнав з драм та трагедій комічні межи-дії стороннього змісту і тим чимало спріяв струнκому та законному відокремленню комедії, як цілком закінченого та самостійного літературного роду, вислобонивши в той-же час і поважну драму від задержуючих в ній розвит дії вставок. При таких умовинах посувалась наперед театральна справа в Германії; кидаючи погляд наперед, ми бачимо повільне умноження драматичних ассоціацій, скупчення влади в руках досвідних та освічених людей, завершення технічного боку,— виконання, постанови, декоративної штуки та трудної справи костюміровки, — одно слово, приходимо до тії межи, де просвіти, прообразування стають фактами, скарбом нової штуки, де кінець оджилої стіхії зливається з початком нової, де встановлюється міцний початок новому театру, тому суто-горожанському закладу оживаючої та борячоїся за свободу Европи, що по своєму освітньому та вшляхетнюючому значінню складає предмет справедливих гордощів сучасної цівілізації». [2])

«На цьому важливому моменті ми й перериваємо наш огляд долі старовинного театра на Заході» [3]) Незалежно від зрозуміння розвиту західної духовної драми, що полегчить нам зрозуміння такої-ж драми на Україні, ми з цього огляду ще маємо такі наслідки: «англійські комедіянти дали нам ключ до зрозуміння оригінального зьявища бродячих актьорських товариств, що розносили по білому світові, навіть в далеку варварську Польщу та Русь, классічні пієси свого репертуара, як рівно зьясували по-

[1]) Веселовскій—стор. 193.
[2]) ibid. стор. 193—4.
[3]) ibid. стор. 194.

ходження та значіння кохання наших предків жартуна-клоуна;... Це наступство наслідків західного літературного руху, одідичених та засвоєних через славянський театр нашою ледве зложеною драмою, цей живущий імпульс, що так часто ворушив дрімлючий світ нашої словесности,—послугує нам природним переходом до вивчення власне-руської театральної старовини» [1]).

І. Стешенко.

(Далі буде).

---

[1]) Веселовскій—стор. 194.

О библейско-агадическомъ элементѣ въ повѣстяхъ и сказаніяхъ начальной русской лѣтописи.[1]

Перехожу засимъ къ послѣдней составной части сказанія о путешествіи апостола Андрея по русской землѣ.

Третій отрывокъ разбираемой повѣсти содержитъ *разсказъ о Новгородскихъ баняхъ*. Относительно этого разсказа можно безошибочно сказать, что источникомъ его послужило поразительно сходное съ нимъ описаніе славянскихъ бань, сохранившееся въ 8-мъ отрывкѣ географической компиляціи испанскаго араба Ал-Бекри (XI в.), подъ заглавіемъ: «Книги путей и странъ» [2]). Въ озпаченномъ отрывкѣ (по Константинопольской рукописи) различаются двѣ части. Въ первой изъ нихъ, наиболѣе важной, содержатся извѣстія о Славянахъ и Руси, сообщенныя отъ имени испанскаго еврея—*Ибрагима-ибн-Якуба Израильтянина*, который, сопутствовавъ, по догадкамъ изслѣдователей [3]), епископу Регенсбургу, посланному испанскимъ халифомъ Абдеррахманомъ III съ дипломатическимъ порученіемъ къ Императору Оттону I, прибылъ въ Мерзебургъ, лежавшій на границѣ Тюрингіи, Саксіи и славянской земли, оставался въ этомъ городѣ нѣкоторое время, видѣлъ здѣсь болгарскихъ пословъ, и по возвращеніи своемъ на родину, составилъ описаніе своихъ путешествій по разнымъ странамъ, около 965 г. Во второй же части упомянутаго отрывка изъ книги Ал-Бекри извѣстія о славянахъ

[1]) Див. № 3.

[2]) «Извѣстія Ал-Бекри и другихъ авторовъ о Руси и Славянахъ», ч. I. Статьи и розысканія А. Куника и барона В. Розена. Спб., 1878 г.

[3]) ibid, стр. 12—15, 74.

приведены уже отъ лица *Масъуди*. Здѣсь-то и изложено описаніе славянскихъ бань. Можно допустить, однако, что слова: «Масъуди говоритъ», поставленныя въ самомъ началѣ 2-ой части отрывка, относятся собственно только къ непосредственно слѣдующему за ними перечисленію славянскихъ племенъ, но помѣщенное почти въ концѣ отрывка описаніе обычая славянъ париться и хвостаться въ жаркихъ баняхъ взято снова изъ итинерарія Ибрагима. Въ пользу такого предположенія служитъ, кажется мнѣ, то, что, по свидѣтельству академика А. А. Купика, цитируемое Ал-Бекри отъ имени Масъуди извѣстіе о славянахъ не вполнѣ согласуется съ тѣмъ отдѣломъ «Золотыхъ луговъ», въ которомъ идетъ рѣчь о томъ же племени, а что касается описанія славянскихъ бань, то весьма сомнительно, заимствовано ли оно изъ «Китаб-ал-Тенбиха» Масъуди. [1]) Впрочемъ, принадлежало ли упомянутое описаніе первоначально Масъуди, или же еврею Ибрагиму, либо иному автору,—во всякомъ случаѣ, судя по нѣкоторымъ соображеніямъ, о коихъ сказано будетъ ниже, слѣдуетъ признать *очень вѣроятнымъ*, что въ русскую письменность оно перешло въ видѣ перевода съ какого-либо иностраннаго языка, сдѣланнаго евреемъ, или лицомъ, знающимъ еврейскій языкъ, при чемъ *несомнѣнно*, что оно, прежде чѣмъ попало въ Древнюю Лѣтопись на занимаемое имъ въ ней теперь мѣсто, образовало составную часть отдѣльной записи, содержавшей разсказъ Гюряты Роговича (правильнѣе—*Гюри Торговича* [2]) о дивахъ и диковинныхъ вещахъ, видѣнныхъ и слышанныхъ отрокомъ послѣдняго, отправившимся «по Днѣпру горѣ» въ Новгородъ (и Ладогу), а оттуда въ Печеру, Югру и Самоядь,—разсказъ, который и въ цѣломъ своемъ составѣ, вѣроятно, принадлежалъ путешественнику-еврею; да и самое имя «Гюря», быть можетъ, только сокращеніе нерѣдкаго у евреевъ имени *Горіонъ или Гуріонъ*. [3])

[1]) ib., стр. 94.

[2]) Такъ это имя отчасти и читается въ Россійской Исторіи В. Н. Татищева, II, 169. См. „Историко-крит. изслѣдованіе о новгород. лѣтописяхъ“ І. Сенигова. М., 1888 г., стр. 221.

[3]) Есть сборникъ агадическихъ толкованій (мидрашъ) на книгу Эсѳирь, составленный въ 8-мъ или 9-мъ в., носящій названіе: „Mid-

Для наглядности я прежде всего сопоставлю параллельно текстъ лѣтописнаго разсказа съ выдержкою изъ извѣстій Ал-Бекри о славянахъ и ихъ сосѣдяхъ.

Лѣтопись.

„И поиде по Днѣпру горѣ, и приде въ Словѣни, идеже нынѣ Новъгородъ, и видѣ ту люди сущая, како есть обычай имъ, и како ся мыють (въ банѣ), и хвощются, и удивися имъ... и рече имъ: „дивно видѣхъ въ землѣ Словеньстѣ, идущи ми сѣмо: видѣхъ бани древены, и пережгуть я (камніе) вельми (рамяно) и совлокуться, и будуть нази, и облѣются квасомъ кислымъ (усняномь, мытелью), и возмуть на ся прутье младое и бьютъ ся сами (и на каменіе льютъ воду), и того ся добьють, едва слѣзуть лѣ живы и облѣются водою студеною и тако оживуть. И то творять во вся дни, не мучимя никимже, но сами ся мучать, а то творять не мытву себѣ, но мученье (омовенье собѣ, а не мученье). И слышавше се, дивляхуся".

(Лавр. Лѣтопись, изд. 1872 г., стр. 7—8 въ скобкахъ указаны варіанты изъ другихъ списковъ).

Ал—Бекри.

И не имѣютъ они (славяне) купаленъ, но они устраиваютъ себѣ домъ изъ дерева и законопачиваютъ щели нѣкоторой матеріей, которая образуется на ихъ деревьяхъ, походитъ на зеленоватый водяной мохъ, и которую они называютъ *удж*. Она служитъ имъ вмѣсто смолы для ихъ кораблей. Затѣмъ они устраиваютъ очагъ изъ камней въ одномъ изъ угловъ его (этого дома) и на самомъ верху противъ очага открываютъ окно для прохода дыма. Когда же онъ (очагъ) раскалится, они закрываютъ это окно и запираютъ двери дома, — а въ немъ есть резервуары для воды и поливаютъ этой водой раскалившійся очагъ, и поднимаются тогда пары. И въ рукѣ у каждаго изъ нихъ связка сухихъ вѣтвей, которою они приводятъ въ движеніе воздухъ и притягиваютъ его къ себѣ, и тогда открываются ихъ поры и исходитъ излишнее изъ ихъ тѣлъ и текутъ отъ нихъ рѣки. И не остаются ни на одномъ изъ нихъ слѣды сыпи или нарыва. И они называютъ этотъ домъ ал—атбба.

(Изв. Ал-Бекри, стр. 57).

Сличая оба приведенные текста, нельзя не замѣтить общаго сходства ихъ содержанія. Отличаются же они другъ отъ друга

---

rasch Aba Gorion". Русскимъ изслѣдователямъ извѣстна вышеупомянутая историко-агадическая книга подъ названіемъ: «Книга Іосипона сына Горіона» (Псевдо-Іосифъ, IX или X. в.).

развѣ только нѣкоторыми варіяціями въ выраженіяхъ. Но такія различія не трудно себѣ объяснить тѣмъ, что русскій переводъ даннаго отрывка изъ извѣстій Ал-Бекри, какъ сознается и самъ русскій переводчикъ, сдѣланъ мѣстами лишь коньвектурально, гадательно, безъ увѣренности въ правильномъ прочтеніи и пониманіи арабскаго подлинника. Это особенно наглядно обнаруживается въ предложеніи: „и законопачиваютъ щели его (дома) нѣкоторой матеріей, которая образуется на ихъ деревьяхъ, походитъ на зеленоватый *водяной мохъ* и которую они называютъ *удж*“. По догадкѣ русскаго издателя сочиненія ал-Бекри, въ „*удж*“ сказывается русское слово *мохъ*, въ которомъ послѣдній звукъ въ славянской формѣ, безъ сомнѣнія, преобразовался изъ древнѣйшаго звука s[1]). Между тѣмъ легко можетъ статься, что здѣсь рѣчь идетъ вовсе не о мохѣ, а объ упоминаемомъ въ нашемъ лѣтописномъ разсказѣ *усняномъ квасѣ*, т. е. водѣ, въ которой кипятилась трава *ушица* (что, быть можетъ, по арабской транскрипціи и есть *удж*) и которою мылись въ банѣ для истребленія накожныхъ нечистотъ[2]). Въ такомъ случаѣ вышеозначенное предложеніе получитъ, конечно, совершенно иной смыслъ. Съ другой же стороны и русскій переводчикъ *лѣтописнаго* разсказа о баняхъ могъ, въ свою очередь, уклониться отъ буквальной передачи подлинника и присочинить что либо отъ себя лично. Таковымъ добавленіемъ противъ оригинала я считаю послѣднее предложеніе: „а то творять во вся дни, не мучими никимже, но сами ся мучать, а то творять не мытву себѣ, но мученье (не мовенье собѣ, а мученье“). Разбирая эти фразы, нельзя не замѣтить сразу ихъ еврейскаго происхожденія. Такъ, фраза: „и то творять во вся дни“ (т. е. постоянно, а не—всякій день, какъ понималъ эти слова митр. Платонъ) составляетъ дословный переводъ еврейскаго сочетанія: *kacha jaasu kal ha-jamim*,—которое не встрѣчается въ такомъ видѣ въ Библіи, но читается *мно-*

[1]) l. c., стр. 112, примѣч. t.

[2]) См. Словарь церк. и рус. яз. Акад Наукъ.

нократно въ книгѣ: „Га-Яшаръ“, между прочимъ, въ описаніи беззаконій Содомитянъ, послужившемъ образцомъ для русской повѣсти о судѣ Шемяки [1]). Фраза же: „а то творять не мовенье себѣ, а мученье“ показываетъ свойственную преимущественно еврейской письменности манеру подбирать, для красоты и выразительности слога, риомы, состоящія изъ двухъ созвучныхъ словъ, изъ коихъ одно выражаетъ понятіе, совершенно противоположное понятію, выражаемому другимъ словомъ. Такого рода риомы и аллитераціи встрѣчаются уже и въ Библіи. Для примѣра, укажу на книгу пророка Исаіи, V, 7: „И ждалъ Онъ правосудія (mischpàth), но вотъ кровопролитіе (mischpàch), ждалъ правды (zedàka) и вотъ—вопль (zeàka)“. Отсюда позволительно сдѣлать выводъ, что и русскій переводъ помѣщеннаго въ Начальной Лѣтописи разсказа о баняхъ прошелъ, какъ замѣчено мною выше, чрезъ руки еврея, или, по меньшей мѣрѣ, лица свѣдущаго въ еврейской письменности [2]).

Теперь мнѣ предстоитъ еще вправить, такъ сказать, отрывокъ о баняхъ въ надлежащее мѣсто лѣтописнаго свода, откуда онъ былъ вынутъ по недомыслію переписчика, а именно—въ разсказъ Гюряты, вѣрнѣе, Гуріи (Гуріона или Горіона) о Югрѣ.

Вотъ въ какомъ видѣ долженъ быть возстановленъ, по моему, текстъ этого разсказа. [3])

---

[1]) См. *Сеферъ-га-Яшаръ*, Варшава, 1876 г., стр. 33, строка 10, сверху, и статью академика *Сухомлинова*: „Повѣсть о судѣ Шемяки“ въ Сборникѣ 2-го Отд. Ак. Н. 1873 г., т. X. № 6.

[2]) Мнѣ могутъ, пожалуй, возразить, что вѣдь риомы и аллитераціи, подобныя тѣмъ, о коихъ сказано мною въ текстѣ, встрѣчаются, напр., и въ Словѣ Даніила Заточника (Переяславъ-Гореславъ, Лачь-плачь). Но само это Слово Даніила не состояло-ли въ близкомъ отношеніи къ еврейской литературѣ? Для утвердительнаго отвѣта на сей вопросъ имѣется немало данныхъ, изложеніе которыхъ здѣсь, конечно, неумѣстно.

[3]) Объясненіе типографскихъ знаковъ, употребленныхъ при изложеніи нижеслѣдующаго текста разсказа: 1) многоточія означаютъ,

«Се же хощю сказати, яже слышахъ преже сихъ 4 лѣтъ, яже сказа миГюря Торговичь Новгородець, глаголя сице: „яко послахъ отрокъ свой въ... люди, иже суть дань дающе Новугороду.

[И поиде по Днѣпру горѣ, и приде в Словѣни, идеже нынѣ Новъгородъ, и видѣ ту люди сущая, како есть обычай имъ, и како ся мыють (въ банѣ)... *(и оттуда иде въ)* [Печору; и пришедшю отроку моему къ нимъ], и рече имъ: дивно видѣхъ в землѣ Словеньстѣ, идущю ми сѣмо: видѣхъ бани древены... и т. д. до словъ, включительно: „и то творять не мовенье собѣ, а мученье. И слышавше се... дивляхуся].

А оттуда иде въ Югру. Югра же людье есть языкъ нѣмъ и сѣдять въ Самоядью на полунощныхъ странахъ. Югра же рекоша отроку моему: дивьно мы находихомъ чюдо, его же нѣсмы слышали преже сихъ лѣтъ, а се третье лѣто нача быти: суть горы заидуче въ луку моря и т. д.

«Мнѣ же реклю къ Гюрятѣ: «си суть людье заклепании Александромъ Македоньскимъ царемь, якоже сказаеть о нихъ Меѳодий Патарійскый, глаголя и пр.“—до словъ: „но мы на предняя взвратимся, якоже бяхомъ преже глаголали“. [1])

Таковъ былъ, по моему, первообразный текстъ разсказа Гюряты.

Остается мнѣ, въ заключеніе, представить два объяснительныхъ къ сему тексту замѣчанія.

1) Основываясь на начальныхъ словахъ разсказа: «Се же хощю сказати, яже слышахъ..., ...яже сказа ми Гюря Торговичь, Новгородець», иные находили, что лѣтописецъ слышалъ разсказъ о Югрѣ отъ самого Гюряты. Профессоръ же Бестужевъ-Рюминъ полагалъ, что разсказъ заимствованъ составителемъ лѣтописи изъ письменнаго источника Новгородскаго происхожденія, гдѣ уже написано было: «се же хощю сказати» и т. д. Тотъ же изслѣ-

---

что въ данномъ мѣстѣ выпущены мною одно или нѣсколько словъ; 2) прямыми скобками обведены слова, перенесенныя изъ одного мѣста въ другое, а полукруглыми—слова, отпечатанныя курсивомъ и добавленныя мною по догадкѣ.

[1]) Лавр. 226—228.

дователь сближалъ съ разсказомъ Гюряты помѣщенное въ Ипатьевскомъ спискѣ лѣтописи, подъ 6622 годомъ, сказаніе о стеклянныхъ глазкахъ, падающихъ съ неба въ Ладогѣ,—находя что оба эти сказанія, быть можетъ, нѣкогда составляли одно цѣлое [1]). Но съ своей стороны я укажу на то, что въ Талмудѣ, отъ имени рабби *Баръ-баръ-Хана*, приводится цѣлый рядъ разсказовъ о разныхъ дивахъ и чудесныхъ явленіяхъ, видѣнныхъ и слышанныхъ послѣднимъ во время его странствованій въ далекихъ пустынныхъ краяхъ, каковые разсказы большею частью начинаются словами: «сказалъ мнѣ нѣкій (арабскій) торговецъ» [2]). Въ виду сего, представляется вѣроятнымъ, что все вообще сказаніе о Югрѣ перешло въ лѣтопись изъ сочиненія какого-нибудь путешественника—еврея, который вычитанныя имъ свѣдѣнія о чудесахъ у далекихъ сѣверныхъ народовъ выдавалъ за сообщенныя ему нѣкіимъ купцомъ Гуріею, и что это сказаніе лѣтописецъ дополнилъ отъ себя выдержкою изъ помѣщенныхъ въ Хронографахъ отрывковъ изъ «Откровенія о царствѣ народовъ», носящаго имя Меѳодія Патарскаго (ум. въ 310 г.) но учеными приписываемаго св. Меѳодію, патріарху Константинопольскому. [3]) Что же касается названія Гуріи Торговича «Новгородцемъ», то оно, полагаю, нисколько не служитъ доказательствомъ, что разсказъ, о коемъ ведется теперь рѣчь, возникъ на почвѣ новгородскихъ преданій. Подъ «Новгородцемъ», слѣдуетъ, я думаю, разумѣть здѣсь не непремѣнно жителя, либо уроженца, новгородской области, а купца, гостя (безотносительно къ его національности), торгующаго новгородскими товарами, или ѣздящаго въ Новгородъ по дѣламъ торговымъ, подобно тому, какъ названіе Суражанъ было усвоено и за русскими людьми, которые вели торговлю суражскими или суров-

---

[1]) См. Бестужева-Рюмина: «О составѣ рус. лѣтоп.», стр. 78—9; ср. А. И. Маркевича: О лѣтописяхъ, вып. I, стр. 161.

[2]) Талмудъ Вавил., трактатъ. Бава-Батра, л. 73 и 74.

[3]) См. Сахарова: «Эсхатологическія сочиненія и сказанія въ древне-русской письменности». Тула, 1879 г., стр. 97—98.

скими товарами [1]). А что оно такъ, въ этомъ можно убѣдиться изъ помѣщеннаго въ Ипат. Лѣтописи, подъ 1289 г., описанія погребенія князя Владиміра Васильковича Галицкаго: «И тако плакавшеся надъ нимъ все множество Володимерцевъ, мужи и жены и дѣти, Нѣмци, и Сурожьцѣ, и Новгородци, и Жидове плакахуся, аки и во взятье Иерусалиму»... Изъ этого мѣста Лѣтописи явствуетъ, что о Сурожцахъ и Новгородцахъ говорится, какъ о жителяхъ Владиміра (Володимірцахъ), а не Сурожа и Новгорода. Такимъ образомъ; принимая во вниманіе что, по словамъ разсказа, отрокъ Гюряты, отправляясь къ сѣверпымъ народамъ, поѣхалъ по Днѣпру вверхъ, слѣдуетъ заключить, что трактуемое сказаніе написано не въ Новгородѣ, а скорѣе всего гдѣнибудь на югѣ Россіи, гдѣ издавна жили во множествѣ евреи.

2) Далѣе, въ параллель разсказу Югры о народахъ, затворенныхъ между высокими горами, въ коихъ происходитъ постоянный «кличъ и говоръ и сѣкуть гору, хотяще высѣчися», можно привести разсказъ, сохранившійся въ книгѣ «Цроръ га-моръ» раввина Авраама Саба—слѣдующаго содержанія: «Въ комментаріѣ р. *Іосифа Кимхи* (писателя XII в.) на книги послѣднихъ пророковъ я прочиталъ, что онъ (Кимхи) видѣлъ одну книгу, гдѣ написано, что Александръ Македонскій затворилъ Гога и Магога между великими и высокими горами, изъ которыхъ есть выходъ только въ одномъ мѣстѣ. На этомъ то мѣстѣ онъ (Александръ) соорудилъ крѣпкое зданіе съ желѣзными стѣнами, такъ, чтобы тѣ (заключенные народы) не могли выйти оттуда. И на тѣхъ стѣнахъ онъ поставилъ сдѣланныхъ съ большимъ искусствомъ желѣзныхъ людей, которые безпрерывно ударяютъ въ стѣны молотами и сѣкирами, для того, чтобы люди, находящіеся внутри, разумѣли, что вѣчно строятъ и укрѣпляютъ стѣны, съ цѣлью не давать тѣмъ людямъ выйти». [2]) Изъ этого можно видѣть, что преданіе о за-

[1]) См. В. Г. Васильевскаго: «Русско-визант. изслѣдованія», Введ. въ житіе св. Стеф. Суражскаго, стр. CCXII.

[2]) См. въ „Сборникѣ статей по еврейской исторіи и литературы“ вып. I, Спб., 1866 г., замѣтки А. Я. Гаркави къ статьѣ Оршанскаго: „Талмуд. сказанія объ Ал. Македон.», стр. 26—27.

ключенныхъ Александромъ народахъ,—о которомъ изъ еврейскихъ авторовъ упоминаетъ еще Іосифъ Флавій, [1]) издревле обращалось между евреями,—чѣмъ опять-таки подтверждается мысль о вѣроятности еврейскаго происхожденія всего, вообще, разсказа Гюряты.

2. Преданіе о Кіевѣ

Въ непосредственномъ сосѣдствѣ съ сказаніемъ объ ап. Андреѣ въ Лѣтописи помѣщена повѣсть объ основаніи Кіева тремя братьями, изъ которыхъ старшій Кій, какъ ошибочно, по словамъ лѣтописца, полагаютъ несвѣдущіе люди, былъ будто бы перевозникомъ съ противоположной стороны Днѣпра, но на самомъ дѣлѣ княжилъ надъ своимъ племенемъ, ходилъ въ Царьградъ, гдѣ удостоился особыхъ почестей отъ царя, затѣмъ ходилъ къ Дунаю и срубилъ (построилъ) тамъ маленькій городъ, извѣстный и понынѣ у Дунайцевъ подъ именемъ «Киевець», гдѣ хотѣлъ было поселиться съ своимъ родомъ, но мѣстные жители не допустили его осуществить свое намѣреніе, почему онъ и возвратился въ свой градъ Кіевъ, гдѣ вскорѣ какъ онъ, такъ и его братья и сестры, скончались [2]).

Любопытно ознакомиться со взглядами историковъ на эту повѣсть.

По мнѣнію *Шафарика*, она домашнее преданіе, дошедшее до Нестора въ *пѣсняхъ*. *Погодинъ*, указывая, что въ самой лѣтописи приводятся два преданія о Кіѣ, «какъ будто предметы спора»,—считаетъ второе—о хожденіи Кія в Царьградъ—неоспоримымъ, дошедшимъ до лѣтописца на *письмѣ*. [3]) *Срезневскій* считалъ это второе преданіе занесеннымъ изъ Болгаріи. [4]) *Забѣлинъ*,

---

[1]) Ср. А. Я. Гаркави: «Неизданныя версія романа объ Александрѣ». Спб., 1892 г., стр. 2.

[2]) Лавр. лѣтопись, стр. 8—9.

[3]) См. Погодинъ, „Лекціи“, I, 162.

[4]) См. Маркевичъ: „О лѣтописяхъ“, I, 150.

признавая оба повѣданія мѣстными, кіевскими, даетъ имъ слѣдующее объясненіе: «Преданіе о первомъ человѣкѣ Кіева, говоритъ онъ, справедливо разумѣетъ въ немъ перевозника на тотъ берегъ, и къ Каспію отъ западныхъ земель, и къ Цареграду отъ нашихъ верхнихъ земель. Въ этомъ смыслѣ, какъ перевозникъ, Кіевъ пріобрѣтаетъ особое значеніе для древне-русской жизни вообще. Онъ является главнѣйшимъ посредникомъ торговыхъ сношеній Сѣвера съ Югомъ и Запада съ Востокомъ... и свободно отворяетъ ворота изъ всей русской земли въ самый Царьградъ», или, какъ выразился въ другомъ мѣстѣ тотъ же писатель, «въ качествѣ посредника,—всегда былъ принимаемъ въ Цареградѣ съ немалою почестью». [1]) *В. Г. Васильевскій* въ своемъ важномъ трудѣ: «Русско-Византійская изслѣдованія» [2]) склоненъ, если не ошибаюсь, признавать за старинпымъ мѣстнымъ преданіемъ о хожденіи Кія Цесарюграду полную историческую достовѣрность. Что же касается разсказа лѣтописи о построеніи Кіемъ на Дунаѣ городка, именуемаго у Дунайцевъ и доселѣ Кіевцомъ, то В. Г. *Васильевскій* въ другой, гораздо болѣе ранней своей работѣ [3]) замѣтилъ, что извѣстіе это, вѣроятно, сложилось въ началѣ XII вѣка, потому, что въ то время въ Подунайской области, дѣйствительно, былъ городокъ Кій—Kios,—какъ это видно изъ одного греческаго географическаго словаря XII вѣка, гдѣ указанъ такой городъ въ Малой Азіи, а потомъ прибавлено, что и въ Мизіи (Болгаріи) существуетъ одноименный городъ. Къ этому замѣчанію Н. П. *Барсовъ* присовокупилъ отъ себя, что и до сей поры въ области нижняго Дуная есть нѣсколько мѣстностей съ подобнозвучащими наименованіями: Кыпени, Кіора, Кіотра [4]).

---

[1]) См. рецензію проф. Котляревского на „Исторію русской жизни“ Забѣлина въ Кіев. Унив. Изв. за 1880 г. № 11, стр. 469—470.

[2]) Лѣтопись занятій Археогр. Коммисіи 1893 г., стр. CXXXVII.

[3]) „Византія и Печенѣги“ Ж. М. Н. Пр. за 1872 г., Дек., стр. 304; Ср. Н. П. Барсова: „Очерки рус. истор. географіи. 1885 г., стр. 250.

[4]) См. Н. П. Барсова, l. c.

Таковы взгляды и сужденія авторитетныхъ представителей науки на лѣтописную повѣсть о первыхъ основателяхъ Кіева. Приходится сожалѣть, однако, что ни одинъ изъ названныхъ ученыхъ, ни кто-либо другой, не потрудился снизойти до критическаго разбора и объясненія самого текста трактуемой повѣсти, представляющагося въ томъ видѣ, какъ онъ изложенъ въ древнихъ и болѣе позднихъ спискахъ лѣтописи, лишеннымъ всякаго человѣческаго смысла. Такъ, напр., возьмемъ хоть грамматическое предложеніе, которымъ начинается наша повѣсть: «Полем(?) же, жившемъ особѣ и володѣющемъ роды своими, иже и до сее братьѣ (какой это братьи?) бяху Поляне, и живяху кождо съ своимъ родомъ и на своихъ мѣстѣхъ, владѣюще кождо родомъ своимъ». [1]) По поводу этого мѣста Погодинъ выражаетъ свое удивленіе, что Несторъ, не сказавъ еще ни слова о Кіѣ съ братьями, говоритъ уже прямо: «иже и до сее братьѣ». Отсюда Погодинъ заключаетъ, что все это мѣсто, «ясно принадлежитъ не Нестору, а заимствовано имъ откуда нибудь». [2]) Но мнѣ кажется, что для всякаго гараздо яснѣе, что переписчикъ, по своему обыкновенію, и тутъ напуталъ, передвинувъ «на передняя» фразу, которую слѣдовало «вписать въ задняя». Или остановимся на слѣдующемъ мѣстѣ: «и бяше около града лѣсъ и боръ великъ, и бяху ловяща звѣрь; бяху мужи *мудри и смыслени* и нарицахуся Поляне. Отъ нихъ же суть Поляне въ Киевѣ и до сего дне. Бяху же тогда погани, жруще озеромъ и колодяземъ и рощеніемъ, якоже и *прочіи погани*» [3]) Съ перваго же взгляда на эту тираду замѣтно, что предъ нами только наборъ словъ, не дающихъ никакой опредѣленной связной мысли. Притомъ же, развѣ можно допустить, чтобы составитель лѣтописнаго свода, кто бы онъ ни былъ, Несторъ ли, Сильвестръ ли, или иное лицо,—величалъ «поганыхъ» «мужами мудрыми», тогда какъ въ другихъ мѣстахъ лѣтописи, вез-

---

[1]) Лавр., стр. 8, строки 7—10.

[2]) Изслѣд., замѣч. и лекціи, II, 389, прим.

[3]) Соф. Лѣт. (П. С. Р. Л., V, 84). Тоже и въ нѣкоторыхъ другихъ спискахъ.

дѣ, гдѣ только стоять «погани», тамъ постоянно встрѣтите рядышкомъ эпитетъ: «и невѣголоси». Не менѣе странно, что лѣтописецъ счелъ долгомъ опровергать мнѣніе невѣждъ, будто Кій былъ перевозникомъ,—указывая, что, если бы это было такъ, то не ходилъ бы тотъ въ Царьградъ и не княжилъ бы надъ своимъ родомъ, а между тѣмъ лѣтописатель въ то же время аттестуетъ и Кія, и его братьевъ, какъ звѣролововъ. Неужели же ремесло звѣролова неизмѣримо почетнѣе занятій перевозника?.

Въ виду такихъ бьющихъ въ глаза несообразностей, представляемыхъ текстомъ нашей повѣсти, можно, не рискуя ошибиться, заключить, что послѣдній испорченъ былъ переписчиками. Для реставраціи же подлинника надлежитъ сопоставить содержаніе повѣсти съ еврейскимъ ея прототипомъ.

Дѣло вотъ въ чемъ.

Въ упомянутой уже мною выше книгѣ историко-агадическаго содержанія, подъ заглавіемъ: „sepher ha-jaschar“ (книга праведнаго, или книга праведная) изложено родословіе потомковъ трехъ сыновей Ноевыхъ: Сима, Хама и Іафета, по ихъ происхожденію, племенному родству и мѣстамъ поселенія, — составленное преимущественно по Пятокнижію (Быт., гл. 10), но съ значительными видоизмѣненіями и дополненіями. Этотъ генеалогическій очеркъ заканчивается такъ: „И сыны Арама (младшаго сына Сима) пошли также и построили для себя городъ, назвавъ его Уцъ, по имени *старѣйшаго своего брата*, и поселились тамъ: это земля Уцъ *до сего дня*. И было, во второй годъ послѣ столпокрушенія и вышелъ человѣкъ изъ земли Ниневіи, изъ дома Асара, по имени Бела и отправился (съ цѣлью) поселиться самому съ домомъ своимъ, гдѣ только удастся (гдѣ случится). И пришли они до (мѣста) противъ городовъ окрестности, насупротивъ Содома, и сѣли тамъ. И всталъ тотъ человѣкъ и построилъ *малый городъ*, назвавъ его своимъ именемъ „Бела“: это—земля Цаоръ (Сигоръ) *до сего дня*. Вотъ всѣ племена сыновей Сима, по языкамъ и городамъ ихъ, распространившіеся по землѣ послѣ столпа. Каждая же отдѣльная область, каждый отдѣльный городъ и каждое отдѣльное племя изъ племенъ сыновей Ноя *по-*

строили послѣ того для себя много городовъ, и воцарили надъ собою царей, которые володѣли ими. Такъ творятъ всѣ роды сыновей Ноевыхъ во вѣки“ [1]).

Приведеннымъ отрывкомъ легко объяснить происхожденіе сказанія о Кіѣ и его братьяхъ. Составителю лѣтописи предстояло изобразить повѣсть о томъ, «кто въ Киевѣ нача первѣе княжити, и откуду Руская земля стала есть»? Но гдѣ раздобыть фактическія данныя для такой повѣсти? Откуда почерпнуть свѣдѣнія о первобытныхъ временахъ русской (Кіевской) исторической жизни? Выручила лѣтописца «Книга праведная». Раскрывъ эту книгу, лѣтописецъ, нашелъ, что сыны *Шема* (Schem значитъ: имя, слово, слава) разсѣялись по разнымъ мѣстамъ отдѣльными племенами, изъ коихъ каждое управлялось поставленнымъ имъ надъ собою царемъ. А такъ какъ нашъ хронистъ зналъ, что Поляне (Кіяне) суть славяне («сущи отъ рода Словѣньска»), то онъ вполнѣ вправѣ былъ заключить, что они, Кіяне, какъ сыны Славы, какъ *Славяне*, безъ сомнѣнія, „творили“ то самое, что и всѣ сыны Шема (Сима). Затѣмъ, вычитавъ изъ «Сеферъ-га-Яшара», что Семиты (bne-schem, сыны Славы), какъ и всѣ вообще потомки Ноевы, строили города, которые называли своими именами или же по именамъ старѣйшихъ своихъ братьевъ,—лѣтописецъ сообразилъ, что и Кіевскія урочища навѣрно получили свои названія отъ ихъ первоначальныхъ обитателей. Далѣе, въ виду повѣствованія «Сеферъ га-Яшара» о томъ, что нѣкій человѣкъ, именемъ Бела, поселился съ родомъ своимъ противъ городовъ окрестности, гдѣ и построилъ маленькій городъ, называемый и до сего дня по имени его строителя,—лѣтописецъ умозаключилъ, что и существующее въ окрестности Кіева,—на лѣвомъ берегу Днѣпра,—населенное мѣсто, называвшееся и во время составленія лѣтописи Городкомъ [2]), построено никѣмъ инымъ, какъ тѣмъ

---

[1]) „Сеферъ Га—Яшаръ“. Варшава. 1876 г. Отдѣлъ Пятокнижія „Ной“, стр. 18—19.

[2]) См. Н. П. Барсова, op. cit., стр. 143.

же Кіемъ, во имя котораго названъ Кіевъ—«градъ великъ» и отъ котораго маленькій городъ (Городокъ) получило также свое наименованіе «Кіевець». Напослѣдокъ, зная изъ Пятокнижія (Быт. 36, 32—33) и Паралипоменона (I, 43, 44), что тезка упомянутаго Белы царствовалъ въ землѣ Эдома (прежде воцаренія царя у сыновъ Израилевыхъ), и что о немъ библейская исторія не сообщаетъ ничего больше, кромѣ того, что онъ жилъ-былъ и скончался, а по немъ воцарился Іовавъ, по смерти коего воцарился Хушамъ и т. д.,—нашъ лѣтописецъ весьма резонно разсуждалъ, что и ему позволительно сказать о Кіѣ только то, что послѣдній, дескать, княжилъ въ своемъ родѣ, построилъ Городокъ и, совершивъ «все земное»,—приказалъ намъ долго жить.

Такимъ образомъ безошибочно можно утверждать, что первообразный текстъ нашей повѣсти гласилъ такъ [2]).

„Полемъ (Поляномъ, по нѣк. сп.: Словеномъ), жившимъ особѣ и володѣющимъ роды своими..., и живяху кождо съ своимъ родомъ на своихъ мѣстѣхъ, кождо владѣюще родомъ своимъ".

„И быша три братья: единому имя Кий, а другому Щекъ, а третьему Хоривъ, и сестра ихъ Лыбедь. Кий сѣдяше на Горѣ [надъ рѣкою Днѣпромъ], а Щекъ сѣдяше на [другой] горѣ, идѣже нынѣ зовется Щековица, а Хоривъ на третьей горѣ, отъ него же прозвася Хоривица, и створиша градъ во имя брата своего старѣйшаго и нарекоша имя ему Киевъ. [Отъ нихъ же суть Кияне, иже *до сее братьи бяху Поляне*].

«Сей Кий княжаше въ родѣ своемъ и... възлюби мѣсто [на той странѣ] [2]) (sc. Днѣпра) и сруби градокъ малъ [— Киевець],—еже и до нынѣ [вар.: *до сего дня*] наричютъ Городище и хотяше сѣсти съ родомъ своимъ, и не даша ему ту живущии. Киеви (вар.: Кию) же, пришедшю въ свой градъ Киевъ, ту животъ свой сконча, и братъ его Щекъ, и Хоривъ, и сестра ихъ Лыбедь ту скончашася».

---

[1]) Я привожу текстъ по Лаврент. сп. съ разночтеніями, указанными въ „Сводной Лѣтописи," изд. Л. И. Лейбовича, Спб. 1876 г. стр. 6—7.

[2]) См. Лейбовича „Сводная Лѣтопись"; стр. 6, вын. 16.

Изъ изложеннаго въ такомъ видѣ текста нашей повѣсти само собою уже обнаруживается, что слова и фразы, не укладывающіяся въ очерченныя здѣсь рамки его, составляютъ позднѣйшую, чуждую его содержанію, примѣсь, занесенную изъ разныхъ другихъ мѣстъ лѣтописнаго сборника.

И дѣйствительно: а) сочетанія: 1) «Кий есть перевозникъ былъ», 2) «У Кіева бо бяше перевозъ тогда съ оноя стороны Днѣпра» и 3) «и бяше около града лѣсъ и боръ великъ» — должны быть отнесены къ вышеупомянутому лѣтописному извѣстію о прибытіи Древлянскихъ пословъ къ великой княгинѣ Ольгѣ. А именно: послѣ фразы: «и приставша (послы) подъ Боричевымъ въ лодьи» [1]) нужно прибавить: [«бо бяше около града Киева лѣсъ и боръ великъ [2]), и у Киева бяше тогда перевозъ (варіанты: перевозъ на Киевѣ, Кий есть (или у Кія) перевозникъ былъ съ оноя стороны Днѣпра] [3]) Градъ же бѣ Киевъ, идеже есть нынѣ дворъ Гордятинъ и Никифоровъ», и проч. [4]).

Смыслъ возстановленнаго въ такомъ видѣ лѣтописнаго свидѣтельства легко понятенъ. Сочинитель повѣсти желалъ пояснить, чего ради урочище, соединявшее Подолье съ Горою, на которой расположенъ былъ градъ Кіевъ, называлось «Боричевымъ» или «Боричевымъ оувозомъ». [5]) Названіе это, поясняетъ сказатель, произошло оттого, что въ старину около града Кіева былъ густой боръ (отсюда «Боричевъ)» и существовалъ перевозъ (отсюда «взвозъ)» съ той стороны Днѣпра.

б) Фразы: «и бяху ловяща звѣрь», равно какъ добавленныя чрезъ нѣсколько строкъ въ нѣкоторыхъ болѣе позднихъ спискахъ слова: «Бяху же тогда погани, жруще езеромъ и кладяземъ и рощеніемъ», должны быть перенесены въ сказаніе о правахъ и обычаяхъ Древлянъ, Радимичей, Вятичей и Сѣверянъ [6]).

---

[1]) Лавр. стр. 54.

[2]) ibid стр. 8, строка 1 снизу.

[3]) ibid, стр. 9, строки 3 и 4, сверху.

[4]) Лавр., стр. 54.

[5]) Лавр., стр. 8, ст. 12 сверху.

[6]) Лавр., стр. 12—13.

в) Выраженіе: «бяху *мужи* (послѣдняго слова нѣтъ въ Радзив. и Акад. спискахъ) мудри и смыслени» должно быть помѣщено въ разсказъ о занятіи Кіева Аскольдомъ и Диромъ, начинающійся: «И бяста у него *два мужа* не племени его, но боярина» [1]). Здѣсь-то приписаны были, вѣроятно, на поляхъ варіанты: вм.: «и бяста»—и «бяху», а послѣ реченія «мужа»—слова: «мудри и смыслени».

г) Слова: «Ини же не свѣдуще (по нѣкот. сп.: не вѣдуще), рекоша, яко... тѣмъ глаголаху... Аще бо бы..., то не бы»—выдержуты изъ лѣтописнаго сказанія о нашествіи половецкаго князя Боняка на монастырь Печерскій,—каковое сказаніе дополнено заимствованнымъ изъ Слова «о царствѣ народовъ», усваиваемаго обыкновенно Меѳодію Патарскому, а на самомъ дѣлѣ написаннаго св. Меѳодіемъ-исповѣдникомъ, патріархомъ Константинопольскимъ (9-го ст. [3]), разсужденіемъ о происхожденіи Половцевъ, какъ родственныхъ нечестивымъ племенамъ, заклепаннымъ въ горѣ Александромъ Македонскимъ, и связано съ вышеизложеннымъ мною разсказомъ Гуряты Роговича (правильнѣе, Гюри Торговича) о Новогородскихъ баняхъ и другихъ дивныхъ чудесахъ: «*тѣмъ глаголаху*: кдѣ есть Богъ ихъ, да поможетъ имъ..., *не вѣдуще,* яко Богъ кажетъ (казнитъ) рабы своя [3])... Ишьли бо суть (вар. *аще ли бо*) ихъ колѣнъ 4... *Друзіи же глаголютъ*: сыны Амоновы; се же *нѣсть тако* [4]). Означенное сказаніе, помѣщенное въ лѣтописномъ сводѣ подъ 1096 г., составляетъ, какъ справедливо замѣтилъ проф. Бестужевъ-Рюминъ, очевидно, особую повѣсть и является какою-то вставкою [5]). Поэтому не лишено вѣроятія, что справщикъ лѣтописнаго сборника, пользовавшійся упомянутою повѣстію для воспроизведенія раз-

---

[1]) Лавр., стр. 19—20.

[2]) См. проф. В. Сахарова: „Эсхатологическія сочиненія и сказанія". Тула, 1879 г., стр. 98.

[3]) Лавр., стр. 225.

[4]) Лавр., стр. 226.

[5]) О составѣ рус. лѣтописей, стр. 13.

сказа Гуряты, «*переписалъ*», по недомыслію, изъ нея же вышеуказанныя отдѣльныя слова, натыкавъ ихъ въ сказаніе «о статіи Кіева».

д) Что касается выраженій: «ходилъ Царюгороду... и приходившу ему ко царю, якоже сказають, яко велику честь принялъ отъ цяря, при которомъ приходивъ цари» и «идущю же ему вспять, приде къ Дунаеви»,—то эти выраженія, какъ мною уже объяснено выше, всецѣло относятся къ сказанію о мнимомъ путешествіи апостола Андрея, а въ дѣйствительности о странствованіяхъ св. Меѳодія, славянскаго первоучителя.

е) Наконецъ, слова: «еже и до нынѣ наричють Дунайци,» должны быть перенесены въ сегментъ, помѣщенный въ дошедшей къ намъ рукописи Лаврент. Лѣтописи на слѣдующемъ (8-мъ) листѣ и начинающійся: «словѣньску же языку, яко же рекохомъ, живущю на Дунаи, придоша отъ Скуфъ, рекше отъ Козаръ, рекоми Болгаре, и сѣдоша по Дунаеви, насильници Словѣномъ быша». Здѣсь-то въ концѣ, безъ сомнѣнія, и стояли первоначально слова: иже и до нынѣ наричють ся Дунайци (т. е. Болгаре Дунайскіе).

И такъ, по очищеніи текста разбираемаго сегмента о началѣ Кіева отъ приплетеныхъ къ нему чуждыхъ примѣсей, обнаруживается, повторяю, что на самомъ дѣлѣ не существовало вовсе никакого преданія, дошедшаго будто-бы въ пѣсняхъ, либо на письмѣ, прозою, о нѣкоемъ Кіѣ, по одной версіи — перевозникѣ по Днѣпру, а по другой—ходившемъ въ Царьградъ, гдѣ былъ принятъ съ честію греческимъ императоромъ, и на обратномъ пути построившемъ небывалый городокъ Кіевецъ гдѣ-то на Дунаѣ, а весь разсказъ о первыхъ основателяхъ матери русскихъ городовъ чистѣйшій вымыселъ книжника, сочиненный въ подражаніе книгѣ «Sepher ha-jachar».

3. О хазарской дани.

Въ близкомъ сосѣдствѣ съ разсмотрѣннымъ сказаніемъ стоитъ сегментъ, трактующій о правахъ и обычаяхъ полянъ, древлянъ,

радимичей, вятичей и сѣверянъ, подпавшихъ поддъаническую зависимость отъ хозаръ. [1]) Еврейскіе источники этого сегмента (Талмудъ и опять-таки «Сеферъ га-Яшаръ») мною уже указаны подробно въ журналѣ «Вѣстникъ Права», [2]) а потому, не останавливаясь больше на сказаномъ сегментѣ, обращусь къ слѣдующему, по порядку, мѣсту древней лѣтописи, гдѣ говорится объ обложеніи хозарами поляпъ и древлянъ данью. Текстъ этого мѣста, по предварительномъ его исправленіи посредствомъ сличенія разныхъ списковъ и перестановки нѣкоторыхъ словъ, представляется въ такомъ видѣ:

«По сихъ же лѣтѣхъ, по смерти братьѣ сея, быша обидимы поляне древляны и инѣми окольними [3]). И наидоша я козарѣ, сѣдящая на горахъ. (вар.: на горахъ надъ рѣкою Днѣпрьскою [4]). И рѣша козари: «платите намъ дань». Съдумавшеже поляне и вдаша отъ дыма мечь, и несоша козари ко князю своему и къ старѣйшинамъ своимъ и рѣша имъ: «се налѣзохомъ дань нову». Они же рѣша имъ: «откуду»? Они же рѣша имъ: «въ [поли и] въ лѣсѣ (вар.: лѣсѣхъ). Они же рѣпа: «Что суть въдали?» Они же показаша мечь. Рѣша старци Козарьстии: «не добра дань, княже! ми ся доискахомъ оружьемъ одиною стороною, рекше саблями, а сихъ оружье обоюду остро, рекше мечь: си имуть имати дань на насъ и на инѣхъ странахъ. Се же сбыстся все: не оть своея воля рекоша, но отъ Божья повелѣнья. Яко и при Фаравонѣ, цари Еюпетьстѣмь, егда приведоша Моисѣя предъ Фаравона, и рѣша старѣйшина Фараоня: сей хощетъ смирити область Еюпетьскую.

---

[1]) Лавр. стр.

[2]) См. въ этомъ журналѣ за Ноябрь 1905 г. мою статью. „Критико-сравн. разборъ устава в. к. Всеволода о церков. судахъ“, стр. 179—184.

[3]) Слово „Поляне“ читается въ Тверской лѣтописи. Въ Лѣтописцѣ Переяславля Суздальскаго (стр. 4) все это предложеніе читается такъ: „По мнозѣхъ же лѣтехъ послѣ г-ю братьи Кія, Щека, Хорива за ты грѣхы, изидоша Козари на Полянъ и Древлянъ“.

[4]) Лавр. стр. 16, строка 7, сверху.

Якоже и бысть: погибоша Еюптяне отъ Моисея, а первое быша работающе имъ. Тако и сіи козари владѣша поляны [1]), а послѣди самѣми поляне (кіяне) обладоша [2]): володѣють бо козары Русьскии (князи и) до днешняго дне» [3]).

Въ этомъ повѣствованіи, не снабженномъ никакою датою, исторически достовѣрнымъ представляется лишь извѣстіе, что на горахъ кіевскихъ сидѣли хозаре съ ихъ княземъ, подвассальнымъ, конечно, верховному хазарскому кагану, имѣвшему свою столицу въ Итилѣ, и что они взимали дань съ полянъ, сидѣвшихъ «*въ полѣ*», и древлянъ, жившихъ «*въ лѣсѣхъ*». Свѣдѣніе же, будто дань эта взималась по мечу отъ дыма, совершенно неправдоподобно, находясь въ противорѣчіи съ положительными сообщеніями самой лѣтописи, что хозаре брали съ подвластныхъ имъ русскихъ племенъ дань: съ однихъ по «бѣлой вевернцѣ», а съ другихъ по «щьлягу», что затѣмъ Олегъ, а за нимъ и Игорь брали съ древлянъ «по чернѣ кунѣ съ дыма», Ольга же — «дань тяжку, по двѣ кунѣ чрьныхъ, по две веверицы, и скоры, и медъ», а Святославъ бралъ съ вятичей ту же дань, которую послѣдніе платили хозарамъ: по щьлягу или стерлягу отъ рала, либо отъ дыма [4]). Такимъ образомъ разсказъ, о двуострыхъ мечахъ, которые давались руссами хазарамъ, въ видѣ дани, и объ опасеніяхъ, высказанныхъ по сему поводу хазарскими старѣйшинами, надлежитъ признать ничѣмъ инымъ, какъ вымысломъ. Сложился же этотъ вымыселъ подъ вліяніемъ еврейскихъ понятій. А именно: мечъ, какъ эмблема и орудіе правосудной кары и отом-

---

[1]) Такъ въ Кенигебер. спискѣ, Спб. 1767 г., стр. 15.

[2]) Кенигсб., l. c.

[3]) Въ Лѣтоп. Переяславля Суздальскаго, l c.: „Тако же и Роустіи князи емлють на козарехъ дань“.

[4]) Въ Густинской лѣтописи (П. С. Р. Л. 11, стр. 234) показаніе, касательно Хазарской дани изложено такъ: „Потомъ же и Козаре прійдоша и найдоша Полянъ, си есть Кіанъ, и Древлянъ и, одолѣвше имъ, повелѣша себѣ дань даяти отъ дыма по бѣлѣй вевернцѣ; потомъ же, здумавше Кіяне, вдаша имъ мечъ обоюдоостръ“.

щенія за содѣянное зло, изображается въ Библіи имѣющимъ два острія: «И мечъ *обоюдуострый* въ рукѣ ихъ, чтобы совершать мщеніе надъ народами, наказаніе надъ племенами». (Пс. CXLIX, 6—7). Аодъ, судья израильскій, чтобы избавить израильтянъ отъ лютыхъ притѣсненій Еглона, царя Моавитскаго, сдѣлалъ себѣ мечъ съ двумя остріями, которымъ онъ и убилъ тирана (Суд. III, 16) Въ еврейскихъ же сборникахъ агадическихъ толкованій на Исходъ повторяются съ разными варьяціями изреченія въ родѣ слѣдующихъ: «Мечемъ, которымъ Египтяне разили народъ израильскій, они поражены были и сами» (по переводу Буксторфа: Cum gladio, quo percusserunt Aegyptii Israelitas, eodem ipsi percussi sunt. Lexicon Chal. Talm. et Rab., an. 1639, p. 168) Или: «Мѣрою, которою мѣритъ человѣкъ, возмѣривается и ему. Такъ, Фараонъ повелѣлъ всякаго новорожденнаго у евреевъ младенца бросать въ рѣку; за то колесницы Фараона и войско его погибли въ Черномъ морѣ».

Всѣ эти изреченія, въ связи съ извѣстнымъ апокрифическимъ разсказомъ, перешедшимъ въ славянскую письменность изъ еврейской и преимущественно изъ «Сеферъ Га-яшаръ», о совѣщаніи Фараона съ своими волхвами, предрекшими, что «дитя родится въ Израили (Моисей), разоритъ все царство Египетско» [1]), и послужили основою, на которой сочинено приведенное лѣтописное сказаніе.

Г. Барацъ.

(Продолженіе слѣдуетъ).

---

[1]) См. Сеферъ Га—Яшаръ, Варшава, 1876 г., стр. 16; Порфирьева: „Апокрифич. сказанія", 1873 г., стр. 289.

Літературна мова на Україні.

В науковім журналі «Україна» том I помістив Вп. ветеран-творець суспільно-побутової повісти, добродій І. Нечуй-Левіцький, доволі широку статтю про сьогочасну часописну мову на Україні. В ній висказав шановний автор такі гадки й погляди, що повинні заворушити душу кождого тямучого сина України-Руси, особливо коли той, світом досі забутий, народ став будитись з довгого сну до нового життя, став прозрівати, що вже пора йому дати про себе знати культурному світові!

Питання, порушені у цій статьї, є справді на добі і повинні як найскоріше рішитись, і то рішитись не одиницями, але цілим сінедріоном *мужів науки*, яких—дяковать Богу—у нас сьогодня вже не хибує! Справа правописі і мови, це така важна, що поспішне її порішення відбивається віками в духовному житьї народа та спиняє темп в його літературному та культурному стремлінні. Це найкраще добачити можно в духовному розвитку галицьких українців, що довгі літа вели спір про «азбуку»-правопись тай досі ще не всі поєднались.—Хвальна редакція позволить, що я піднесу в цьому ділі і мою гадку, котра може приспішить зьїзд мужів науки, бо цього питання не можно рішати без дискуссиї. Політичні події в Россії, зміна відносин на Україні, весняні квітки в духовному стремлінні українських патріотів—і т. д.—все те дуже веселить нас галицьких українців, бо очи наші з давен-давна заєдно повертались туди, де ~~жерело~~ наша культури, просвіти і літератури. Прочитавши статтю шановного автора, я

страх занеспокоївся і поставив собі питання: невжеж на Вкраіні живе инчий як ми народ? Невжеж наша більш як піввікова праця ні на що пригожа для всеукраінського культурного стремління? Невжеж там має йти робота «ab ovo»!? Колиж би так мало статись, тоді треба би нам украінцям опять згадати щирі слова М. Шашкевича, що коли прочі славяне вершка досягають, ми все стоїмо на найнизшому ступені—бо все зачинаємо «на ново» та споримо про форму, котра не спричиняє тільки хісна, скільки шкоди. Хто не вештався по Вкраіні, хто не приглянувся до тамошньої образованної верстви, а заразом не вглянув в духовне життя украінських селян, той може бути справдішним оптімістом—той може сміло ігнорувати всі крівавим потом полляті праці галицьких украінців за весь час невільницкого життя закордону.

Простять мені, шановні патріоти на Вкраіні — але я не люблю бути не щирим—і тому скажу, що зачати там працю на-ново,—значилось верпути в давнину яких що пайменче 40 літ! Ми звичайно йшли й повинні дальше йти в цьому ділі за приміром поляків — далеко свідоміщих робітників на полі всенародного воскресіння. Не політичні границі на території, але етнографічні відмеження винні обняти простор народнього духовного життя, а що одна частина великого народу собі придбала власним трудом, це має стати добром загалу, бути добром всенародним!

Скритикуймо себе. За кордоном, стан селян страшенний, бо темнота й несвідомість крайня! Скільки я вторік не звідувався, чи то на селах, чи у сотні прочан, котрі цілими тижнями тягнуть із всіх усюдів до Київа на прощу—що ви є? що за народ?—всюди тай від кождого почув я ті самі слова: «ми православні мужики!» А преціпь, кажу, є німці, поляки, чехи, всякі народи—щож ви за народ?. «Ні» ми не народ, ми православні *мужики*, а мова наша мужицька, або «хахлацька»—народ є русскій».—От яка свідомість! Тай це не вдивовижу буде, бо на Вкраіні нема ні одної своєї школи, де би вчено на рідній мові, де би хлопчина почув «хто ми, чиї сини». Гляньмо на городянство (міщан-

ство)—так оно таке ж несвідоме свого, хіба що знає московську книжку прочитати. Те саме бачимо по всіх гімназіях, по школах реальних і, на жаль, по університетах!

Та перейдімся по «матери руських городів—прегарнім Київі. Скрізь багато народу, більше убогого, чим заможного, та скрізь чужина: або мова московська—або... польська! Де ж та українська громада, де огнище всього українського життя? Не видко було вторік. — Тільки пепаче в чужому краю по закутках працюють одиниці; кожний з них після свого погляду, не зважаючи, чи його діло прийме гурт, або відкине тільки з личних (особистих) причин! Словом, вторік ще не була київська громада зорганізована так, як цього домагається прогресивна робота для загального добра укр. народа, що числить не 3 миліони, але в десятеро більше.—Робітників до духовної праці на такій розлогій території не вистало б навіть і десять раз стільки, скільки має в порівнанню малесенька галицька Русь—коли діло в усіх напрямах народного життя, зачате наново, мало б поступати бодай таким ходомъ, як йшло в Галичині від смерти М. Шашкевича.—

А тепер для порівнаня дуже коротенько скажемо, що галицька Русь досі розлобула.—У нас селянство сливе в більшій части національно свідоме, бо має школи, має національне духовенство, якого в цілій Україні може тільки 2% знайшлося би; має українські гімназії, що рік-річно випускають між народ яких 300 освідомлених абітурієнтів. — Має народ свої читальні, товариства господарські та економічні й промислово-торговельні, а що найважнійше—має великі просвітні огнища: Просвіта, Педагогичне Товариство та Наукове Тов. ім. Шевченка, котрі за час свого істнування дуже гарні праці зробили для добра усього українського народу. Коли ж українці, горді на колишню славу і місцеві заслуги, захотіли б зігнорувати все те, що тут зготовлено, а тим самим не признати нас нероздільною частиною українського народу, то заподіяли б кривду на нашій меншій частині, але здержали б більшу—огромну масу від культурного національного розцвиту, а це рішучо не повинно так статись!.

Тому ж, після моєї думки, українські патріоти повинні основнійше вглянути в галицькі науково-просвітні здобутки, та призадуматись над 1) правописью, 2) популярними книжочками для селян, 3) підручниками до науки в сільських школах, 4) підручниками до науки в середніх школах, 5) научними середниками для образованя учителів та священників. —Я впевняю щиро, що багато з тих річей перенесуть українські патріоти готовими до ужитку з галицької Руси, а тим самим зможуть свої нечислені сили обернути до дальшої праці та освідомлювання української змосковщеної інтелігенції.

В такому разі рівною ходою могла б поступати духовна праця, як в Галичині, так на Україні, бо продукти їхньої роботи ставали б добром і галицьких Русинів—тай оборотно.

На першому місті стоїть правописне питаня, котре порушив шановний автор у своїй статьї. Ту дорікається, що галицькі твори (писані)—друковані дивоглядною правописью, а головно дивним видається українцям галицьке ї. Після моєї гадки, правопись як для галицьких, так для закордонних українців повинна бути зовсі *однаковісенька.*

В часі мого побуту в Могилеві-Подільському питаю редакторів «Світової Зірниці», чому не змінять офіціозної правописі. Відповідають, що ще не взвичаїлись селяни читати раціональної правописі, якої вживають галичани. Та я радив їм конечно змінити—що справді сталось почасти, бо вже місто и=і ставлять і.—Малесенька увага на початку, як належить читати українські букви—зовсім вистане! Над правописю, якої уживають галичани, рішали спільно знавці мови, відтак справила комісия фільольогічна Наукового Товариства Шевченка, і тої правописі скрізь в Галичині та на Буковині уживають як в школах, так в літературних творах, а научитись її дуже легко, бо она ще найбільше фонетична. Кожда буква пишеться там, де вона вимовляється. Як найкрасший підручник до науки цієї правописі є дешева книжочка «Руска правопись», Львів, 1904. (50 коп) зі словарцем.—Але поки що, хочу пояснити Вп. Добродіеви Левицькому дивоглядне ї. Оно справді дещо непривітне через свої точки, але за це не розточає

слова, як нпр. правопись Драгоманова, бо місто писати ji—йі (як пропонує шановний автор статьї) пишемо *ї*.

Отже як йа=ꙗ=*я*, йе=ѥ=є; йу=ю, так йі=ї; пишесь отже там, де чути звук йі=нпр. їхати, мої, доброї, український, ідеї. Як прейотовані самозвуки *я*, є, ю, так (йі) ї (треба звати цей знак не і з двома точками, але ji (йі), бо знак о, не звемо колісцем, але «о») мягчить не тільки попередний співзвук, але і передпопередний, як они оба є «мягчимі» (даються змягчити), напр.: лїто=льіто, сїно=сьіно, слїпий=сльїпий; але як близший до його співзвук немягчимий (твердий), тоді мягчення не перейде через него на передпопередний співзвук, і тоді, бажаючи його зазначити мягким, ставимо при нім ь: сьвіт, сьміх: так само слюб, сьвятий, так само мягчить ь: кість=(кісьть).

Отсе вся трудність—тай нам байдуже, чи це *ї* вийшло з *ѣ*, чи з *и*, досить, де є мягчення, там оно пишеться.

Тому треба писати: отцї, сїм, поїдемо, їда, конї, моїми, але: столів, ті, в розмові, котрі, мужі, собі. Коли ж ми в письмі не відзначимо звука йі, а вживатимемо для і, йі тільки одного знака *і*, тоді правопись не буде фонетична, не віддасть вірно звуків нашої мови, а що найважнійше не буде вона *всеукраїнською*, тільки партійною, бо галичанам і буковинцям годі кидати правописи, яку введено в краєвім шкільництві, урядах та літературних працях, тай була б це річ немислимо труднійша, чим ввести її там, де доперва зачинається національне духовне життя! Моя гадка не стоїть в нас самітною,—так думають всі Русини, що бажають духовної єдности з Україною, а як раз правописна справа дуже нас трівожить, щоб—нехай Бог заступить—Українці не рішились не приймати нашої правописи (чи правопису)!

Я вповні вірю словам шановного автора, що видання з Галичини не можуть читати українські інтелігентні люди—але ж бо в тім і біда, що в них ще не закорінилась любов до рідного слова тай, мимо горячого патріотизму, не счезає в їх устах московщина, як у буковинців німечина!—Однак в короткім часі настане певно зміна, як тільки завяжуться сильнійші взаємина

між нами!—Тоді переймемо й ми не одно слово від них, та затиратимемо диалектичні ріжниці всеукраінської мови.

Та не можу ще на цьому скінчити своїх гадок. Хочу відповісти Вп. Добродієви на деякі подані в статьї язикові моменти.

Позволю собі пригадати шановному авторові статьї одну дуже важну прикмету української народної мови, с. є. її *пливучість*—мельодійність. З уст укр. селянина мова наша зовсім не так рубашно несеться, як ми чи говоримо, чи пишемо; він в кождім реченню (вислові своєї гадки) уникає, стережесь лучення самозвуково назвучних слів, с. є. він стережеться «роззіву» (hiatus). Нпр.: замісць казати: „відси она іде“ каже: відси вона йде; або зам. отця улиця—каже: отця вулиця; зам. я і они—каже: я й они, я тай они.

Такий розділ усувається: 1) переставкою слів, 2) ослабленням злучника і на й, або ужиттям злучника та, той, 3) приставковим співзвуком *в*: она—вона, они—вони, от—від, овця—вівця; тому можемо уживати ріжніх форм, як оно і воно, одвіт і відповідь, отцівський і вітцівский; тільки тоді нема роззіву, коли стрінуться два однакові самозвуки, бо они тоді в виговорі зливаються в один довгий самозвук. На сесю прикмету мови ми взагалі мало зважаємо, однак она є доволі важна й характеристична серед славянських мов.

Другою прикметою нашої мови є синтактична цілосність гадок. Слова складаються в речення (гадку), як ланцух: одно за другим йде так, як они від себе зависять. Нпр.: селянин (що діє?) оре, (що?) поле, (коли?) на весну,—а не: селянин на весну поле оре, — хиба коли яке слово маємо визначити, тоді ставимо близче початку речення. Там само прикметники (adiectiva) та всякі поясняючі додатки стоять перед своїм іменіком, нпр.—український поет Шевченко,—а не Шевченко, поет український В зложених реченнях, де сполучено головну гадку з побічними (підчиненими), повинна так само бути ланцухова будова, а не розбивати головного речення та вставляти частини з побічного речення. Нпр., хибною є будова: «чи варта вона того, щоб, занедбавши українську мову, заводить її в українському письменстві,» — а в дусі му-

жицької мови булоб: чи варта вона того, що би заводити її в українському письменстві, занедбавши народну українську мову.

Вп. Добродій Левицький вважає між иншим галицькі форми робив-ем, ходилам — старовиною, що зберіглась в карпатських околицях. Ці формы чуемо як раз більше на долах, біля міст, де сильнійше вплинула польська культура, а в горах моглиб бути й останками старовини (як незанесені), але живуть там і я робив, ходив.

Доволі широко розповсюднене в Галичині: ходивєм, завдячне польській мові chodziłem, а крім того чути: ходивім, ходивем, і ходивим.—В письмі цих форм не уживається.

В звязку з цією проявою стоїть ще те, що шановний автор вважає «юсом» в словах: мєсо, де *є* стоїть замісць я. Це так само польський вплив, бо в польщині східної Галичині затерлись носові звуки ą, ę, а чуемо навіть у «сурдутовців» низшої верстви ja bedy, nie moge, nie mogi, oni bedo,— а в нашій мові відбувся процес переміни я на є (е), а навіть на ї. Напр.: мясо, мєсо, шапка, шепка, шипка, телиця, телицє (рідше—телиці), свиня, свинє, гуси, гусє, гусі, хвалять, хвалєт, ходять, ходе, і ході, сваряться, свареться, сварєтсі. Тому частійше ведеться у нас: насінє, чим насіня, але є і веселя. Є це стремління нашої мови до звука і, як зарівно до звука у, від звуків а, я, нпр. Алексій—Олекса—Вулекса, они, вони, вуни, хотять — хочуть, хвалять — хвалють, біжать—біжуть, сьвятять—сьветив, посьвітив (пасху). Таке й на Україні: лігає, їден, обзиваїться. Однак це спорадичні форми, що не мають права входити в граматику літературної мови, котру повинні становити більшість форм, уживаних в народі, бо граматика це наче дума з рівним правом голосовань, де більшість живих форм становить *дочасний* закон.

Форми—піль, весіль, котрі уживаються в літературних галицьких творах, є зовсім правильні та нестаринні, бо поле в старині мало genit. plur. *поль*, що звучало якось як полї, бо в старині «во время оно» ні одно славянське слово не кінчалось співзвуком, але самозвуком або півзвуком ъ, ь, котрі мали

посередний звук ъ$<^{о}_{у}$ ь$<^{е}_{і}$. Колиж у нас ъ, ь втеряло свій звук та стало тільки знаком (вже в XI стол.), тоді кінцевий співзвук, позбавлений підпоркою самозвука, перехилився до попереднього складу, його замикаючи, що звемо в граматиці «замкнений склад», а в такому складі о, е перезвучуються на і, ї; напр. по-ль=пол-ь=піль, неслъ=несл=нїс, але: не-сла, несло, сто-ли, сто-ло-въ (первісно), з того: сто-ло-в=сто-ло́в=сто-лів. Колиж стрітились ту два співзвуки, тоді вставлювано для легчого виговору самозвук о (е), вікно—вікон. Спорадичної форми «весілів» у нас в народі не стрічається, скорше в женськім роді вчуєте: бабів, горів; але загальна: ложо́к (ложка), рук (не руків), панянка—панянок, грушка—грушок.

Годі-ж проте навіть спорадичні українські форми на *ів* вводити в наукову прозу, бо тоді були б ми народом, що не бажає мати вже раз своєї граматики живої мови, не то історичної, на котру то послідню наші вчені якось призабули, а наш славний ветеран проф. Житецький задля віку й не міг і не може сповнити бажання проф. Ягича, котрий відносився до нього з проханням списати історичну граматику української мови! Всеж таки можемо сильну няти віру, що за учеником проф. Антоновича — творцем першої епохальної Історії Украіни-Руси зьявиться (може так само з Украіни) творець першої історичної граматики української мови, та науково зложеної історії літератури, до чого чимало матеріялу призбирали вже й галицькі учені.

З такоїж причини (граматичних законів) не був би я також за похороном форм: моій, добрій, веселій, а за введенням таки ще спорадичних: добрі мамі, веселі дівчині, в мої хаті.—У нас стрічаємо їх (без й) не тільки у селян, але й спорадично між образованою верствою суспільности. — Вони зовсім надаються до повісти, до етнографічного опису, або картини—але не в наукову прозу, бо серед селян на Украіні живуть сьогодня обік повисше сказаних форм зарівно й повні, напр.: «у одній слободі, добрій мамі»,—

Инче діло з галицьким який, що ним лучать нобічні гадки з головними. Я достоту годжусь з шанов. автором, що всяке переборщення невкусне! Справді, стрічається у нашому письменстві іноді манія псевдопуризму мови! Є люди, що жахаються написати відносний заіменик *котрий*, бо цѣ—мовлять—старовина, та замісць нього ставлять, як лучиться—іноді тричи раз-пораз—що або який. Я такої гадки, що й в цьому ділі не вадить ріжнородність, бо чомуж гордити старовиною, як її уживає народ та найчільнійші писателі!

Томуж ставлю раз «котрий», а замісць його «що»—а в зависимих відмінках в сполуці з він, вона воно.—Нпр.: що його, що йому, що її, що ним, що в нім—і т. д.: а коли у слові, до котрого відноситься «котрий», міститься поняття *якости*, тоді ставлю «який», нпр.: не було вже такої страшної ночи, *яка* була вчора. З тоїж самої причини вважаю непотрібною річью цуратись частиці «яко», котрої не завжди заступити може «як», бо що иншого значить: він говорить як посол, а що иншого: він говорить *яко* посол; «як» має значіння другої частиці «неначе».

Що торкається слів назвучних ві до (одкид, одзив), то я вважаю такі форми старовиною збереженою впливом московщини і церковщини, бо в дусі мужицької мови є не зачинати слова самозвуком, за для чого видимо зміну до пливучости. Нпр., замісць іти, кажуть—йти, замісць оріх—воріх, або горіх, замісць Одокія (уживане у Гуцулів)—Явдоха, замісць давнього овця—вівця. Такі форми жиють у нас в устах тільки таких селян письменних, що, мовляв, хотять виріжнитись від темного хлопа (дяки). Необмежену свободу має і 2 відмінок муж р. од. числа: а, у. Ширше поле займає ту—завдяки российському впливови—звук *а*, хоч на Вкраіні чути також у, а то перед усім в збірних іменах (collectiv), що так само й в Галичині лучається: хворост—хворосту, пісок—піску, інститут—інституту (гал.), збір — збору, товар — товару, біля двору (Полт), до лісу (Київ.), а у нас: до ліса; одні і другі форми є чисто народні та не можуть заступитись тільки одною на *а*—(піска?).

Так само окінчення *ю* в 7 відм. од. числа живе так у нас, як і на Вкраіні: в тяжкому *горю* (Канів); такаж сама злука 3+7 відм. і в муж. роді: «на синьому камені», — по синьому морю.—І в цьому ділі годі обмежуватись тільки на одну форму. Так само як галицьке сей, ся, се не повредить українському цей, ця, це; там чуємо і хвали*ться* і хвалитьця,—не буде проте великим лихом, коли при слабозвучнім *ц* буде жити с (це — се). В прочім тіснійші зносини Галичини з Україною самі полагодять, що з них переможе — і вірю, що *це* віднесе побіду, бо піддержать його і Гуцули!

Форми «ходи́ть, роби́ть, діла́ть в Галичині стрічаємо тільки в одному гірському селі і то доволі рідко — а взагалі тих форм не уживають так широко, як на Україні, де вони переважно вживаються. Всеж таки форма *ходити, робити* має за собою історию; вона навязує теперішність до бувальщини тай безперечно жила колись і на Україні далеко повсюднійше, чим сьогодня, але вона там є ще при життю. Зберігається вона теж в українській пісні. Форма «ходить» розповсюднена під московським і польським впливом (білоруська мова); на Україні перемагає тай наближається її *ть* до дуже мягонького московського і польського—ть (ць) ć. Думаю, що введення в письменстві на Україні форми *ти* виріжнювалоб як раз українізм від московщини, причім зовсім довільно моглаб жити й форма на *ть*.

Заіменник *мині, менї*. Є це «спірна квестия». У нас пишуть *менї* і мині, і мінї, бо так спорадично говорять, однак кожда мова мусить мати граматику, а граматика повинна спертись на наукових основах з признанням народного виговору. Отже подивимось: мене́ вимовляється: мине́, отже треба би писати мине́, але з приіменником *до* буде — до ме́не; менї вимовляють минї, отже треба писати минї, але в Галич.—при ме́нї. Що ту робити? яке правило для науки приняти? Втягнім до помоги слово село́; вимовляється сило́, але: пішов на се́ла». То само і на Україні: вимовляється хлопиць, нести—понису, завизу, вікна одчинині. Ціла тайна в тім, що ненаголошене е, зву-

чить в вимові як *и*, а наголошене зістає чисте *е*!—Я проте для однаковости і легчої науки нашої мови лишив би в науковій прозі *е*: мене, менї, себе́, село́.—Тай в польській мові є відтінки бесіди між селянами: ми чуємо на чисто мазурських селах: «pun» місто pan, а місто będę—bedo і т. д., але в літературній мові панує однаковість, неріжноманітність. Те саме діесь у Німців. Инша річ белетристична проза, та етнографічні картини, де повинні вповні виступати всі прикмети льокальної мови.

Такеж діло й з мягченням: сьпів, сьвіт, сьміх.

В Галичині воно почасти підпало польському впливові, але чути його й на Вкраїні. Я чув в Київщині, в Канівщині — сміх, спів, заспівайте, світ,—хоч правда воно дещо мягче вимовляють чим Галичани.

От тільки всього мав би сказати на важніщі спірні питання. Не розбіраю, чи наведені шановним автором чужі слова в галицькому письменьстві бувають унікатом в культурних взаєминах двох сусідних народів, та скажу тільки, що вкраїнська мова не зовсім свобідна від чужини; хто зна, чи не більше в ній московщини, чим у нас польщини! В кінці—сам Вп. Добродій писав «во врéмя оно», що українська літературна мова повинна черпати вислови з народної скарбниці на території від Кубані до Карпат; кожне живе слово повино війти в нашу літературну мову, її дух, що живе в устній словесности, повинен стати писателям законом їхньої складні (сіктакси).

Не від речи, гадаю, сказати мені, яко вчителеві, що 20 літ учить тільки української мови й письменства українських дітей в українських гімназиях, а надпредметово в польських середних школах, одно слівце нашому галицькому світочеві на науковому полі, Вп. Д-ру Франкові, на його погляд про граматику, помі́щений в П. т. Укр. Вістника, а висказáний може де що «з легким серцем»!.

Вп. Д-р Франко заявляє рішучо, що нам ніякої граматики не потреба, бо граматика баламутить, морочить уми дитини! В цьому ділі з практики можу щиро запевнити Вп. Д-ра Франка, що він грубо ошибається, коли хоче ту теорию до нас

пристосувати! Що є властиво граматика живої мови? чого вона має навчити дитину—хлопця чи дівчину? Граматика не учить нічого такого, чого би той ученик не знав; она вчить його *мислити*, що такий є закон у хлопської мови, а не такий звичай «говорення», який він виробив собі *несъвідомо* під впливом щоденщини, де на кождому місці чує польщину, а в школі латину, греку, німецьке на *численних* годинах (бо латини 8 годин, а руського 3, або 2 тижнево)!. Хлопчина в I класі далеко гарнійше (хоч з примішками льокальних висловів) говорить по руськи, чим ученик V, або VI кляси, коли часом або замало «учився» руського, або «благого» мав учителя від того предмету. Як у цілому світі єствує якийсь *закон*, якась певна форма, що її придержуватись повинні люди—так і в літературному світі є норма, що становить основу справедливої критики. На чім опертися зможе критик язикової праці, як не має доказу «чорного на білім», що така а така форма є правильна, що вона живе в народі? Він повинен відкликатись на етнографічні вірні записки. але шукати по записках, чи справді ужита форма є хибною, вимагалоб чимало часу,—на це є збірник форм, складні—уложений мужами науки, котрі повинні знати *наскрізь* ту живу мову—а такий збірник становить граматика. Хлопчина в школі не має ні настільки часу, ні материяду, щоб міг без граматики знати, що є чисто народне, а що займанщина. А вжеж нам галичанам—(не то українцям)!—конечно треба граматики, бо чей же Вп. Добродій Д-р Франко сам добре знає, по якому говорять наші інтелігентні пані, що вийшли з дому, де тільки по руськи говориться—але не мали нагоди учитись в школі руської мови й граматики, або таки наші патриоти-Русини, повінчані переважно з польками,—тай схоче згодитись зі мною, що нерідко чуємо від них: «Я з тобов нїц венци не говору, бо жеби ти не хтів потим чіпати сі, же я зробивім які пльотки на спацирі! Коли б ці люди за молоду переймались «доброю наукою» мови—коли б учитель впоїв в них на основі доброї граматики духа рідної мови, вони б самі відчували, що за страховище виходить з їхніх уст. — Писателям-белетристам, як поетам, по закону ли-

шається всяка «licentia» (свобода), коли вони дають картину з життя жителів тої країни, в якій істнує відмінний від загалу говор (наріччя)—але наукова проза повинна визначуватись однаковістю правописи й мови (форм), опертих на більшости говорів і уживанню найчільнійших писателів.—В инчий спосіб ми не дійдемо до всеукраінської літературної мови!

Тим кінчу свої замітки та сподіюся, що ще може верну, як тільки заведеться діскуссія у цьому ділі.

Львів в цвітні 1907. **Д-р. М. Пачовський.**

Проф. П. Голубовський.

Посмертна згадка.

В ніч з 17 на 18 марта помер у Київі ординарний професор руської історії Петро Васильович Голубовський. Небіжчик був співробітником «Кіевской Старины» з самого її початку, і вся його наукова робота була присвячена дослідам над старинними періодами нашої історії. Наш журнал, присвячений в значній мірі дослідженню минулої долі рідного краю, почуває на собі обовязок подати своїм читачам коротенький нарис життя покійного вченого і пригадати його праці, більша частина яких друковалась свого часу на сторінках «Кіевской Старины».

Небіжчик родився 1857 року в Сібіру, в сімьї незаможного чиновника. Середню освіту здобув він у черниговській гімназії, курс якої скінчив у 1877 році з золотою медаллю. Свої гімназіяльні часи провів П. В. у тяжких матеріяльних обставинах, змушений заробляти приватними лекціями, щоб запомогти матері, яка утримувала родину на невеличку пенсію класної дами жіночої гімназії. Вищу освіту небіжчик здобув у Київському університеті, на історично-філологичному факультеті. Бувши студентом, П. В. одержав золоту медаль за свою працю «Исторія Сѣверской земли до пол. XIV столѣтія». Скінчивши курс, П. В. залишений був при університеті стипендіатом для підготовлення до професури. В 1884 році він оборонив магістерську дісерта-

цію: «Печенѣги, торки и половцы до нашествія татаръ». Але зразу здобути кафедру йому не довелось, і він мусив шукати собі учительської посади. Попереду служив учителем гімназії в Нижньому-Новгороді. Там пробув П. В. всього один рік. Його тягло на південь, до рідних дніпровських берегів, і при першій можливости він перейшов спочатку до Ромен, а в 1886 році вже був учителем у київській 1-й гімназії. Одночасно почав він читати в університеті і на вищих жіночих курсах лекції по староруській історії яко приват-доцент. В 1893 році П. В. оборонив докторську дісертацію «Исторія смоленской земли» і ще через рік здобув собі ординарну професуру. З цього часу і до самої смерти небіжчик читав в університеті лекції по староруській історії і цілий ряд спеціяльних курсів. Коли в останні часи знову одчинились вищі курси, П. В. почав читати лекції і там. Довгі роки тяжкої учительської праці, до якої він був змушений, щоб мати засоби до життя (лекції в університеті аж до 1894 року доводилось читати дурно), надточили сили небіжчика, зроду не дуже міцного здоровлям, і він останні часи почав частенько нездужати. Тяжкі родинні втрати дуже вплинули на нього і він в минулому році зовсім підупав на силах, заледве спромогаючись читати лекції. Коли знову почали після довгої перерви функціонувати київські вищі жіночі курси, небіжчик радів, що йому доводиться знов читати лекції в тому закладі, де він читав колись в початку своєї професорської діяльности, і вже зовсім хворий мріяв про нові курси, які готовивсь читати. Смерть не дала справдитись його намірам. Не довелось йому дожити й до археологічного зьїзду в Чернигові, ініціятиву до котрого він сам подав і готовив до нього свої доклади.

Яко вчений, покійний професор займає почесне місце в ряду т. зв. «областних істориків», дослідувачів минувшини окремих країв старої Руси; особливо помітні його праці над історичною географією до-татарської Руси. Небіжчик з сімпатією відносився до українства і брав, між иншим, участь в укладанню українського історично-географічного словника. Співробітником «Кіевской Старины» він був од самого її початку і умістив за

кілька років іс[illegible]ння цілий ряд статей, заміток і рецензій на історичні [illegible], що доторкались староруської історії. Активної участи в громадських справах П. В. не приймав, хоча живо [illegible] їми і держався вільнолюбних поглядів.

Подаємо спробу бібліографічного реєстру його писань, що переважно друковались на сторінках «Кіевской Старины».

Окремі монографії.

Исторія Сѣверской земли. К. 1881. («Сборникъ сочиненій студентовъ университета св. Владиміра» і окремою відбиткою).

Печенѣги, половцы и торки. Исторія южно-русскихъ степей. К. 1884.

Исторія смоленской земли до конца XV в. К. 1895.

Половцы въ Венгріи. Историческій очеркъ. К. 1889. (Відбитка з «Кіев. Унив. Изв.»).

Статьї й замітки.

Хроника Дитмера, какъ источникъ для русской исторіи. Кіевскія университетскія извѣстія. 1878, IX.

Извѣстіе Ибнъ-Фоцлана о славянахъ и руссахъ. К. У. И. 1882, VI.

Объ узахъ. Журналъ Министерства Народнаго Просвѣщенія. 1884. часть 234.

О русскихъ лѣтописяхъ. Университетскія Извѣстія. К. 1886. кн. X.

Болгары и хозары, восточные сосѣди Руси при Владимирѣ святомъ (историко-этнографическій очеркъ). К. Ст. 1888, VII, ст. 26—68.

По поводу замѣтокъ по исторической географіи южно-русскихъ степей. (Отвѣтъ г. Бурачкову). 1886., Кіевск. Стар., V, 168—173.

О началѣ русской письменности. Кіев. Унив. Изв. 1895, XI.

Новое изслѣдованіе о жизни французской королевы Анны Ярославовны. К. Ст., 1896, VII—VIII.

Сообщеніе очевидца о великомъ пожарѣ въ Кіевѣ на Подолѣ 1811 года. К. Ст. 1896, XII.

Нѣсколько соображеній къ вопросу о князѣ Турѣ. К. Ст., 1891, кн. X, Ст. 58—81.

О городахъ древней Руси. Труды Кіевскаго археологическаго съѣзда 1899 года. К. 1900.

Что можно сказать въ настоящее время о личности Лжедмитрія I. «Историческій Вѣстникъ», 1902.

Матеріалы для исторической карты Черниговской губ. Труды харьковскаго археологическаго съѣзда 1902 года.

Донскіе козаки на постоѣ въ Кіево-Подольскомъ Дѣвичьемъ Училищѣ. К. Ст., 1897, I.

Рецензії.[1])

Д. Багалѣй. Исторія сѣверской земли до пол. XIV ст. К. 1882. (1882, VI, 519—23).

Д. Иловайскій. Дополнительная полемика по вопросамъ варяго-русскому и гунско-болгарскому. (1886, VI, 345 - 47).

Андріяшевъ. Очеркъ исторіи волынской земли до конца XIV ст. Кіевъ. 1887. (88, VII, 12—17).

В. Антоновичъ. О скальныхъ пещерахъ на берегу Днѣстра въ подольской губ. Од. 1886. (1887, III, 367—70).

Берканъ. О статьѣ его «О посольствахъ къ Владимиру Святому для испытанія вѣры». (1885, III, 569—573).

Н. Бѣляшевскій. Монетные клады кіевской губ. К. 1889. (89, X, 205—7).

Владимірскій сборникъ въ память 900-лѣтія крещенія Руси. К. 1888. (1889, XII, 646—54).

---

[1]) Всі ці рецензії друковались на сторінках „Кіев. Старины“; в скобках зазначуємо роки, книжки й сторінки.

Б. Гинзбургъ. Русская правда, текстъ, изданный по тремъ спискамъ, съ предисловіемъ и краткимъ объяснительнымъ словаремъ, составленнымъ кандидатомъ правъ. Спб. 1888. (1889, III, 760—762).

Hunvalfy Paul. Die Ungern oder Madyaren. Wien und Teschen. 1881. (1882, VIII, 335—58).

Г. С. Дебольскій, протоіерей. Житіе св. равноапостольнаго кн. Владимира. Спб. 1888. (VII, 29—33).

Е. Де-Ватте. Равноапостольный кн. Владиміръ св. Ковно. 1888. (1888, VII, 29—33).

Завитневичъ. О мѣстѣ и времени крещенія св. Владимира и о годѣ крещенія кіевлянъ. К. 1888. (88, I—III, 16—23).

Изслѣдованіе о кладахъ волынской губ. Житомиръ. 1885. (85, XI, 532—534).

К. В. Корвинъ-Піотровскій. Календарь черниговской губ. на 1888 годъ. (1888, I—III, 6—10).

Ѳ. Лашковъ. Сельская община въ крымскомъ ханствѣ. Симферополь, 1887. (1888, 1—111, 11—16).

Линниченко. Современное состояніе вопроса объ обстоятельствахъ крещенія Руси. К. 1886. (1888, 1—111, 16—23).

А Лонгиновъ. Червенскіе города. Варшава. 1885 (1886, V, 46—49).

И. Малышевскій. Житіе св. равноапостольнаго князя Владимира. Спб. 1889. (1888, VII, 29—33).

А. Маркевичъ. О лѣтописи. Изъ лекцій по русской исторіографіи. В. I. Одесса. 1883. (1889, VIII, 744—48).

И. Матченко. Св. равноапостольный князь Владиміръ, просвѣтитель Руси. 900-лѣтіе крещеніе Руси. Спб. 1889. (89, XII. 646—54).

М. Грушевскій. Южнорусскіе господарскіе замки. К. 1890. (VIII, 333—334).

К. Я. Гротъ. Изъ исторіи Угріи и славянства въ XIII вѣкѣ. (1141—1173). Варшава 1889. (1890, X, 158—165).

К Елпатьевскій. Учебникъ русской исторіи. Спб. 1891. (1891, VIII, 332—338).

Марковъ. О достопамятностяхъ Чернигова. Ч. 1882. (1883, VIII, 742—744.)

Михайловскій (Кіевскій златоверхо) монастырь. Историческій очеркъ отъ основанія его до настоящаго времени. К. 1889. (1889, VIII, 556—59).

Слѣды мегалитическихъ построекъ въ Украинѣ. Львовъ. 1886. (1887, X, 369—370).

В. Михайловъ. Въ память празднованія 900-лѣтія крещенія русскаго народа. М. 1888. (1888, IX, 55—61).

Острогорскій. Учебникъ русской исторіи. Элементарный курсъ. Спб. 1891. (1891, VIII, 338—342).

Партицький О. Темні місця в «Слові о полку Ігореві». У Львові. 1883. (1884, VIII, 710—714).

П. Полевой. Русская исторія для мужскихъ среднихъ учебныхъ заведеній. Спб. 1890. (1890, IX, 515—519).

Полное собраніе русскихъ лѣтописей, изданное по Высочайшему повелѣнію археографическою комиссіею. Томъ 16-й. Спб. 1889. (1890, V, 391—394).

В. Поплавскій и А. Лященко. Повторительный курсъ русской исторіи (отъ Владиміра Св. до Іоанна IV. Житоміръ. (1888, XII, 65—67).

Протопоповъ. Св. Владиміръ, равноапостольный великій князь кіевскій и всея Руси. М. 1888. (1888, VIII, 53—54).

Пѣтуховъ. Серапіонъ Владимірскій, русскій проповѣдникъ XIII вѣка. Изслѣдованіе съ прибавленіемъ «поученій» Серапіона Спб. 1888. (88, XI, 29—36).

Разсказъ о св. кн. Владимірѣ и о крещеніи русскаго народа. М. 1888. (88, VII, 33—34).

Родникъ, журналъ для дѣтей. Іюль 1888 г. Въ память 900 лѣтія крещенія Руси. (1888, IX, 55—61).

Русская военная сила. Очеркъ развитія выдающихся военныхъ событій отъ начала Руси до нашихъ дней. В. I. До-монгольскій періодъ. Сост. Обществомъ офицеровъ Генеральнаго Штаба. М. 1888. (1888, X, 22—25).

Сборникъ Императорскаго рус. Географ. Общества т. 46. Спб. 1884 (IX, 148—151).

І. Сениговъ. О первоначальной лѣтописи Великаго Новгорода. Спб. 1884. (1885. III, 558—563).

В. Д. Сиповскій. Св. равн. кн. Владиміръ и крещеніе Руси. Спб. 1888. (1888, IX, 55—61).

Smolka St. Kiejstut i Jagello. W Krakowie. 1888. (1890, VII, 141—147).

Ѳ. Успенскій. Русь и Византія въ X вѣкѣ. Одесса. 1888. (1888, XII, 61—65).

Халанскій. Великорусскія былины кіевскаго цикла. Варш. 1885. (1886, VI, 339—342).

Харьковскій Сборникъ. Изд. харьк. губ. статистич. комитета X. 1889. (1890, II, 371—373).

В. Юргевичъ. Историческій очеркъ пятидесятилѣтія Имп. Одес. Общ. исторіи и древностей. 1880—1889. Од. 1889. (1889, VI, 571—572).

А. Турцевичъ. Русская исторія. (Въ связи съ исторій Вел. кн. Литовскаго. В. 1894. (1895, VII).

В. Антоновичъ. Археологическая карта Кіевской губерніи. Изд. Имп. Москов. Археологическаго Общества. М. 1895. (1896, III).

Соборъ св. Владиміра въ Кіевѣ. К. 1897. (1898, XII).

Д. Д.

Де-що про українську прокламацію 1847 року.

В № 1 «Былое» за 1907 р. була надрюкована ця прокламація; про неї ж згадано було і в 3-й книжці «України». Маємо змогу додати тут де-що про цей цікавий документ.

Діло було так. На початку квітня 1847 р. тодішній київський поліцмейстер, рапортуючи губернаторові Фундуклеєві про ріжні «происшествія» в городі, злодійства, шахрайства і таке инше, додав ще й таке: «3-го апрѣля снята приклеенная къ забору дома чиновницы Лазаревичовой, состоящаго при съѣздѣ съ Александровской горы на Подолъ, записка, копія съ коей у сего представляется. О розысканіи лица, писавшаго ту записку, сдѣлано по городу распоряженіе».

Копія «записки», що приложена була до рапорту, по всьому видно, зроблена була дуже старанно, і через те ми приводимо її текст, придержуючись правопису оригінала:

Къ Вѣрнымъ

Сынамъ Украины.

Братья! Настаетъ Великій часъ,—часъ, Въ Который Вамъ представляется Случай смыть поношеніе, нанесенное праху от-

цевъ нашихъ, Нашей родной Украинѣ, подлою рукою Вѣчныхъ Враговъ Нашихъ. Кто изъ Васъ неподыметъ руки за великое дѣло!

За насъ Богъ и добрые Люди.

Вѣчно Вѣрные сыны Украины,

Враги Кацаповъ.

Яке мале значіння давав поліцмейстер цій прокламації, про це свідчить хоть би й те, що «записка» знята з забору вранці 3-го квітня, а приставлена вищому начальству при загальнім рапорті тільки 5-го квітня.

Не так подивився на це діло губернатор Фундуклей.

В той саме час київський уряд був дуже збентежений справою Україно-славяністів—Костомарова, Шевченка та инших, і Фундуклей певно думав, що ця прокламація має якийсь звязок з їх справою. Через те він зараз же послав копію «записки» генерал-губернаторові Бібікову, який знаходився тоді в Петербурзі, і власноручно (це б то не довіряючи таємної справи канцеляристам) написав йому лист, що ось тоді-то й там-то знайдена отака-то «записка» і що «отъ меня предписано старшему полицмейстеру произвести секретно розысканіе». Бібіков одібрав цього листа 13-го квітня і того ж таки дня написав тодішньому шефові жанд. графу Орлову ось який лист: «М. Г. графъ Алексѣй Ѳедоровичъ! Честь имѣю препроводить къ вашему сіятельству копію съ записки, которая оказалась приклеенною къ забору дома одной непотребной женщины въ Кіевѣ, присовокупляя при семъ, что записка эта была снята немедленно, о ней производится секретное розысканіе, и что «кацапами» (какъ написано въ запискѣ) простой народъ въ Малороссіи называетъ обыкновенно русскихъ».

Із «Былого» ми вже знаємо, що коли шеф Орлов на другий же день (14 квітня) «доложив» про цю справу самому цареві, то царь Миколай I немало стрівожився і положив на «докладі» таку резолюцію: «Явная работа той же пропаганды изъ

Парижа. Долго этой работѣ на Украйнѣ мы не вѣрили, теперь ей сомнѣваться нельзя, и слава Богу, что такъ раскрылось. Бибикову дай знать, что пора на мѣсто и надо вездѣ строго смотрѣть».

Цікаво, що в цей саме час в Петербурзі, в III отділенії, робились «допроси» київським українофилам: Гулакові, Костомарову і иншим членам Кирило-Мефодієвського товариства, яких теж обвинувачували в українському сепаратизмі і в «ненависти къ Россіи», а про те царь Миколай не подумав, що київська прокламація—діло їх товариства, а прямо звернув на «пропаганду изъ Парижа», цеб то на польську еміграцію, яка тоді найбільше купчилась в Парижі.

Догожаючи царському наказові, Бібіков став збиратись у дорогу до Київа, а тим часом на другий же день, 15-го квітня, послав Фундуклеєві ось яку естафету: «Въ послѣдствіе извѣщенія вашего пр—ства отъ 5 сего апрѣля о приклееной на заборѣ одного дома возмутительной запискѣ, покорнѣйше прошу распорядиться имѣть самое строжайшее наблюденіе въ г. Кіевѣ за всѣми жителями, въ особенности студентами и молодыми людьми, а равно за сохраненіемъ вездѣ порядка и спокойствія».

Друга естафета того ж дня київському комендантові Ценхаржевському: «покорнѣйше прошу ваше прев-ство имѣть самое строгое наблюденіе за порядкомъ между войсками и караулами и вообще воинскими чинами, въ Кіевѣ находящимися, и распорядиться, чтобы всѣ они имѣли надлежащую осторожность на случай какого либо безпорядка и чтобы обходы ночью были сильны и строго соблюдены».

Третя естафеста того ж таки дня київському попечителеві ген. Траскину: «Покорнѣйше прошу ваше прев-ство распорядиться имѣть самое строгое, личное и чрезъ подвѣдомственныхъ вамъ лицъ, наблюденіе за студентами университета св. Владиміра и учениками гимназій, дабы они не могли быть причастны ни къ какимъ неблагоразумнымъ дѣйствіямъ».

Легко догадатись, як були здивовані київські високі урядники, відобравши такі таємні, загадкові накази! Фундуклей хоть

знав, з якої речі повстала така трівога в столиці, і по формі «достодолжно» репортував: «На предложеніе вашего высокопр-ства отъ 15 сего апрѣля о томъ, чтобы по случаю найденной приклеенною на заборѣ одного дома возмутительной записки имѣть строжайшее наблюденіе въ Кіевѣ за всѣми вообще молодыми людьми, имѣю честь донести, что распоряженіе объ этомъ сдѣлано мною тотчасъ по представленіи мнѣ помянутой записки». Але як міг знати київській попечитель, від яких іменно «неблагоразумныхъ дѣйствій» він мусив перестерігати своїх учнів, або ж комендант—на який такий «случай безпорядка» у Київі військо мусило бути напоготові? Адже ж ні той, ні другий, мабуть, і не чули навіть про той нікчемний клаптик паперу, що його наклеєно десь на Подолі, на домі «непотребной женщины».

А самому Бібікові цей клаптик, здається, став у великій пригоді. Перед виїздом з столиці він подав цареві таку «докладну записку»: «Какъ въ Малороссіи и между нѣкоторыми лицами изъ малороссіянъ, учащихъ и учащися въ Кіевѣ, открылось въ настоящее время вредное направленіе, то по сему случаю казалось бы полезнымъ, на нѣкоторое время, управленіе кіевскимъ учебнымъ округомъ въ 3-хъ губерніяхъ подчинить во всѣхъ отношеніяхъ генералъ-губернатору, подъ главнымъ наблюденіемъ министра народнаго просвѣщенія, на что и осмѣливаюсь испрашивать высочайшаго повелѣнія В. И. Величества». Тут, звісно, малось на увазі те «вредное направленіе между малороссіянами», яке тоді вбачав уряд в справі Кирило-Мефодіївського товариства, але доказом того ж таки «направленія» можно було лічити і українську прокламацію, що її хтось приклеїв на Подолі на «непотребнім домі». Царь згодився з думкою Бібікова, і цей, заспокоєний, поїхав додому — та й забув про ту нікчемну прокламацію.

Та вже аж через два місяці про неї нагадало йому III отділеніе.

16 іюня, того ж таки 1847 року, коли справа про Кирило-Мефодіївське товариство була вже зовсім скінчена і всі його участники терпіли вже свою кару, гр. Орлов писав Бібікову:

«Ваше высокопр-ство, отъ 13 апрѣля доставивъ ко мнѣ копію съ записки, въ родѣ возмутительнаго воззванія, которая приклеена была къ забору одного дома въ Кіевѣ, изволили присовокупить, что объ этомъ производится секретное розысканіе. Покорнѣйше прошу ваше в-пр-во удостоить меня увѣдомленіемъ, что открыто упомянутымъ разысканіемъ».

Бібіков запитав про це губернатора, той — полицмейстера, а останній так рапортував Фундуклеєві: «Вашему прев-ству, в дополненіе рапорта моего отъ 5 истекшаго апрѣля, честь имѣю донести, что, по произведенному слѣдствію, лица, писавшаго записку, снятую съ забора дома чиновницы Лазаревичевой, не открыто, почему я и передалъ дѣло это въ кіевскую градскую полицію на законное постановленіе» (це б то на формальне «прекращеніе дѣла»). Фундуклей переслав цей рапорт Бібікову, а той лаконічно одповів гр. Орлову: „имѣю честь увѣдомить, что, по сдѣланному разысканію, писавшаго и приклеившаго возмутительную записку къ забору одного дома въ Кіевѣ по сіе время еще не открыто».

На тім був і справі кінець.

О. Л.

БІБЛІОГРАФІЯ.

Архивъ юго-западной Россіи. Часть VII, томъ III. Акты о заселеніи южной Россіи XVI—XVIII вв. Кіевъ 1905 г.

I.

Цей том «Архива юго-западной Россіи» складається з двох половин. Перша половина містить в собі збірку актів з історії південно-руської колонізації XVI і XVII віків, а друга—люстрації українських староств. Першу половину зредагував професор Київського університета М. Ф. Владимірский-Буданов, а другу—Вл. Ів. Щербина.

Звернувшися до праці М. Ф. Владимірського-Буданова. ми бачимо, що він, опіраючись на акти і люстрації київського воєводства 1570 року, на де які акти про будовання городів—Переяслава, Лубен і Пирятина—за часів короля Стефана Баторія, а так само на інвентарь Винницького замку, що йде попереду всіх відомих люстрацій XVII віку, на грамоту короля Сигизмунда III городу Богуславу і такі инші, силкується показати, як ішла колонізація українських земель. Він користується при цьому працею відомого історика польського, А. Яблоновського, що не дуже давно вийшла в світ під заголовком «Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym. Ziemie Ruskie. Ukraina (Kijow-Braclaw) (Zròdla dziejowe. T. XXII). Не завжде він з польським істориком згожується, одначе з великою повагою

приймає де-які его погляди. М. Ф. Владимірський-Буданов, порушивши питання про колонізацію українських земель, повинен був знову доводити, що колонізаторами їх були не поляки, а українці. Він просто ставить питання: *кому або чому* мусимо найбільше завдячувати в заселенні українських степів при кінці XVI і на початку XVII віків.

Це настільки цікаве питання, що варт спинитися на ньому трохи довше.

Поселенців не прибувало на степову Україну ні в XIV, а ні в XV, а ні в першій половині XVI віку. Почало їх все більше зьявлятися тільки після 1569 року, і так було в протязі XVII віку. Це виразно знати з люстрацій XVI та XVII віків: в першому було на Україні 393 селища, в останньому—1723.

Та через що почала людність прибувати? Польські вчені, а серед них і автор «Ukraiiny», висловлюють думки, що політична унія 1569 року стала епохою в розвитку колонізаційного руху, з якого почалось нове життя в пустинях України. З цього часу начеб то одчинились двери в Україну, щоб могла рушити туди людність з найдальших частин споконвічної Польши,—так пишуть польські вчені. В ці часи масса переселенців йде вже найчастійш не з півночи, як було раніше, а з заходу. Білорусько-полісского елементу значно меньшає, а далеко більшає червенського, а потім мазовецького і малопольського. Почин в справі колонізації зразу взяла на себе державна власть. Власть ця почала роздавати пустирі окремим особам, починаючи з 1569 року; далі ці пустирі, за часів Стефана Баторія, потверждуються за відомими людьми сеймовими постановами, особливо за часів короля Сігізмунда III.

Однак такі висновки польських істориків дуже непевні, і, маючи тепер надрюковані документи, в цій справі можно ще сперечатися, чи належить головна роль в українській колонізації польській нації, і чи варто найбільше значіння в цій справі надавати польській державній власті, одрізнюючи її від раніщої литовської.

І на перше питання, і на друге можно без вагання одповісти негативно.

І досі нікому ще не посчастило ні разу довести, що на Вкраїну переселялися люде з Мазовії або Малої Польши. Навпаки, ми знаємо, що найбільше йшло їх на Україну з Волині, і знаємо так само, що йшли переселенці з півночи—з Білоруссії і після унії, як і ранійш. Нарешті сам польський автор «Ukraiiny», показуючи, яким саме шляхом йшли вони, говорить, що переселенці з дальших міст не прямо перескакували на Україну, а поступали мало по малу з ближчих міст до України, і їх попередні місця заступала потім дальша хвиля; далі попадають прямо на Україну люде з Червоної Русі, иноді з Новгорода—литовської сторони і Подлясья; «з земль же справдішніх польських (szczeropolskich) або литовських—*а ні одного разу*» (z ziem szczeropolskich ani razu).

Таким побитом гадка про відчинені двері з Польши на Україну є зовсім неправдива, як неправда й те, начеб то «польській плуг» вперше почав орати цілину на українській землі. Про це докладно говорить у «Київській Старині» 1889 р. (кн. XI) д. Нейман. «Стара байка про широке придбання польського плуга, каже він, сходить справді на те, що колонізатори порожніх земель зьявлялися найчастіш не на порожніх справді землях, а селились поміж місцевою осілою людністю, яку й прибірали до своїх умілих рук».

Так само і на питання, чи слід найбільше значіння в розвиткові української колонізації давати польській державній власті, треба одказати негативно.

Звісно, унія 1569 року чимало значить в справі ширення української колонізації. Зьєднання двох держав, Польської і Литовскої дало зьєднану силу, згруповану за-для оборони українських земель; одначе на ділі військові сили остались, як і ранійш, розьєднанними під владою гетманів в обох державах, через що південні гряниці обороняються й далі так само, як і до унії. І в 1575, і в 1607, і в 1612, і в 1615, 1617, 1618, 1626, 1639 роках Україна зазнавала страшних спустошень од татар.

Щоб боротись з їми, треба було будувати фортеци. Ці фортеци повинні були давати поселенцям забезпеку від ворожих нападів на колонізовані землі. Одначе ми бачимо з люстрацій 1570 року, в якому поганому становищі були ці фортеци. І Київ, центральна фортеца, і Черкасси, Канів, Біла Церква, Житомир, були нічого не варті. Урядові був клопіт не про це, а найбільше про законодавчі та адміністративні справи, про акти про люстрацію українських повітів, про урегулювання пересельного руху на Вкраїну, про те, щоб не пускати крестьян втікати, про те, щоб виявнити побит нових поселенців на Україні, і нарешті про те, якими способами реорганізувати козачество і дощенту викоренити його. Одначе й таких заходів було дуже не багато, і через це ми й можемо сміливо сказати, що зовсім неправда, немов би то державна власть мала найбільшу вагу в українській колонізації.

Польський уряд, дбаючи про колонізацію України, почав з найлюбішого йому способу—почав роздавати пустирі панам.

Спочатку поглянемо, до чого довела роздача пустирів панам.

Роздача ця велась вже давно в Речі Посполитій, але особливо виразно почато її робити після 1569 року,—року політичної унії. Роздачу цю дуже пильно вів король Стефан Баторій, дбаючи про те, щоб побільшити силу держави; але він цим самим руйнував запас державних достатків, і осередок влади через це переходив до панів. Нерідко пани, випрошуючи собі землі, показували менший їх простір; згадуючи про свій чи чужий грунт який-небудь, вони, звичайно, називали цілі ряди селищ, що зовсім не оточали того грунту. Тоді попи та духовенство позаймали більш або менш широкі грунти не тільки з законного наказу, але й без жадних прав. В київському воєводстві шляхта, архимандріти, митрополіти і инше духовенство грецької віри — все побрали і заселили (posiedli), не знати по якому праву, бо вони не хотіли показать своїх прав люстраторам 1570 року. Ще більше грунтів зайняли без жадних прав Вишневецькі, Ост-

рожські, Ружинські, Потоцькі, Калиновські та інші меньш значні шляхетські родини. Далі уряд, не дивлячись на права, санкціонував цей захват грунтів, начеб то на користь колонізації. Крім того, уряд виявив ще й иншу щедрість роздаючи добра, що до того вже належали окремим власникам. Кожний державець, що хотів збудувати в своїому маєтку замок за для оборони від татар та для того, щоб закликати поселенців, прохав—і кожний получав, звичайно, право назвати свій маєток або городом, або хоч містечком. А раз хто придбає таке право, той заразом получає від уряду право верховного суда, право на відбутки і податки, крім подимного і податку з трунків.

Цікаво, чи осягнула держава щедрою роздачею земель і прав особистим людям назначеної собі мети? Чи дуже великий успіх мала колонізація на грунтах приватних державців? Події й цифри, як здається, справді свідчать про надзвичайно швидкий і великий успіх. Ми бачимо з них, що за сорок літ на пустирях, по люстраціях XVI віку, почали як гриби виростати городи, містечка, села, хуторі. Тепер в XVII віку опинились в гарному стані не тільки ловецьке ремество та хліборобство, але і торгівля, і корчма, і млини, і кузні, і рудні. Усюди є церква, численне духовенство обох христіанських вір; в головних городах навіть зьявляються і просвітні інституції.

Од яких причин залежить цей помітний факт? Як державці викликали це все? Яких заходів вони ужили для цього?

Звісно, приватне дрібне володіння землею не веде за собою широкого заселення її. Тільки не велике володіння землею треба мати на увазі, говорячи про колонізацію; тільки могутні державці і князі та попи здужали взятися до колонізования краю. Такі колонізатори звичайно будували фортеци. Але певних фортеців не було, як воно ясно з документів, що подає автор «Ukraiiny». Був навіть наказ уряду (констітуція 1590 р.) про те, щоб, як тільки прийде звістка про близький напад татарський, вивозити зараз з приватних замків і гармату, і иншу зброю, бо вона звичайно попадає до рук ворогів на велику шкоду для держави.

Другий спосіб, щоб притягти колоністів — це забезпечити їм економічне становище краще, ніж те, в якому вони пробу-

вáли в своєму рідному краю. Виставлявся «стовп на волю». На самому стовпі і на окремих «патентах» писались вільготні умовини за для нових поселенців. Воля, цеб то вільгота на певне число літ од усіх, або мало не од усіх, оплатків і повинностів, дуже приваблювала колоністів. На Україні вільготи давалось на багато літ—на 20, 30 і 40 літ. Иноді разом з тим державець давав переселенцям хати, але частійш вони повинні були самі собі їх будувати. Багато з них, сподіваючись, що скоро їм доведеться знову переселятись, не будували собі хат, а жили в ямах і в лісах. Довголітня воля не заставила поселенців твердо на місці осістися; пересельці, заздалегідь перед тим як кінчиться їхня воля, здіймалися та й шли далі, в південні колонії, більш безпечні та просторі: з північних повітів київщини — в середні степові облоги, з середніх — в полуденні або за Дніпро. А щоб поселенці не втікали од них, державці встановляють на Україні кріпацтво, навіть для тих, що ще їм не кончалась визначена воля.

Заводячи кріпацтво, державці тепер, як скінчаться вільготні роки, не дуже то вважали на повинності, що вони встановили ранійшими патентами. Коли ще тільки почалося закликання переселенців, державці справді не дуже то скупі були на обіцянки і вільготи селянам і нічого не говорили про кріпацтво. Але переселенці бачили добре, до чого воно дійдеться, а через те починали тікати. Само собою, всім не можно було вийти в найближчі до Запорожжя вільні місця; багато ще оставалось на Україні на вільготах, які вони получали. Коли вважати, що вільготи давалося літ на тридцять в кінці XVI віку, то кінчиться вони повинні були в XVII віку—і ми зрозуміємо, через що повстання крестьян і козаків розпочались в початку XVII віку.

Таким побитом і другий спосіб поширити колонізацію був для поляків не дуже вдатний.

Говорять ще про один спосіб зміцнити колонізацію — про скликання в пустирі злодіїв і розбишак, обіцяючи їм волю од кари. Але цей спосіб був мало успішний і не дуже велику славу робив ініціаторам його.

Нарешті, ще був один спосіб здобувати поселенців—це гвалтом забирати крестьян у сусід. Такі люде, що забирали крестьян, звалися «викотцями»; вони вели своє діло і силою, і хитрощами.

В цей же час потреба заселяти землі змушувала багатих панів нападати на сусід та однімати у їх землі і крестьян. Наїзди державців один на другого, як звістно, робились по всіх краях Польши і Литви, і через певні обставини історичного життя Украіни стали немов звичайною річчю. Руйнування сусідних городів, вигублення жителів в них, грабування їх—це було колонізаторським способом дужчих панів; крестьяне дрібніщих державців, притиснуті дужчим паном, переходили, хочеш не хочеш, до тих, що їх кривдили. Таким способом вироблялись головніші осередки колонізації на Украіні, скорійш схожі на табори розбишаків, жителі в которих займалися не мирною працею або промислами, а наїздами і грабівництвом скрізь в окрузі. Уся колонізація через це виглядала як анархія; переселенці не зупинялись на тих місцях, що зайняли спочатку, а посовувались все далі. Автор „Ukrainy“ думає, що можно визначити етапи таких рухів, починаючи з Волині і кінчаючи найдальшими сторонами Запорожья.

Таким чином, яке ж значіння мало це керування польських панів колонізацією? Вони не змогли а ні захистити Украіни од татар, вони не дали скластися трівкому економічному життю переселенців, нарешті, своєю боротьбою за землі і крестьян вони руйнували колонії і доводили до убожества людність. Невже ж ото підтримували вони колонізацію тільки тим, що ставили „вільні стовпи“ і сповіщали людей про вільготи, котрі не мали ніколи здійснитися.

Єдине, що мало значіння в цій колонізації з запомогою панів, було хиба те, що пани покликали народ на Украіну і наобіцяли йому вільгот, котрі одначе швидко не варті були нічого в очах переселенців.

Крім роздачи пустирів усяким панам, щоб пустирі ті колонізувати і щоб володіти іми, був ще й инший спосіб за-для колонізування південно-руських земель: королі, особливо Стефан Баторій, наважились вдержати за державою право властності на пустирі і покликали старост заселять землі, оддаючи їх їм на «два доживотья». В такому разі староста повинен був збудувати в пустці замок, опорядити його зброєю, постачити військових запасів і чималу змогу (гарнізон); далі він мусив закликать людей „доброї слави», цеб то не гультяїв, не розбишак та злодіїв, не втікачів крестьян, і оселити їх на певних селищах. Звісно, державець старости був вільний од усіх державних оплатків на ввесь час свого старостування. Державні обовязки, суд та управа теж переходили до рук старости на той же строк. А як минеться строк, тоді округа його повинна була одійти до рук уряду.

Таку колонізацію коронних земель Стефан Баторій не придумав, а тільки він перший взявсь до неї в наддніпрянській та надбужській Україні. Так само було воно і в польській Подолії.

Так була заселена Київщина, так були заселені Лубні і Пирятин і багато инших закутків. Тут вже ми бачимо, що колонізація в коронних землях, з помічью старост, йде успішно. Але є факти, котрі зменшують значіння старост в щій справі. Зразком звичайних вчинків старост може бути справа 1586 року про заснованія нової слободи в самому Київі, коло церкви св. Софії. Воєвода київський, князь К. К. Острожський, звелів оповістити нових поселенців від імені короля про те, що дається волю на 24 роки, і для цього поставити стовп у верхньому городі, коло церкви св. Софії. Зараз же зьявились колоністи, що поспродали все своє добро на ранійших своїх оселях, і почали оселятися у Київі; вони почали тут продавати пиво, мед і горілку. Воєвода і його намістник побачили в цьому втрату для себе, бо почали меньше одержувати аренди з Подола, і стали погрожувати, що «волю ту вони обернуть ні на віщо», не хотячи згубити 2000 золотих, що мали вони, як аренду, з шинків. Воєвода тоді поїхав з Київа, і жінка намістника послала на слободу своїх слуг,

котрі позабірали у колонистів їхнє рухоме добро, а самих поселенців посадовили в тюрму на Подолі і випустили відтіля на поруки. Тоді колоністи, не маючи кому пожалітись на таке відношення до себе, однесли скаргу «слузі его королевської милості Орішевському, гетьману запорожському», котрий обіцяв розповісти про все це королю.

І таке недодержування дарованних вільгот робилось безнастанно то по тих, то по инших староствах. Люде, яких вони гнітили та грабували, мусіли жалітися на їх, але кому? Староста був найвищий їх правитель і він же був їх напастник. Оставалося колоністам вдаватись до козацької влади, легальної, встановленої урядом.

Придивимось, що виявляли з себе ці старости? Колонізаційні цілі примусили укласти доживотне або спадщинне право старост, і спадщина мала переходити і до жінок, і до дітей. Загальне право старости ставити за заступника когось, цеб то право визначати кого-небудь підстаростою, що здавна вже в польскій державі істнувало, досягло на Україні в цю пору найбільшого розвитку. Підстаростами бували дуже великі пани. Нічим не звязаний з місцевим народом, такий підстароста звичайно керувався тільки тим, як-би найшвидче та найбільшу користь взяти. Через це людність відносилась до їх дуже ворожо. Нерідко старости оддавали ті грунти, що дано їм на час, в аренду жидам, і народ згожувався на це. Ця віддача в аренду часом торкалася тільки доходів, а не суда; але иноді бували віддачи землі «з винами», цеб то з карними штрафами, що вже безперечно свідчить про судову діяльність арендаторів—жидів; карні штрафи одержував суддя.

При таких то обставинах ледве чи йшла як слід колонізація через роздачу грунтів в користання на якійсь час.

Державні завдання колонизації земель дуже складні і поважні. Люде, що бралися до цього, повинні були більшою частиною своїм коштом вибудувати цілі кріпості (замки), узброїти їх, держати в їх військові гарнізони, купчити на свою одповідальність бродячу людність і скласти з неї організовану громаду, з військовим одначе характером, бо того вимагали умови життя на межі

України; далі, повинні були доставляти який небудь дохід або иншу фінансову користь. Але тодішні старости инакше розуміли завдання своєї управи. Погляньмо, для чого вони хотіли бути старостами. Можно думати, що вони мали на увазі свою власну культуру землі на розлогих пустирях староства, на родючому українському грунті. Одпаче старости на Україні в кінці XVI і початку XVII віків сливе ніде не вели свого власного хазяйства, не мали фольварків. Не «польський плуг» через це обробляв цей грунт, а плуг українських селян. Користь старости найбільш йшла з непрямого доходу і найголовнійше—з корчми. Крім аренд корчемних, дохід старости мали од аренди млинів, перевозів, торгів і таке инше, що заразом давало мало не стільки, скільки й корчма. Були староства, де признаної урядом слухняної людности було дуже мало; далеко більший дохід з корчм і инших арендних статів давала людність свавільна, якої уряд чи старости до себе не закликали, і якої не признавали. Очевидячки, старості не дуже кортіло те, щоб завести справжню культуру в край через міцно осідлу людність.

Старости скрізь будували більш городів та містечок, ніж сел. Були як де і села, але засновували їх не старости, а козаки, і од старост вони не залежали. Городи і містечка заводили вони не на те, щоб придбати магдебурське право, а для того, щоб в містечках та городах зьявлялись торги, ярмарки, базари і шинки. Ми бачимо таким способом, що старостам треба зараз же наскликати більше всякого народу, котрий дає користь не з земельної ренти, а з корчемних доходів. Старости приймали в свої колонії усякий неприкаянний люд, втікачів крестьян, розбишак, гультяїв. Селища, засновані старостами, були пристановищем жидів і дрібних поляків. Перші — беруть в староствах в аренду усякі доходи, а з других виходять дбайливі оффіціалісти та з них комплектуються гарнізони замків.

Кому ж належить головна роль в справі колонізації українських земель?

Певна річ, що головна роль в заселенні українських земель належить українському народові. Він згромадився в українських степах, шукаючи волі, а не часових, хоча б і довголітніх вільгот. Він йшов на поселення все далі, наперекір властям, що не бажали, щоб спустошилися внутрішні країни держави. Усі ті, що йшли на поселення, ставали на заваді польському урядові, оселяючись на півдні як козаки, і тільки де коли пристаючи до осередків урядових—до старостів. — Якби мав більшу силу уряд, то він міг би опанувати цим заселенням і надати втікачам організацію, яка відповідала б інтересам уряда.

Цікаве питання, чи ті пустирі заселяли спочатку «слухняні» люде, цеб то такі, що вважали на уряд, чи «неслухняні». Мало не по всіх люстраціях першої половини XVII віку число «неслухняних» далеко більше як «слухняних». Усі «неслухняні» козаки не хотіли ніяких повинностів, «слухняних» же було меньше. З літописних джерел відомо, що з кінця XVI віка і в цілій половині XVII віка городи Корсунь, Канів, Черкаси і Переяслав дуже часто ставали зовсім козацькими, явно воювалися із своїми старостами і урядом і приймали до себе без числа втікачів звідусіль. «Неслухняні» зьявились самі,—ніхто їх не кликав і ні в яких реєстрах вони не були записані. Деякі з їх потім, під час нещасливої войни, з особистих рахунків піддавалися старості і ставали міщанами, підданними, але решта аж до Богдана Хмельницького пробувала в козацтві.

Відомо, що в степах, поблизу порогів, зібрались несчисленні юрми «неслухняних» козаків. М. Ф. Владимірський-Буданов висловлює ще гострішу гадку, начеб то *вся* нова людність українських пустинь була спочатку свавільна, і що поділ на «слухняних» і «неслухняних» настав пізніше, коли посеред вільної громади староста поставив свій замок і завів свій торг. В цьому переконує нас те, що землі раніше залюдньовались, ніж осаджено там було яку колонію. Очевидячки, наприклад, Кропивна і Голтва були на світі *до свого заснования*, цеб то до 1615 і 1616 років, а вже в ці роки староста назвав їх містечками, завів тут міщанські порядки (корчми, торги і ярмарки), і через це постало

заселення на «вогкому корню», на «пустому шляху», „de novo radice“. Частина людей пристає на нові умовини життя і стає слухняною, а друга—ні. Таких прикладів, коли дата заснування містечка не сходиться з датою його справжнього заселювання людьми, є чимало.

Так наприклад, сперечаються про заснування Кременчуга. По одних джерелах, город вже був давніще, але ж замки в йому та «слухняних» жителів не було. За для цього уряд вважав його ні за що, все одно, як курені запорожської Січи.

Остається дати одповідь на одне питання, що зовсім натурально настає, коли люд південних і західних повітів давнішої Литовської держави сам виходив у південні степи, то через що цей потік линув саме з кінця XVI віку? І що примусювало цих людей йти на видиму небезпеку і од татар і «свавольних панів»?

Почали крестьяне йти з півночи, з Білоруссії, до Удая, Сули, Псла, Ворскли і навіть до Орелі вже з давнійших часів. Туди їх притягала роскішна південна природа. Одначе йшли туди ще й з Волині, з Поділля, з Червоної Русі, де природа не згірша. З цього ми бачимо, що не сама лишень краса південних сторон надила туди людей. Певнійш, люде виходили туди, бо їх принажувала обіцяна воля і те, що в Речі Посполитій заведено було кріпацтво. Спочатку, коли ті, що осажували, оповістили про свої тридцятилітні і навіть сорокалітні слободи, люд потяг туди охітніше, а потім літ через пьять-шість, дознавшись, що обіцяні слободи порушують старости і що вони навіть повертають у кріпацтво людей, рух еміграційний став менший. Несправджені вільготи і кріпацтво крестьян-колонізаторів попхнуло їх на Запоріжжя. Польський уряд думав було дати військовий уклад і козакам на Україні, під приводом гетмана, як це було за Стефана Баторія, а потім почав він взнавати за гетманів й тих, що обіралися на Запорожжі, як наприклад Сагайдашного. Таким способом колонізатори ці досягли певного значіння і певної самостійності в запорожському козачестві.

Професcор Владимирський-Буданов дуже пильно простудіював колонізацію XVI і XVII віків. Він ясно показав, що колонізація ця була не польська, а чисто українська, що пани тільки захожувались коло неї і як власники сел, і як старости на чужій землі, однак з їх заходів ніякої користі для краю не вийшло. Навіть колонізовали край не «слухняні» козаки, а «неслухняні», і вони навіть заселяли де які міста ранійш, ніж польський уряд давав на це свій дозвіл. Всі ці відомості не вперше зьявляються на світ,—про це говорив вже раніш, тільки на підставі меньшого числа документів, давніщий редактор «Архива Юго-Западной Россіи», відомий професcор В. Б. Антонович. Через більше число актів, які тепер мав під руками М. Ф. Буданов, уся справа стала далеко ясніщою і більш науково угрунтованною.

II.

Праця д. В. Щербини торкається люстрацій староств київського воеводства 1765 і 1789 років. Вагу люстрацій, як історичного джерела, визнають тепер усі, хто тільки працює над історією південної і західної Россії. Багато люстрацій цих видано вже і «Кіевскою комиссіею для разбора древнихъ актовъ», і М. С. Грушевським в «Записках Наукового Товариства імени Шевченка», і в «Жерелах до історії Украіни Руси», і нарешті А. П. Яблоновським—«Źródła dziejowe». Всі видані досі люстрації відносяться до XV—XVII віків. Люстрації XVIII в., котрих було тільки дві—1765 і 1789 років, досі не були надрюковані, хоч багато письменників, найбільш польських, не раз їх згадували і подавали з них де які відомості. Так, покликались на їх Рулiковський, Балінський і Лапінський, що складали «Słownik geograficzny». Ці люстрації тепер і друкуються в VII частині «Архива».

Д. Щербина в своїй передмові подає, чого варті такі люстрації, і порівнює відомості першої і другої, і каже, що:

1. Українські староства, що були у київському повіті. обіймали осередкові і найважніїші частини давньої київської землі.

2. Польська колонізація цієї території була незначна, і більшість людності края була з стародавніх жителів його.

3. Українські староства, що мали в XVI і потроху в XVII віках державне значіння, в XVIII віці стали феодальними маєтностями, з котрих державці одбірали саму лишень матеріальну користь.

4. Люстрація 1765 р. малює край в переходовий час— людність не зовсім ще склалася, повинності дуже легкі.

5. Люстрація 1789 року ясніш виявляє стосунки; людність значно побільшала, а заразом з тим побільшала і залеглість її од державців, повинності теж значно зросли, хоч і не такі були високі, як в маєтках дідичних.

6. Реформи чотирехлітнього сейму особливо ясно виявили найгірші сторони соціального і економічного укладу українських староств XVIII віку.

Праця ця варта уваги. До неї додав автор дуже цінні таблиці. Так, тут є таблиця, що показує людність по люстрації 1765 року, і друга — по люстрації 1789 року; далі, є тут таблиця, що показує платіжи і повинності 1765 р. в злотих, і така сама за 1789 р.; далі таблиці аренди і инших оброчних статтів по люстраціях 1765 і 1789 років, і нарешті таблиця процентових стосунків ріжних доходів до загальнаго числа доходів по люстраціям 1765, 1789 років. Це все вимагало від автора чималої праці.

І. Ч.

Михайло Грушевський. *Про старі часи на Україні.* Коротка історія України. Вид. „Благотворит. Общества изд. общепол. и дешевыхъ книгъ". С-Петербургъ, 1907, 1--176, in 16°.

До найостаннійших часів українське громадянство в Россії не мало повної історії свойого народу, яка б обнімала ввесь

період його життя од часів найдавніщих і аж до сьогодняшнього дня. Перший, хто допоміг йому в цій справі, був професор М. Грушевський, який видав у Петербурзі в 1904 році россійською мовою «Очеркъ исторіи украинскаго народа», чималу книжку, що меньш як за год вся розійшлася. Це вже одне показувало, яка велика потреба в такій книзі. В кінці 1906 року «Очеркъ исторіи украинскаго народа» видано вдруге в поправніщій редакції і з значно поширеними останніми розділами, яким в 1 виданні цензура россійська присвятила більш уваги, ніж того бажалося б од неї. Але одколи впала заборона видавать популярно-наукові книжки українською мовою, тоб-то з весни 1906 року, починають зьявляться невеличкі популярні огляди української історії: друкується в «Громадській Думці» (а потім і окремим виданням) «Про українську старовину» Б. Грінченка (нескінчено), в часописі «Рідний Край»: «Оповідання з історії українського народу од найдавніщих до нових часів» Гр. Коваленка, з малюнками (вийшла окремою книжкою у 202 стр. in 16°), невеличка дуже гарна брошюра «Як жив український народ» (видавництва «Вік»), що за кільки місяців розійшлася в числі 10.000 примірників; зараз друкується чимала (коло 30 аркушів друку) популярна історія України-Руси М. Аркаса з великим числом малюнків... Але цього всього дуже не багато на 25-милйонну массу українського люду, і в виданнях такого типу, особливо коли вони вдовольнятимуть читача, довго ще буде велика потреба. Але кому найлучче пійти на зустріч цій потребі, як не найкращому знавцеві української минувшини, профессорові української історії в університеті у Львові, М. Грушевському? Це він і зробив, і зараз ми маємо дуже цінну «коротку історію України» з гарними малюнками.

Найбільша вага цієї книжки в тому, що в ній подається не перелік найважнійших подій за 1000-літне життя українського народу, не зовнішню його історію, а звернуто увагу на ті внутрішні пружини, од яких залежало в значній мірі, в який бік і з якою силою поверталося колесо історії... Перед очима читача проходить українське громадянство, з сто-

ліття в століття, з одної історичної доби в другу, і читач яскраво бачить, які помилки найбільш шкодили культурному і громадянському розвиткові нашого народу, які причини були тому, що в иншу добу українська нація піднималася на чималу моральну височінь, а потім знову підупадала, які з тих помилок властиві нашому громадянству й досі, які ідеали маячіли перед ними в ті далекі часи, наскільки вони були реальні і відповідали громадянському укладові і народній псіхиці і т. и. Читаючи, напр., про упадок української держави і перехід під зверхність Литви, малосвідомий читач довідається, що в тім винні були «князі й бояре, що бралися правити, а не вміли а-ні завести ладу, а-ні задержати вкупі українські землі. Винна була й громада, що вміла жалітися на княже та боярське безголовья, але не старалася і не вміла направити того ладу і вкінці ліпше піддавалася під татарську власть, ніж завести порядок у своїй державі». Або в иншому розділі, де йде мова про початок нової панщини (після повстання Хмельницького), автор, артистично малюючи цей соціальний процес, по-дорозі зазначує, чому воно так сталося і як саме треба було запобігти тому лихові—«треба було підданство заборонити, щоб один чоловік до другого, до його особи, не міг мати ніяких прав, як пан до підданого; треба було б міру земельну уставити, щоб більше якої ніхто б землі не мав; треба було з свобідних земель фонд краєвий установити, який би цілій Україні, всьому народові належав, а з якого давалося б земля в державу, а як хто перестав на ній робити, до того б фонду повертались»... В кінці ж, говорячи про сучасне становище України, автор зазначує постуляти, котрі висовуються, звичайно, українськими партіями,—тими, що бажають свободи, права й всього добра для всього народу.

Таким способом, книжка М. Грушевського цінна не тільки тим, що подано українську історію в справедливому історичному освітленню але що до того пристосовано її до потреб сучасного моменту, і за все це шановному авторові мусить бути велика подяка.

Книжку ілюстровано більш як 40 гарними ілюстраціями, і це не самі передруки відомих портретів та малюнків, але значне число їх спеціально для цього видання виготовлено. Особливо цінні і оригінальні малюнки: «Володимир як він представлений на київських грошах», «Юрій, король галицький і волинський («знімок з печатки»), «київське військо» (з давнього малюнка»), «Нерушима стіна» («в Київській Софії), «князь Святослав із своєю сім'єю на стариннім малюнку», «козачий табор», «Іван Мазепа» (моложавий).

Єдине, що можна поставити на мінус цій книжці, написаній не тільки з великим знанням, але і популярно, де-які не зовсім звичайні в наддніпрянській Україні язикові форми, скоріш галицькі, як: «потрівало», «піднести люд, освіту», «знести кріпацтво», «накликати інтелігенцію, аби»..., «вправді», «задалеко», «нехоче присягти на *захованння* свободи України» (хоч це слово й давнеукраїнське), «в пізнійшім він показав себе як... войовник», «владиків напоминати, аби».., «відібрати йому маєтність» та инше.

Хоч це й не такої ваги річ, як зміст книги, але при теперішньому хворобливому відношенні не тільки до непевних виразів і слів, але навіть і до самого правопису, бажано було б, щоб цінна праця професора М. Грушевського була далека від обвинувачування в тому, що вона «галицька», а не «українська».

В. Д—ий.

А. Е. Крымскій. *Древне-кіевскій говоръ.* Санктпетербургъ, 1907, 1—44. Відбитка з «Извѣстій отдѣленія русскаго языка и словесности Императорской Акад. Наук. т. XI (1906), кн. 3-я.

Праця ця написана з приводу статьї акад. Соболєвського «Древне-кіевскій говоръ», надрюкованої в I випуску «Извѣстій» за 1905 рік, де автор намагається вневнити читачив, ніби-то давне-київська мова ближча була до великоруської, ніж до малоруської. Проф. Кримський в цій своїй статьї не розглядає усієї праці Соболєвського, бо більша частина її — повторювання того,

що й раніш він писав про київську мову, а спиняється на деяких частинах її, новіщих. Так напр., Соболевський бачить немалоруськість київської мови в «Начальній» і Київській літописях в тому, що в них бракує «уменшительныхъ типа Стец[ь]ко, Яц[ь]ко, Гриц[ь]ко, Гриць, которыя обычны въ галицкихъ грамотахъ XIV—XV вв. (на русскомъ и латинскомъ языкахъ) и въ современныхъ малорусскихъ говорахъ»,—на це проф. Кримський дає одповідь, що їх не було і в Галичині до XIV—XV в., бо українські наймення на *цько* зьявилися у українців під польським впливом, а цього впливу не знав не тільки старий Київ, але й стара Галичина. Соболевський каже, що «ни галицко-волынскіе памятники XII—XIV вѣка, ни галицкія грамоты XIV—XV вѣковъ, ни современные малорусскіе говоры не знають смягченія *г* въ *д*, какъ и *к* въ *т*»,—на це проф. Кримський зауважає, що цю малоруську фонетичну особливість зазначив ще 40 літ тому поважний славянознавець В. Ламанський (*к*іло зам. *т*іло, *к*'яжко зам. *т*яжко), і ця особливсіть і зараз дуже росповсюджена в Полтавщині, Харьківщині і Київщині (подає значне число прикладів: *к*істо, *к*існий, *к*гля, га*т*івниця, Гор*г*ієнко, *т*айстра, Вер*т*ієвка і Вер*к*ієвка, як*і*ль і дя*к*іл зам. дятіл, *К*елимон, на-*Г*митра і. т. и.).

Соболевський, згадавши літописне *О*льто (із «Льто»), каже: «въ немъ мы имѣемъ неорганическое *О*, появляющееся въ подобныхъ случаяхъ въ великорусскихъ и отчасти въ бѣлорусскомъ нарѣчіяхъ и *не встрѣчающееся въ малорусскомъ*»,—на це проф. Кримський одказує, що *О*льто як раз старокиївська риса мови,—згадаймо *О*вруч із *В*ручий, *О*ксана з Ксенія, *О*дарка з Дарья, а як би заглянув Соболевський в словник Желехівського та в Studien Огоновського, то найшов би там і *о*лжа, і *о*вшейки (всенькі) [з галицьк. грамоти] і *о*селедець, *о*ртуть, орів — (genet. *о*рва, зам. «рова») і т. и.

Далі, Соболевський хоче бачити в словарному запасі Київської літописі — *великоруссізми*. Таких ніби то неукраінських слів він знаходить троє: *старѣйшина* (в значинні одної людини), *зоря* (в значинні «заря», тим часом як по українськи це ніби то значить тільки «звѣзда»), і *лошадь*. На все це проф. Крим-

ський дає влучну відповідь і побиває твердження Соболєвського фактами. *Старшина, старшини*—в значінні поодиноких людей, а не коллегії людей є і в літописі («призва старейшину конюхомъ,—онъ же рече»); так воно і в сучасній мові (подає багато прикладів з перекладу Біблії, в перекладі І. С. Левицького, і з инших письменників); так само і з *зорею*, в значінні «зоря»: і в народній думі (про братів Озовських), і в піснях, і у письменників (Куліш, Марко Вовчок)—*зоря* значить не тільки «звѣзда», але й «заря». Що ж до слова *лошадь*, то ріжниця між ним і *конь* як раз така, якої немає у великоросів, але яка й зараз ще є в північній та середній Київщині і Чернигівщині, де одбувалися літописні події. Великоруське *лошадь*—це всі *equi*, усякого достоїнства, а в Київській літописі не те: добрі і звичайні «лошаді» звалися „кони", «конѣ» (=коні), а от миршава, захарчована коняка смерда — зветься монгольським терміном *лошадь*. А що це дуже давнє українське слово—то про це свідчить «лоша», «лошати», «лошун», «лошиця» (=лошаденка), і означає це все дрібну, слабосилу коняку.

Соболєвський бере на себе сміливість сказати, що «читающій Начальную и Кіевскую Лѣтописи *поражается близостью* ихъ *синтаксиса и словаря къ великорусскому матеріалу*» (стр. 24). Цікаво знати, хто ж той «читающій»? Чи такий, як Соболєвський, що знає тільки одну великоруську мову, а української *не знає*, чи такий, що знає обидві? Особливо вражає заява Соболєвського про близкість синтаксису київської літописі до великоруської мови. На це проф. Кримський з справедливим запалом одказує: «рѣшительно заявляю г. Соболевскому въ этомъ органѣ Академіи Наукъ, передъ лицомъ всего ученаго славянскаго міра, что г. Соболевскій не въ состояніи будетъ указать во всей начальной і Кіевской лѣтописи *ни одного* синтаксическаго оборота, который былъ бы *спеціально* великорусскимъ и отсутствовалъ бы или въ современной или въ старинной малорусской рѣчи». Що ж до близькості словаря літописі до великоруської мови, то про що тут свідчить, напр., кіевська літопись з своєю «*котъкою*», що сидить на «*присѣпѣ*»» і поглядає на «*голубьникъ*», поки її не

обіллють *укропом* з *гълка* (=глека) або не спужне «*хърть*! Чи це великоруський «словарь» з «сѣкырою», якою „*тялися*“ літописні «*трьскы*», або ж «*паробъкы*», одягнуті зімою в «*кожухы*», а літом в «*свиты*» з «*влъны*» (вовни!) А «*ничить трава жалощами*!» А та квітка «лѣпокъ», що нечиста сила, взявши на себе постать ляха, «въ лудѣ» (жупані-лудані), носить її «въ приполѣ» по церкві! Ніхто досі не міг пояснити, що то за «лѣпок». бо в Великороссії того зілля немає, а в Київщині «лїпок» — це Asperula odorata («сеплюга» и «ясменникъ»).

Нарешті Соболевський зауважає, що начальна та Київська літописі не малоруські, бо в них немає звичайних українських слів: *кохати*, *гай*, *квѣть*. Але ж ні *квѣта*, ні *кохати* немає і в старо-галицькому та старо-волинському памятниках, яких одначе Соболевський не наважується залічити до великоруських. Певно, що ці слова були і в старому Київі, і на Волині з Галичиною, але в літопись могли не попасти випадково. Не весь же, справді, словарний домонгольський матеріал увійшов в ті нечислені памятники, що ми маємо!

Щож до «квѣтъ», то слово це не тільки українське, але й *великоруське* та білоруське (див. словник Даля), і через що Соболевський вважає його таким основним для української мови, що коли його немає в літописі, то й літопись не українською мовою писана,—не знати. А з *гаєм* справа ще дивніща: слово це відоме у *всіх без виїмку славянських мовах*, і в великоруській в тому числі. Міклошич в своїому етимологичному словнику зовсім справедливо вважає його за старо-славянське.

Оттакі нові докази Соболевського. Перегляд їх з боку проф. Кримського лишень зайвий раз стверджує, що давнє-київська мова — «прямой предокъ» сучасної української мови в північній та середній Київщині і в Чернигівщині з сумежною частиною Полісся.

Праця д. Кримського цікава й цінна не тільки для спеціалістів—філологів, але й для кожного, хто цікавиться історією нашої мови.

В. Д.

Огляд журналів.

Для цеї книжки «України» було переглянуто такі журнали: за 1907 рік «Літературно-Науковий Вістник», кн. I—III; «Записки Наукового Товариства імені Шевченка», кн. I, «Русское Богатство», кн. I—II; «Историческій Вѣстникъ», кн. III; «Przegląd Historyczny», т. IV, кн. I; «Образованіе», кн. I—III. «Журналъ Министерства Народнаго Просвѣщенія Книга I—III; «Swiat Slowianski». Том I. Krakow; «Русская Мысль», кн. I—II; «Русская Старина». Кн. I—III; «Университетскія извѣстія» (київські) №№ 1—3; «Былое» I—III.

Літературно-Науковуй Вістник, книга I—II—III.

Мих. Грушевський. Справа українських кафедр і наші наукові потреби. (кн. I—III). Ст. 42—57, 213—220, 408—418.

Стаття ця, що явилась відгуком руху за націоналізацією української школи, котрий виник з кінцем 1906 року, містить в собі надзвичайно цінний огляд становища українознавства в російській офіціяльній науці — в давні часи і тепер,—зазначує необхідні дезідерати в цій сфері з точки погляду наукових інтересів і культурно національних потреб українського народу і, нарешті, детально-розроблений план наукових дісціплін, які треба запровадити до університетського викладання, щоб поставити українознавство в Росії як слід на науково-академичний грунт. Занедбання українознавства в науці проф. Грушевський вважає зьявищем сумним і шкідливим не тільки з становища українського—

з погляду українців, які хтіли би пізнати близше свій край і свій народ, але й з погляду загально-наукового: «життя українського народу записало занадто довгу сторінку в книзі історичного розвою народів, щоб її можна було викинути, чи проминути без шкоди для прагматичної звязі, для зрозуміння розвою й обопільних впливів подій». Докори, які де-хто ставить на адресу українського грамадянства за те, немов воно само винне в занедбанні українознавства, лічить проф. Грушевський зовсім безпідставними. „Соромно“ за таке занедбання, ганебне в очах усього культурного світу, мусить бути тим, хто взяв на себе управу й опіку над українським народом у Росії: їм має бути сором, що українське громадянство здобуло першу кафедру вкраїнської історії у Львові, засновану австрійським урядом, що взагалі осередком наукового українського руху в останніх часах стало закордонне Наукове Товариство імени Шевченка, підтримуване (хоч і скупо) знов таки австрійським урядом, тим часом, як наш уряд, прославлений яко опікун покривджених і поневолених націй, тільки те й робив, що забороняв здобутки закордонної наукової роботи української у себе в Росії.

Мова для університетських викладів з українознавства повинна бути українська. Цього вимагають насущні інтереси культурного розвитку нашого народа. В наші часи, коли перестають існувати старі універсальні мови, культура національної мови робиться питанням життя і смерти, «бути чи не бути» національного існування. Ніякі аргументи против здатности нашої мови до університетської науки не витримують серьозної критики: досить вказати на українські кафедри в Австрії і на ту наукову роботу, яка там провадиться українською мовою. Не мають серьйозного значіння й инші аргументи, як, напр., вказання на недостачу вчених, якіб володіли українською мовою і т. д.

Широкий рух за українськими кафедрами, який почався попереду серед київського студенства, а потім знайшов собі відгук в найріжнородніщих кругах українського громадянства, свідчить, що домагання цих кафедр зросло на грунті органічної потреби, яку почав відчувати український народ в культурній сфері. І ро-

бити якісь перешкоди для здійснення цього бажання, ставити якісь трудности, виявляти своє неспочуття,—це значить політиканити, вносити в ясну й чисту культурно-наукову справу елементи націопального шовінізму чи поліційних заходів, значить—політику виразних заборон українського національного життя заміняти сістемою дрібних перепон і перешкод. Професорським корпораціям та університетським кругам така роля безумовно не личить.

Статя проф. Грушевського—цоки що—одинокий голос ученого в справі українських кафедр, але він має тим більшу вагу, що це голос вченого найбільш компетентного зараз в усіх сферах українознавства і його поради мають велику практичну вартість; його вказівками доведеться скористуватись тоді, як доведеться приступити до реалізації наших теперішніх культурно-наукових дезідератів.

Мих. Грушевський. На українські теми. «Крячуть ворони», кн. II, ст. 318—329. «О любви къ отечеству и народной гордости», кн. III, ст. 497—506.

Під спільним заголовком «На українські теми» проф. М. Грушевський дрюкує нариси публіцистичного характера про сучасне громадське життя на Україні. В першій статі оповідається про те, як віднеслась до переходу «Літературно-Наукового Вістника» зі Львова до Київа польська шовіністична преса в Галичині, тамошні москвофіли і російські реакційні газети. „Les extremités ses touchent“ говорить французька приказка. І в данному разі вона блискуче виправдалась: польські гакатисти в Галичині і наші «истинно-русскіе» люди зійшлись у своїм ворогуванню до українського руху і, бачучи перші проблиски зміцнення сього руху, бачучи перші кроки до зближення обох частин української землі на грунті тісного духовного обміну і культурних зносин, простягли друг другу руки над головами українців. Польські україножерні газети—„Dziennik Polski“, „Słowo Polskie“ забили трівогу, почувши про перехід „Л.-Н. Вістника“ до Київа з метою тісніш звязати Україну з Галичиною. Особ-

ливо їх розлютовали мотиви перенесення «Л.-Н. Вістника»,— виложені в статях проф. Грушевського,—що „ся тісна спільність з російською Україною поможе Галичині виломитися з польсько-шляхетського ярма, і що для тої спільности Галичинна повинна струсити з себе польсько-німецькі культурні впливи, які так сильно розьєднують галицьке життя від українського. Як то—вирвати Галичину з польських обіймів, в котрі історична Польша взяла свого меньшого, некультурного брата". Польські газети відкрили в справі „Вістника" ні більше, ні меньше, як „російську інтригу",. вбачаючи в цьому вплив російської культури, успіх російської державности, і звернулись до вірного сторожа польських державних інтересів—австрійського жандарма. „Галичанинъ", не розібравши діла, спочатку був задоволений тісніщим духовним єднанням Галичини й України: мовляв українство більше пошкодить польському пануванню, ніж теоретичне москвофільство. Але, разом і з тим, „Галичанинъ" киває головою й на австрійський уряд, який, мабуть, хоче зробити собі добрий гешефт на перенесенні центра ваги культурної української роботи зі Львова до Київа,—думає підбити під свої впливи російську Україну, принаймні правобічну. Російські реакційні органи побачили в цьому перенесенню погрозу «единству русскаго народа» і покликали на поміч офіціяльних сторожів тої єдности. В результаті — Літ.-Наук. Вістник було зупинено на час военного стану в Київі. Це припинення, на счастя, скоро впало — разом із скасуванням военного стану. «Так сходяться з собою два контраста—оборонці історичної Польші й заступники единства русского народу—на українській голові. „Бездна бездну призиває", каже звісний афорізм. Як відомо, значіння його неясне, і українська побрехенька толкує, що це піп попа кличе на обід. Але я позволю собі думати, що воно має инше значіння — істинно-польські й істинно-русскі люде подають собі руки над українськими головами. А як і не подають навіть, то й не подаючи, роблять принаймні те саме. Як не істинно-польським кием, то істинно-русскою дубиною, а все цілять по українській голові».

Але українство не хоче вмерти. Українці не зрікаються тісних історічних, етнографічних та культурних звязків з великоруським народом, але протестують і будуть претестувати проти того, щоб в імя «единства русскаго народа» гальмувався природний розвій нашого народу, ставились перешкоди його культурним та національним потребам. Утиски можуть тількі ослабити моральний звязок, викликаний цілим комплексом вище-згаданих умовин, і приклад цього ми вже бачили в бігстві українського слова до українського Єгипту. Навпаки — перенесення українського національного руху до Київа мусило б скрипити ті звязки і привести до дійсного «единодушія». Польське гайвороння вчуло це і поспішило з своїми доносами, піднявши своє крякання. Але російські бюрократичні сфери зістались глухі до інтересів тісного морального єднання українського й російського народів і всім своїм недавнім відношенням до української справи, а спеціяльно до „Літ.-Наук. Вістника“ виявили, що їм бажано знову вигнати наше слово до „Єгіпта“. Їх душі не зрушає „единодушіе“, їм потрібне тільки „единообразіе“.

Статя «О любви къ отечеству и народной гордости» присвячена виясненню ваги моменту, який переживає зараз українська нація, її критичного становища, коли скрізь на всій лінії йде руйнування основ старого ладу і будується новий, який мусить одкрить широкі перспективи й для українського народу. І ці вимоги моменту, коли дійсно поставлено на терези історії—чи бути нам дозрілою нацією, якій судилось самостійне життя в кругу инших народів, чи, не тратячи марно сил, «спуститись на дно», ці вимоги не дають часу й місця на гамлетовські пози і метикування на тему «бути чи не бути»: мертва точка давно перейдена українським національним рухом, українська народність давно рішила «бути», і нашому поколінню доля й обставини судили не порішення цього питання, а тільки піклування про те, щоб в рішушучий момент дати відповідний розмах цьому рухові, підтримати на крутому завороті тяжкий віз українського відродження й спровадити його на битий шлях національного життя. Треба всім перейнятись свідомістю великого обовязку, який лежить в дану

хвилю на кожному чесному громадянинові своєї землі і вірному синові свого народу, треба зрозуміти, що пасивність і байдужість в такий момент—це не просто квіетизм, але дезертирство, зрада. Ми можемо або виграти українську справу, коли виявимо потрібну енергію й активність, коли викрешем вогонь запалу в широких масах українського народа, або програємо її, занапастимо традіцію українського національного відродження.

З инших статей, що так або інакше торкаються українського народу в його сучасному культурно-політичному житті, зазначимо:

Ол. Грушевський. Сучасне українське письменство в його типових представниках. Ст. 62—69, 239—256, 429—440. Досі обговорені такі письменники: Ганна Барвінок, Ол. Кониський. Ів. Нечуй-Левіцький, Панас Мирний.

Ів. Франко. Свобода і автономія. Кн. II, ст. 285—293.

М. Лозинський. З польсько-українських відносин. Кн. III. ст. 463—473. (Полеміка з шовіністичною польською часописю («Swiat Slawianski»).

Йогож — огляди «з австрійської України», кн. I—III. ст. 155—168, 330—346, 527—537.

Записки Наукового Товариства імени Шевченка. Том LXXV, книга I. за січень 1907 р.

Мих. Грушевський. Памяти Никандра Молчановського (ст. 5—13). Коротенький некролог, оцінка праць небіжчика по українській історіографії і характеристика громадських поглядів його, особливо що-до українства, до якого пок. Молчановський відносився з найгорячіщим співчуттям; зазначується тяжкий моральний стан небіжчика, його душевне роздвоєння, — яко наслідок обставин життя, особливо — його службового становища. Згадка написана надзвичайно тепло й щиро.

Д-р. Ів. Франко. Студії над українськими народними піснями. (Ст. 14—83). Історично-критичний розслід українських пісень, при широкому користуванню порівняючим методом і всіми

данними старого нашого письменства. Стаття являється початком великої праці, задуманої по широкому плану. В цій книзі подано студії над такими піснями: I. Штефан воєвода II. Іван і Маряна. III. Батько продає дочку турчинові. IV Брат продає сестру турчинові. V. Турчин купує сестру полонянку. VI. Теща в полоні у зятя.

Ол. Грушевський. По катастрофі 1708 р. Конфіскація земель у Мазепінців (Ст. 85—95). Автор взяв темою для своєї розвідки один з інтересніщих моментів з історії політики російського уряду що-до України в поч. XVIII століття: конфіскація земельних маєтків у козацької старшини, яка була на стороні Мазепи і роздавання цих земель московським панам, — з метою зміцнити московський елемент на українському грунті. Це було початком того широкого розкрадання земельних засобів Гетьманщини, яке в таких широких розмірах було переведене вже за часів Катерини II-ої.

Д-р. В. Шурат. Увільнення злочинця дівчиною в Бродах 1727 року. (Ст. 96—103). Інтересний факт, поданий на основі документів, про увільнення злочинця дівчиною, що являєть ілюстрацією старинного народного звичаю на Україні.

Д-р. Вол. Перетц. Кияне в світлі єзуїтських донесень. (Сср. 104—116). Матеріял, на основі листування єзуїтів, що переселилися в поч. XVIII ст. до Москви, виданого петербургською Археографічною комісією. В листах подається інтересна характеристика київської духовної інтелігенції тих часів, яких змальовано в прихильному дусі, яко людей досить розвиненої культури, безмірно вищих по своїому рівню від московців.

Miscellanea (Ст. 117—130): а) Лист Мазепи до коронного гетьмана Любомірського 1703 р., подав Ф. Голійчук; б) Причинок до історії останніх днів панщини в Галичині, подав Ів. Кревецький; в) з кореспонденції Миколи Устіяновича, подав М. Мочульський. *Наукова хроніка*: новіщі праці по історії вел. кн. Литовського в XV в., написав Б. Бучинський. Ст. 131 — 166. *Бібліографія*. Ст. 166 — 213. Обговорено 18 наукових праць з україно-й славянознавства.

Русское Богатство. Кн. I—II.

Р. Оленинъ. Крестьяне и интелигенція. (Къ характеристикѣ освободительнаго движенія в Малороссіи). Кн. I—II. Ст. 247—268, 135—169. Автор на підставі своїх власних спостережень і газетного матеріялу подає пробу характеристики визвольного руху на Полтавщині і в Київщині, звертаючи особливу увагу на те, яку роль відограла в цьому рухові сільська інтелігенція. Економічне становище українського селянства автор змальовує так: коли взяти полтавську губернію, яко одну з огнищ селянського руху, то побачимо, що біля 75% селянських господарств ведуть тута на півголодне істнування, господарства ці не забезпечені власним хлібом і залежать безпосередно від сторонніх заробітків, які задля відсутности промислу на місті, мають випадковий характер. Наслідком такого економичного становища селянської маси являється атмосфера озлоблености й незадоволення, що з елементарною силою штовхали на шлях протесту й боротьби. Тиша, яка панувала по селах і хуторах полтавщини до масового селянського руху, була тишею перед бурею, і перші стіхійні вибухи в Константиноградському й Полтавському повітах одразу викликали зворушення по всій губернії: в Лубенському повіті, наприклад, селяне насторожились і чекали, що ось-ось приїдуть «студенти» і почнуть ділити панську землю, а в сусідньому лохвицькому повіті по деяких селах обібрано було спеціяльних ходаків для того, щоб вони вирушили на місця, де були розрухи, і довідались, як там ішла справа з землею. Незадоволення селян виливалось в гострій формі, і частенько на Полтавщині село і поміщицька садиба виявляли два ворожих стана, між якими йшла завзята війна всіма способами.

Поруч з економічним фактором, цим головним нервом селянського руху, на Україні мало вагу й правове становище селян і козаків. Що до цього велике незадоволення було помітне серед більш заможних кругів сільської людности. У той час як сільська голота на перший план висувала економічні домагання, заможне козацтво почувало головним робом своє безправство і не скривало свого дуже неприхильного відношення до панування

в місцевому житті дворянства. Через те правові вимоги, высунуті в перший період визвольного руху, були близькі цим кругам, і вони швидко з'орієнтувались в політичних питаннях; ось чому, коли ставились перші конституційні домагання з боку селянства, то тут видатна роль припадала на долю його заможних кругів, і цим сільська буржуазія зробила серьйозну прислугу в ділі прояснення політичної думки і популярізації правової боротьби серед селянської маси.

Зрозуміла річ, що аграрна справа, в решті решт, опинилась в осередку домагань, які ставив визвольний рух. Інтересні спостереження що до того, як дивиться на справедливе порішення земельної справи наше селянство, зібрані д. Оленіним з засідань аграрних комісій, які скликали деякі полтавські земства. Тут виявилось, між иншим, що особливої прихильности в української сільської голоти до приватної власности намає: селяне з певністю й свідомо висловлювались проти віддавання на правах приватної власности земельних наділів. «Взагалі патетичні заяви про інстінкти власности в українця не мають під собою реального грунту. При деякому аналізі економічних умовин України не трудно спостерегти, що селянська маса багато терпіла, але нічого позитивного не здобула від інститута приватної власности, а через те дивиться на нього, як на певне зло. Українець ще не колективіст в широкому розумінню цього слова, але все ж таки стоїть за узагальнення власности на землю».

На арену політичної боротьби українське селянство виступило з власними основами економічної платформи і з власними практичними вимогами. За ці вимоги стояло воно з надзвичайною упертістю. Воно виступило і з власною критикою істнуючого режіму в сфері правовій, і висунуло через те з по між себе власних «злонамѣренныхъ агитаторовъ», ентузіястів—борців за народню волю і торжество справедливости.

Вплив інтелігенції в тих місцях, де він виявився в чому небудь у дореволюційну добу, зазначився переважно у змаганнях підняти духовну і матеріяльну культуру селянства. Елементи чисто політичної пропаганди мали дуже мінімальні розміри. Від-

чуженість між «панами» і селянством, яко наслідок історичних умовин, відограла тута значну роль, так само як і властива українському селянству політична консервативність. Проте культурна робота інтелігенції мала свій певний вплив: кому доводилось влаштовувати «мітінги» або провадити розмови з селянами на політичні теми, тому легко зауважити ріжницю в степені політичного розуміння селян тих пунктів, де функціонувала добре поставлена земська школа, де влаштовувались вечірні курси, народні читання, особливо-де були організовані кооперацийні та инші спілки, і тих сел, де цього нічого не було.

Що до діяльности чисто-революційних елементів на селі, то тут д. Оленін зазначує, що представникам партійних організацій доводилось координувати свої боєві гасла з основами народнього світогляду, щоб не одхилити селянство од себе. Гіркий досвід навчив с.-д., що поки вони будуть рахуватись з догматикою дд. Каутських, Леніних та ин., і йти в супереч домаганням Грицька й Степана, вони не матимуть успіха на селі. Так було, наприклад, при пропаганді республіканських ідей на селі: селяне виявили себе переконаними прихильниками монархізма.

Торкаючись впливу преси, яко провідника нових ідей в народні маси, д. Оленін признає, що Україна була тут в особливо неспріяючих обставинах, через заборону української періодичної преси і взагалі літератури. «Для кожного очевидно, яке обурююче насильство роблено на протязі десятиліть над многомільонним українським народом, насильство, яке в результаті не тільки не паралізовало національний рух, але навпаки, зробило справою чести для культурного українця обороняти свою національну мову і дбати про її розповсюдження. Взагалі сей безглуздий утиск запоміг розвиткові серед української інтелігенції різкого опозіційного духу, і їй по формі й степені участи у визвольничій боротьбі серед инших національних груп інтелігенції належить одне з найвидніщих місць. Але при цьому не можна не завважити, що до самого останнього часу ідеї національного відродження і відновлення природних прав української мови були здобутком переважно інтелігенції: співчуття цій боротьбі в народ-

ній масі було дуже незначне; зазначалось навіть неприхильне відношення. В цьому не можна, розуміється, добачати якісь космополітичні течії; просто, при невисокому культурному рівні і тяжких економічних умовах, серед українського селянства взяли гору тенденції однобочного утілітарізму, що паралізували й маскували слабо розвинену чулість до національного гніту. Літературні твори на українській мові, при деякому пристосованні до живої мови, мали на Вкраїні серед селянства більшій успіх, ніж навіть популярні твори на російській літературній мові... Взагалі через цей штучний тормаз вплив друкованого слова на Україні був ослаблений.

Указ 12 декабря пройшов на селі непомітно. Інакше вплинули на селянство події 9 січня: вони зробили на їх глибоке враження. Указ 18 лютого 1905 сенатові що до права петіцій мав взагалі чімале значіння в справі притягання селянства до участи у визвольному рухові, хоча селяне дуже пізно про нього довідувались: адміністрація зовсім не дбала про те, щоб повідомити людність про нього. З цього часу почалось підготовлення селянства до масової участи в політичній боротьбі. Інтелігенції в значній мірі належить заслуга вияснення для селян ідей конституціоналізма. «Про який небудь специфічно-антіконстітуційний настрій селянина говорити не приходиться. Український селянин на стільки розумний, щоб розбірати, що гарне, а що погане. Тому то завжди досить було вияснити селянинові, що в дійсности державою правлять чиновники і що бюрократія являється винною в тяжкому становищу селянства і нещасть країни у японській війні, як йому робилось ясним, що одинокий вихід— конституція».

Найбільш зручним місцем для здійснення права петіцій і єднання селянства з інтелігенцією зьявились сільсько-господарські товариства, яко організації, признані законом. Ці товариства об'єднали переважно заможних селян, серед яких було чімало козаків і тут конституційні домагання ставились з більшою рішучістю, ніж серед голоти Взагалі сільська буржуазія немало прислужилась для популярізації ідеї правової боротьби. Інакше

дивилась вона на земельну справу, але й питання було в тому— як відібрати землю, чи за гроші, чи без викупу.

Булигинську конституцію українське селянство зустріло байдуже. Але з цього ще не можна робити висновку, що ідея бойкоту мала якийсь серьйозний успіх серед селянства: для здійснення її не було ні відповідних засобів, ні шляхів. Мало свій вплив і те, що на Вкраїні по виборчому закону 6 августа з'їзди повітових земельних власників усеж таки опинились в руках уповноважених від дрібних власників-козаків, і на цьому будувала свої плани опозіція.

Маніфест 17 октября і коректив до нього—закон 3 ноября були для селянства несподіванкою; селянство стояло осторонь від страйкового руху; ніяких маніфестацій і радощів маніфести ці не викликали. Коли період од 18 лютого до 6 августа можна вважати часом перших спроб інтелігенції втручатись до політичного життя на селі, то 17 октября стає початком широкої і порівняючи масової діяльности інтелігенції на політичній арені. Сільська інтелігенція після 17 октября зітхнула вільніще і повірила, що вороття старому ладові вже немає; вона приступила до організації селянства в селянські спілки і старалась паралізувати стіхійні вибухи. Успіх її так приголомшив місцеву адміністрацію, що вона не знайшла нічого кращого, як прохати в критичний момент заступництва в проводирів руху і тим збільшувала їх авторітет.

Особливий успіх серед селянства здобула собі селянська спілка (крестянський союз). Головною причиною успіху спілки треба вважати відповідність її платформи народньому світоглядові. Ця, так мовити, народність спілки висловилась в основних вимогах аграрної програми і в деякій уміркованости у домаганні корінних політичних реформ, що одріжняє селянську спілку від крайніх політичних організацій. Ідея націоналізації землі, на якій полягає аграрна програма спілки, не тільки близька народньому світоглядові, але, можна сказати, народ власним розумом дійшов до неї, бо всі народні плани й мрії що-до справедливого порішення земельної справи обхоплюються ідеєю націоналізації.

Селянські спілки виникли не стільки по ініціятиві інтелігенції, як самих селян. Треба було тільки інтелігентного почину для руху, а саме—досить бувало інтелігентові, а іноді й передовому селянинові влаштувати в якійсь окрузі одну або дві спілки, як чутка про це росходилась кругом і до ініціятора купами починали приходити представники з ріжних сел, і навіть з другого повіту з проханням приїхати і влаштувати спілку.

З проб внести до програми селянської спільки поправки місцевого характеру д. Оленин зазначує внесення полтавськими українськими інтелігентами постулату автономії україни. «Але, принаймні зпочатку, успіх цього постулату був досить непевний Так, на раді селян-делегатів, висланих до Полтави для участі в аграрній комісії економічної ради полтавського земтва, чути було голоси проти цього внесення. Далі на місцях треба було дуже докладних пояснень, і все ж таки на селян домагання автономії великого вражіння не робило і їх готовність боронити її не могла подавати великого довірря».

Не дивлячись на коротке істнування селянських спілок, яко легальних організацій, вони послужили стримуючим чинником що до аграрних розрухів. Та проте адміністрація наважилась знищити цю крамольну організацію до краю. Почались репресії, пореслідування проводарів руху, карні екопіциї, що так вславили дд. Шіпіна й небіжчика Філонова і террор цей не затих і досі. Ще поки адміністрація не робила нічого, поміщики взялись задавлювати рух своїми способами. Так, наприклад, в лохвицькому повіті шкілька рада заборонила вчителям приймати участь в селянській спільці. Були спроби внести різнацію між селянами й козаками, але, нарешті, панічний переляк взяв гору над тверезими міркуваннями і жажда репресій запанувала над усім: боєвим гаслом зробилось: «давайте війська». До цього дійшли навіть ліберальні колись земці.

Урядові репресії не в силах були зупинити народній рух; навпаки: вони скоріще зміцнили свідомість необхідности радикального зруйнування істнуючого ладу. Селянство ще стоїть далеко від об'єднання й організованости, що необхідно для того, щоб

забезпечити перевагу його ідеалів. Може бути чекає нас ряд гірких розчарованъ і невдач; можливо, що не раз це розженуть Думу, що будуть державні перевороти, хвилі громадської реакції і. т. д.—неможна проте губити віру в конечну, перевагу справедливости. Руське селянство подало небувалий в історії приклад довготерпіння, треба сподіватись, що воно виявить і незнану досі упертість в боротьбі за «землю і волю».— Так кінчає д. Оленін свою надзвичайну цікаву і грунтовну статью. До історії останніх років на Вкраїні вона дає дуже повний і цікавий матеріял.

У І-ій книзі «Русск. Богат.» уміщено переклад оповідання М. Коцюбинського «Онъ идетъ» (ст. 105—113). Переклад підписано літерами Л. Ш.

Историческій Вѣстникъ, кн. Ш.

С. С. *Орлицькій. Южно-русская республика.* (Изъ исторіи освободительнаго движенія) Ст. 875—905. Стаття ця була обговорена в Ш-ій книзі «України».

Мордовцевы въ Саратовѣ. (Новые матеріалы къ біографіи). П. Л. Юдина. Ст. 922—939. Стаття подає відомости більше про дружину покійного писменника — Ганну Ніканоровну Залетаєву (по першому чоловікові—Пасхалова), ніж про його самого. Оповідається період перебування Мордовця в Саратові після скінчення університету (1854 р.) і його службу в губернському правленні. Цікаві де-які подробиці про початок літературної діяльности Мордовця, яка припадає, як доводить д. Юдін, на 1854 р. Під впливом Костомарова, що перебував тоді на засланні в Саратові, Мордовець почав збірати думи, пісні, перекази, задумав видати окремий збірник українською мовою, щоб «распространить и сберечь» цю мову. Але першій пробі не посчастило. Подорож Мордовця в октябрі 1854 року до Петербурга, щоб здобути дозвіл на відання, не мала успіху. Після історії з кирило-мефодієвським братством уряд дивився неприхильно на українське письменство. Видання збірника довелось відкласти на деякий час. (Видано його аж у 1859 році). Ця невдача дуже зажурила Мор-

довця. Д-ій Юдін подає в своїй статьї список праць Мордовця друкованих у саратовських «Губернскихъ Вѣдомостяхъ».

В. Даниловъ: Екатеринославскій областной музей имени А. Н. Поля. Ст. 1021 — 1032. Коротенькі відомости з історії Катеринослава і опис музею імени Поля. Музей засновано за ініціятивою катеринославського наукового товариства і губернатора графа Ф. Келлера. Багато праці коло спорудження музею поклав проф. Еварницький, що подарував музею свою цінну збірку древностей. Земство призначило на будову музею 100000 рублів. В музеї є історично-археологичний відділ, в якому зібрано багато старинних церковних річей і кілька іконостасів, біля 40 чаш, 50 евангелій, до 100 хрестів і т. д. Етнографічний відділ склався з колекцій, зібраних у харьківщині народним учителем В. Бабенком. Губернське земство призначило на етнографічний відділ 9000 рублів. Д-ій Бабенко обьїхав Катеринославщину і по програмі, виробленій проф. Еварницьким, зібрав багато етнографічних матеріялів. Мінералогичний відділ склався з жертв, які йшли від інституцій гірничого відомства.

Найбільш цікава для українця колекція запорожської старовини, що міститься в окремій залі. Тута перш за все стоять біля дверей три запорожських гармати. На стінах багато портретів діячів української історії, як в копіях, так і в оригіналах, між портретами—відомий козак Мамай. Ціла вітрина містить в собі колекцію запорожських люльок: тут і маленькі люлечки, білої, сірої, жовтої та инших колірів глини. Є й великі турецької роботи, оправлені в мідь. Єсть кілька річей з запорозького вбрання—жупани, шаровари, пояса. З окремих річей запорозького відділу варті уваги: сволок з будинку кошового Ігнатовича з надписсю 1746 року, натруска для пороху 1759 року, кілька шабель, пистолів, рушниць і навіть запорозький годинник з боєм.

Єсть річі дуже цінні. Так, наприклад палиця кошового Пилипа Федоровича Лантуха, що вмер 1764 року в самарському манастирі на 101 році життя. Ручка палиці оздоблена дуже роскішно: по перламутру цяцьковано золотими купідонами, брільянтами, рубинами, сапфірами, а зверху ручки золотий жук.

У запорозькому відділі, в окремій вітрині переховуються: світло-блакитний жилет Н. Гоголя, про належність якого славному письменникові можна впевнитись з листа П. Куліша, що мається тута ж і з надписі самого Гоголя; манускріпт Т. Шевченка з його автобіографією, лист його до М. Щепкина од 4 січня 1858 року і папери, що стосуються до перебування Шевченка в Новопетровській кріпости.

Церковний відділ, самий богатий, міститься у двох кімнатах. Багато річей тут належали колись запорозьким храмам. Тута ж відомий образ «Покрова Пресвятої Богородиці», де внизу намальовано запорозькі клейноди, а по боках групи запорозьців. З рукописів цього відділа заслужує уваги учительне евангеліє XVI століття, дуже похоже на Пересопницьке.

Середня головна зала музею присвячена українській етнографії. Тута велика колекція писанок, річи, що торкаються весільного рітуала, струменти ріжних майстерств, музичні струменти, гончарні вироби, одежа, килими, рушники, моделі будівель і т. д. У двох кімнатах містяться колекції: мінералогічна, зоологічна, іхтіологічна, ентомологічна і ботанічна.

У відділі *бібліографії* подано рецензії на такі видання: 1) «Акты и документы, относящіеся къ исторіи Кіевской академіи. Отдѣленіе П. (1721—1795 гг.). Томъ Ш. Съ введенімъ и примѣчаніями Н. И. Петрова. Кіевъ. 1906». (Ст. 1043—46; автор реценції — А. Я.) 2) «Краткій историческій очеркъ виленской комиссіи для разбора и изданія древнихъ актовъ 1864—1906 гг. Составилъ членъ комиссіи Арс. Турцевичъ. Вильно. 1906». (Ст. 1046—47, пр.-доц. А. Н — скій). 3) «Проф. Н. Ѳ. Сумцовъ. Изъ украинской старины Харьковъ. 1906». (Ст. 1049—50; А. Я).

Przegląd Historyczny. Том IV. Warszawa 1907.

Rumbold z Połocka. Rafał Korsak, metropolita Rusi (1601—1642). Докінчення біографії відомого уніятського мітрополіта із спеціяльним зазначенням його заслуг для «святої Унії»: праця

писана дуже в апологетичному й ультра-клерікальному тоні. Автор вихвалює митрополіта особливо за його релігійну терпимість і нежадібність до богатства: «В 1635 році Річ Посполита оголосила за приводом монарха засади рівноправства православних з уніатами, забезпечила становище православнаго митрополіта в Київі, отдаючи Петрові Могилі окрім печерського монастиря ще монастирі кириловський і видубицький з приналежними їм маетками, що були вільні після смерти Вельямина Рутського (1637). В порівнанню з своїми попередниками Рафаіл К. мав значно зменьшені доходи митрополичого столу, при збільшених одночасно видатках, викликаних частим перебуванням в Римі. Проте нема ніде й тіні скарги на його жадібність, визиск або здирство. В тестаменті нема знаку, що він значно збогатив родину. В жерелах до історії Унії за часів Володислава IV нема ні разу, в період 1638—1648 року, відомостей про скаргі козаків (не православних взагалі або дісідентів) на релігійний утиск, на надужиття і гвалти, зроблені унітами. Релігійне питання не входило в склад чинників, які перед смертю Володислава IV внесли розбрат між козаччинною й рештою Річи Посполитої; нема ні одного, ствердженого джерелами факту, який би доводив, що на Україні, на козацьких землях, виконування пунктів «заспокоєння» стрінулося б з трудностями, опіранням або шкодою для православних». Невважаючи на те, що автор каристався архівними матеріялами, праця його не дає майже нічого нового для характеристики початків Унії на Руси. До історичної обьективности й наукової безсторонности йому ще далеко.

Образованіе. Кн. I—II—III.

В. Инсаровъ. *„Національний вопросъ и марксизмъ“*. (Кн. I—II). Автор, стоячи на ортодоксально-марксистській точці погляду, трактує національну справу яко питання, що для робочих мас являється річчю другорядною, а через те й немає, на думку автора рації в істнованні національних організацій пролетаріяту, інтереси якого прекрасно захищає інтернаціональна

соціяль-демократія. Філософічна частина статі зовсім неясна і повна суперечностей, особливо там, де автор силкується схарактеризувати, що́ таке нація і обгорює національні типи культури. Розглядаючи національне питання в Росії, автор надає йому тимчасовий характер, запевняючи, що з перевагою демократії над старим ладом зникне всякий грунт для поневолення одної нації другою, одже в Росії національне питання розвяжеться тоді само собою і перестане істнувати серед живих питань біжучої хвилі. Автор не згоджується з тим становищем що до національної справи, яке заняли національні соціялистичні організації в Росії, наприклад польські й еврейські (Бунд), вважаючи його за антипролетарське. Взагалі стаття д. Інсарова зовсім не развязує національного питання і з марксистської точки погляду зовсім не переконує, що для робітників національна свідомість не грає жадної ролі і що національні організації пролетаріяту являються не то що зайвими, але й шкідливими для справи емансипації пролетаріату з його теперішньої неволі в капіталізма.

„Журналъ Министерства Народнаго Просвѣщенія“. Книги I—III.

Баронъ А. Э. Нольде. Забытая попытка кадификаціи литовско-русскаго права при графѣ Сперанскомъ. Продовження статі, що почалась друком в XII кн. Ж. М. Н. Пр. за 1906 рік. Містить, між иншим нарис історії «малороссійскаго права», і характеристику правових відносин на лівобережній Україні до того часу, коли було скасовано магдебургське право на лівобережній Україні (1827 рік) і в Київі (1835). Праця писана на підставі Архіву «Государственнаго Совѣта» і бере на увагу досліди Бершадського, А. Кістяковського, Ф. Тарановського та ин.

«Swiat Slowianski». Том I. Kraków.

В перегляді славянської преси стаття д-ра Фелікса Конечного (редактора журнала) з приводу боротьби українців за уні-

верситет у Львові. (ст. 217—223). Д-ій Конечний вважає відому—демонстрацію українських студентів у Львові 10 січня н. р. за напад ватаги бандитів, напад, обміркований і влаштований заздалегідь: властивою метою боротьби був не український університет, а поглублення пропасти між поляками й українцями. В усьому винна «німецька інтрига»; німцям, мовляв, вигідно користуватись українцями, яко знаряддям проти поляків, а українці на стільки нерозвинені, що дають себе обдурити і втягнути в безглузду боротьбу з польською культурною нацією, якій самі так багато завдячують. Вкінці—цінічне знущання з голодовки українських студентів, які, на думку д. Конечного, тільки спрофанували голодовку, яко способ політичного протесту.

Щоб довести всю безпідставність домагань українців, у відділі «хроніки» уміщено замітку «Утиски українців в Галичині» (ст. 237 — 238), де доводиться цифрами, що українці мають з польської ласки стілька добродійств, що повинні б тільки дякувати, а коли вони виступають з якимись протестами, то се—або німецька інтрига, або прирожденна дикість і поляконенавість українців. Такі статі про українців містить польський орган, що має метою служить славянській едности і змагається до утворення всеславянської братерської спілки з осередком у Варшаві.

„Русская Мысль“. Кн. I—II.

У відділі бібліографії—рецензія на «*Т. Г. Шевченко. Кобзарь в переводѣ русскихъ писателей. Редакція Бѣлоусова. Изданіе тов.* «*Знаніе*». Зазначується цілий ряд неправильних і неточних перекладів. До самої ідеї перекладання Шевченка на російську мову рецензія відноситься дуже нрихильно і висловляє бажання, щоб появились переклади поезій раніще заборонених.

„Русская Старина“. Кн. I—II—III.

А. Лотоцькій. На поворотѣ. (Стаття ця була обговорена в III книжці нашого журнала).

— **„Университетскія Извѣстія“** (київські). №№ 1—3.

Л. Яновскій. Политическая дѣятельность Петра Скарги. (кн. III). У відділі критики (кн. I) огляд проф. В. Перетца «Новые труды по источниковѣдѣнію древнерусской литературы», містить в собі перегляд праць Э. Соколова, І. Бичкова, А, Тітова, М. Сперанського, С. Недешава про джерела староруського письменства і палеографії.

«**Былое**», книга I—III.

А. М. Коваленко. «Князь Потемкинъ Таврическій». (Окончаніе). Ст. 88--117, 46—70. Ці спомини д. Коваленка друкувались первісно в англійському журналі «The Strand Magazin» і потім у «Літ.-Науковому Вістнику за 1905 рік. Про те, що це переклад з українського, нічого не згадується.

А. Н. Бахъ. Воспоминанія народовольца. (Окончаніе). Ст. 117—155. 200—237. На початку споминів розділ: «Кіевскіе революціонеры въ началѣ 1882 года»,—про київську организацію «Народной Воли». Организація мала свою друкарню і мала зносини з робітниками та інтелігенцією, — переважно студентами. Були зносини з студентами Духовної академії (Дух. академія була аж до арешту Дашкевича в 1884 році «сущимъ пріютомъ для нелегальныхъ революціонеровъ»), і з народними вчителями в Переяславльському та Гадяцькому повітах на Полтавщині а також на Поділлі. Автор споминів видав у партійній друкарні, між иншим прокламацію: «Къ украинскому народу». Про неї він згадує: «ця прокламація була написана мною на «малорусскомъ нарѣчіи», яке я добре знаю, і так вподобалась україноФілам, центр яких був у Київі, що вони взялись навіть її розповсюджувати, на дивлячись на її соціялистичний зміст; особливо припала до смаку моя прокламація народним учителям, по їх словам вона служила прекрасним знаряддям для пропаганди».

В 1882 році істнувала в гадяцькому повіті ціла організація народних вчителів, яка присилала двох делегатів до Київа для зносин з тамошніми революціонерами.

Спомини д. Баха дають в загалі дуже мало матеріялу для характеристики громадсккого руху на Вкраіні в початку 80 років і знайомлять нас більше з подробицями життя й організаційної діяльности революціонерів; діяльність ця мала в собі зовсім небагато місцевих—локальних рис. Революціонери дуже часто міняли місця свого перебування і так само легко акклімативувались десь у Ярославщині, як і в Київі: так було й із самим д. Бахом.

В 1-й книзі (ст. 300—304)—широка і дуже прихильна рецензія С. Русової на книгу: «*А. Я. Єфименко. Исторія украінскаго народа*. Вып. I и II. Спб. 1906».

Д. Д—ко.

Нові книжки.

Бенедіктзен Эге Маєр. *Про висші мужицькі школи в Данії.* З французького рукопису переклав Теофіль Бриндзан. З передмовою Яр. Веселовського. (Вид. Тов. „Руска Школа“ в Чернівцях). Чернівці, 1906, ст. 48, 8⁰. Ц. 50 сот.

Бобяк Гринько. *Причинки до микольоїй східної Галичини. Гриби околиці Бережан.* (Відб. з „Збірника мат.-прир.-лікар. секції“, т. XI). Львів, 1907, стр. 48, 8⁰. Ц. 1 кор.

Будзиновской В. *Серце і инші оповіданя.* Львів, 1906 1 — 111, in 8⁰. Ціна 1 корона.

Будзиновський. *Виборча програма.* Чого руські посли мають добиватися в Державной Раді. Львів, 1907, стр. 14, 8⁰.

Верхратський Іван. *Др. Іван Яхно.* Посмертна згадка. (Відб. з „Збірн. мат.-прор.-лікор. секції“, т. XI). Львів, 1907, стр. 6, 8⁰. Ц. 10 сот.

Верхратський Іван. *Перепелиці яко зимосонники.* Красавка брунявка в двох поколіннях. Бібліографія. (Відб. з „Збірн. мат.-прир.-лік. секції“, т. XI). Львів, 1907, 8, 8⁰. Ц. 15 сот.

Винниченко Володимир. *Краса і сила та инші оповідання.* (Заручини, Голота, Біля машини, Контрасти, Антрепреньор Гаркун-Задунайський, „Мнімий господін“). У Київі, 1906. 1—411, in 8. Видавництво „Вік“. Ціна 2 карб., а на звичайному папері 1 кар. 50 к.

Г. Н. *Ідея федералізму у декабристів.* Вид. Б. Гринченко. У Київі, 1907 (відбитка з „Нової Громади“), 1—21, 8⁰. Ц. 10 коп.

Галущинський Іван. Дарвінізм, або наука о походженю. (№ 2). Вашківці н. Ч. 1907, 1—61. Ц. 50 сот.

Гірняк Юліян Др. *О проводі тепла цукру у воднім розчині.* (Відб. з „Збірн. матем.-природоп.-лікарської секції", т. XI). Львів, 1907, стр. 80, in 8°. Ц. 1 кор. 60 сот.

Грабина А. Т. *Антрепренер прогорілого театра.* Комедія у 3-х діях. Прилуки, 1907, 1—74, in 16°. Ц. 20 коп.

Грінченко Б. *Сам собі пан.* Оповідання. Друге видання. У Київі, 1907, 1—24, in 16°. Ц. 3 коп.

Грінченко Б. *Якої нам треба школи.* Видання друге, з додатками. У Київі, 1907, 1—24, in 16. Ц. 4 коп.

Грінченко Борис. *На роспутті.* Повість. Видання друге. У Київі, 1907, 1—292, in 8°. Ц. 75 коп.

Грінченко Борис. *Перед широким світом.* (Книга на селі. Народній театр). У Київі, 1907, 1—320, in 8°. Ц. 1 карб.

Грушевський Олександер. З українського культурного і наукового житя в середині XIX ст. (Відбитка з „Зап. Наук. Товар. ім. Шевч.", т. LXXIV). У Львові, 1906, стр. 24, 8°. Ц. 25 сот.

Грушевський Мих. *Памяти Никандра Молчановського.* (Відб. з „Зап. Н. Тов. ім. Шевч.", т. LXXV). У Львові, 1907, ст. 9, 8°.

Грушевський Михайло. *Про старі часи на Україні.* (З малюнками). Вид. „Благотв. Общ. издат. общепол. книгъ", № 51. Петерб., 1—176, in 16°. Ц. 20 коп.

Грушевський М. проф. *За український маслак.* (В справі Холмщини). Київ, 1907, 1—20, in 16°, Ц. 8 коп.

Грушевський М. *До біографії митрополіта Онисифора Дівочки.* (Відб. з „Зап. Н. Тов. ім. Шевченка", т. LXXIV. У Львові, 1906, ст. 5, in 8°. Ц. 5 сот.

Данилович Северин. Др. *Чого хочут радикали.* Пояснення програми укр.-руської радикальної партії (Бібліотека „Громадського Голосу", ч. 2—3). Львів, 1907, стр. 40, 16°.

Дібровенко Надежда. *Душогубка.* Оповідання. Полтава, 1907, 1—15, in 16°. Ц. 10 к.

Добра порада в лиху годину. У. С. Д. 1906. Ц. 5 к.

Дорошенко Д. *Оповідання про Ірландію.* Товариство „Просвіта" у Київі, № 6. 1907, 1—64, in 16°. Ц. 8 коп.

Дѣдицкій Богдан. *Своежитьевыи записи.* Часть I. (Оттискъ изъ „Вѣстника Народнаго Дома"). Львов, 1906. Зміст: I. О брошурѣ „Въ одинъ часъ научится Малорусину по великорусски. II. Борьба въ Га-

лицкой Руси противъ латинской азбуки въ г. 1859. Ш. Владиміръ Б. Антоновичъ и Антонъ С. Будиловичъ. Ціна 20 сот.

Загірня М. *Як визволились північні Американські Штати.* Товариство „Просвіта“ у Київі № 5, 1907, 1—128, in 16⁰. Ц. 15 к.

Загірня М. *Страшний ворог.* Книжка про горілку. Товариство „Просвіта“ у Київі, № 7, 1907, 1—39, in 16⁰. 5 к.

Збірник *математично-природописно-лікарської секції Наук. Тов. ім. Шевченка*, т. XI. У Львові, 1907, ст. 218, 8⁰. Ц. 5 кор.

Звідомлення *Товариства «Просвіта» у Київі*, заснованого в память Т. Шевченка, за 1906 рік. У Київі, 1907, ст. 74, in 16.

Звіт товариства „Краєвий Союз Ревізийний“ у Львові з діяльности за 1906 рік. Львів, 1907, ст. 16, 4⁰.

Звіт з діяльности філії товариства «Просвіта» в Мостисках за час від 1 січня 1905 до грудня 1906. Львів, 1907, ст. 32, 8⁰.

Карбулицький Ілярій. *Розвій народнього шкільництва на Буковині* (№ 4). Вашківці н. Ч., 1907, 1—145. Ц. 1 кор. 60 сот.

„Квіточка“ Збірничок перлів української поезії. Склав М. Щербина. Видавець С. І. Сидоренко. Київ, 1907, 1—79, in 32⁰. Ц. 20 к.

Конощенко Андрій. *Українські пісні з нотами.* Третя сотня. Видавництво „Вік“, ч. 54. У Київі, 1906, 1—20, I—IV. Ц. 25 коп.

Котис Олександер. *Порадник для лісних робітників.* Видавниц. Товар. „Просвіта“. Ч. 318. Львів, 1906, ст. 52, 8⁰. Ц. 40 сот.

Котляревскій И. П. Наталка-Полтавка. Москва, 1907, стр. 1—96, in 16⁰. Изд. Сытина. Ц. 10 к.

Кропивницький М. Л. Скрутна доба. Малюнки у 3-х одмінах. Видання часописі „Рідний Край“, № 5. Полтава, 1906, 1—64, in 16⁰. Ціна 8 коп.

Курилло Кость. По дорозі. Поезії. Львів, 1907, ст. 32, 16⁰.

Лебедова Віра. *З трагедій діточих душ.* (Сім оповідань). (Серія белетристична № 1). Вашківці н. Ч. 1907, 1—40. Ц. 40 сот.

Лободовський Мыхайло. *Лыстъ до хлиборобивъ* про гойіння скотынячои хворобы ящура або слынивкы.—Про сійбу та збериганья весняноі вохковны на нывахъ. Харькивъ, 1907, 1—8, in 16⁰. Ц. 5 к.

„Луна“. *Збірник пісень для сімьї і школи.* (на 1 и 2 голоси в супроводі фортепіано, і мішаний хор à capella) упорядкував К. Стеценко З передмовою Ол. Коваленко. Київ, 1907, 1—32, in 8⁰. Ціна 75 коп.

Наші округи виборчі і нові закони виборчі до державної ради. Львів, 1997. Коштом і заходом „Народної Ради“.

Метерлінк М. *Сліпці.* Переклад Є. Тимченко. У Київі, 1907, 1—20 (відбитка з „Нової Громади“). Ц. 10 коп.

Наші округи виборчі і нові закони до Ради Державної. Львів, 1907, ст. 52, 8⁰.

Нечеєвич А. П. *Мухи.* Комедія в одній дії. Полтава, 1907, 1—20, in 16⁰. Ц. 15 коп.

Падалка Л. Б. *Про вжитки Полтавських хліборобів.* Зразок бюджету хліборобського господарства. Видан. часописі „Рідний Край“ № 6. Полтава, 1906, 1—29, in 16⁰. Ц. 3 коп.

Перетц Володимир. Др. *Кияне в сьвітлі єзуїтських донесень.* Відб. з „Зап. Н. Тов. ім. Шевч.“, т. LXXV. У Львові, 1907, стор. 13, in 8⁰.

Петро З. *I. Свічечка. II. Люте серце.* Дві казочки дітім (з народнього скарбу). Полтава, Електрична дрюкарня Г. І. Маркевича, 1906, 1—15, in 16⁰. Ц. 2 коп.

Пивень Александръ. *Козацьки жарты та смихы усымъ людямъ для втихы!*“ Сборникъ малороссійскихъ разсказовъ, пѣсенъ и стихотвореній изъ быта Кубанскихъ (Черноморскихъ) козаковъ. Москва, 1907, 1—47, in 16⁰. Изд. Т-ва Сытина. Ц. 10 коп.

Пивень Александръ «*Симъ кипъ брехеньокъ*». Торбына смиху людямъ на потиху! Збирныкъ смиховынокъ, брехеньокъ, выдумокъ, приказокъ, поговорокъ, и де-чого ыншого зъ побыту козакивъ Чорноморського (Кубанського) війська. Изданіе третье. Москва, 1907; 1—47, in 16⁰. Изд. т-ва И. Сытина. Цѣна 10 коп.

Пивень Александръ. *Торбына смиху та мишокъ реготу.! Оце так кныжка!!* Збирныкъ смиховынокъ, брехеньокъ, выдумокъ, прыказокъ, ноговорокъ, писень, и дечого ыншого зъ побыту козакивъ Чорноморського (Кубанського) війська. Изданіе второе Москва, 1907, 1—45, in 16⁰. Изд. т-ва И Сытина. Цѣна 10 коп.

Пивень Александръ. *Ой дивчына—горлыця до козака горныться.* „Малороссійскій пѣсеникъ. Москва, 1907, 1—107, in 16⁰. Изданіе т-ва И. Д. Сытина. Цѣна 25 к.

Пивень Александръ. «*Десять кипъ козацькыхъ писень*». Сборникъ наилучшихъ пѣсенъ Кубанскихъ козаковъ на малороссійскомъ языкѣ а такожъ и другихъ малороссійскихъ пѣсенъ, Москва, 1907, 1—183 in 16⁰. Изданіе т-ва И. Д. Сытина Ц. 40 коп.

Пїменова Л. *Автономія і цілість держави.* Переклав Олекса Коваленко. Видавництво „Ранок", № 3. У Київі, 1907, 1—8, in. 8⁰. Ц. 3 к.

Пушкинъ А. С. *Казка про рибалку та рибку.* Переклад з російської мови А. Кащенко. Полтава, електрична друкарня Г. І. Маркевича, 1907, 1—16, in 16⁰. Ціна 4 коп.

Пчілка Олена. *Тарасове свято.* (Різдвяна пригода). Полтава, 1907, 1—21. Ціна 10 к. (відбитка з «Рідного Краю).

Рудницький Стефан Др. *Знадоби до морфольогії підкарпатського сточища Дністра.* (Відб. з „Збірника мат.-природон.-лікарської секції", т. XI) Львів, 1907. Стр. 48, 8⁰. Ц. 1 кор.

Русова С. *Як живуть люде в Норвегії.* 1906. Видання „Благотворит. Общества изданія общеполезн. и дешевыхъ книгъ". № 50. Ціна 6 коп.

Самійленко В. *Україні.* Збірник поезій. У Львові, 1907, ст.—VIII + 131, 8⁰. Видання „Українсько-руської Видавничої Спілки". Ціна 70 коп.

Селянський Любомир. *Гостинець з Америки* або наука про се, як жити в сьвіті. Видавництво тов. „Просьвіта", ч. 318. Львів, 1906, ст.—28 8⁰. ц. 50 сот.

Селянинъ Петро *Выводы хуторского хозяйства.* Москва 1907 1—21, in 8⁰. ц. 10 коп.

Спинул Николай. *Подрібний розклад вступних справ до читання і писання.* Вашківці на 1907, 1—16, in 16⁰.

Стефанович Емиліян. Зведене інтегралів еліптичних. (Відб. з збірника мат.-природон,-лікарської секції", т. XI Львів 1907, ст. 14 8⁰. ц. 30 сот.

Тимченко Є. *Українська граматика.* Часть І. у Київі, 1907, 1—179, in 8⁰ ц. 60 к

Толстой Лев. *Де любов, там і Бог.* Переклав М. Л. у Київі, 1907, 1—16, in 16⁰. Ціна 3 коп.

Українські народні казки для дітей з малюнками. Упорядкував Б. Грінченко. Бібліотека „Молодість". Т. II. У Київі, 1907 1—272, in 8⁰. ц. 40 к., а на кращому папері—65 к.

Український календарь „Рідний Край" за р. 1907 Видання часописі „Рідний Край". Полтава, 1907, 1—132, in 16⁰. ц. 15 к.

Українсько-руский Архів. (Руська Історична Бібліотека, серія друга). Видає істор. фільософічна секція Наук. тов. ім. Шевченка. т. І. Рукописи львівськ. збірок. Випуск І. Опис рукописів народного Дому з колекції Ант. Петрушевича. Частина І. Зложив др. Іларіон Свенціцкий. У Львові, 1906, ст. XIV—242, 8⁰. ціна 3 кор.

Українсько-руський Архів. т. II. Причинки до історії економічних і соціяльних відносин Галичини в XVIII — XIX в Випуск І. Громадські шпіхлірі в Галичині 1784 — 1840 р. Збірка документів і розвідка д-ра Івана Франка. у Львові, 1907. Ст. LXXXIV+168, 8⁰, Ціна 4 кор.

Федюк Ярослав. *Bacteroidae.* (Відб. з „Збірн. мат.-природ.-лікц. секції", т. XI). Львів, 1907, стр. 48, 8⁰ ц. 1 кор.

Хуторний Т. *Читанка.* Перша книжка після граматки з малюнками. Видання друге. Видавництво Є. Череповського. У Київі, 1907. 1—140, in 8⁰. Ціна 35 коп.

Чіріков Є. *Євреї.* (Пьеса на 4 дії). В перекладі Леонида Пахаревського. З передмовою Сім. Петлюри „Уваги про завдання українськ. театру", У Київі, 1907, 1—90. ц. 25 коп.

Шевченко Т. *Кобзарь.* Видання „Общества имени Т. Г. Шевченка для вспомоществованія нуждающимся уроженцамъ южной Россіи, учащимся въ высшихъ учебныхъ заведеніяхъ С.-Петербурга" та „Благотворительнаго Общества изданія общеполезныхъ и дешевыхъ книгъ". С.-Петербург, III—IV („Од видавців"). V—IX („од редактора"), X—XVI (зміст книги), портрет, 1—608 (текст), 609—635 (примітки), in 8⁰. Ціна 1 р. 50 к.

Шематизм всего клира гр.-кат. митрополичои архипархіи Львівськои на рік 1907. Жовква, з печатнѣ оо. Василіян. 1907. Ст. 282.

Шмераль Богумір Др. *Хто такі соціальні-демократи та чого вони хочуть.* Переклалад з чешського К. Галіцінська. Чернівці, 1907, 1—96. Ц. 40 сот.

Що то є: *суспільні кляси, боротьба кляс, буржуазія, пролетаріят, капіталізм, організація.* Львів, 1907, 16, 16⁰. ц. 4 коп.

Щурат В. Д. *З незнаної польської рукописи.* XVII в. (Відбитка з „Записок", in 74). Львів, 1906, ст. 14, 8⁰.

Щурат Василь др. *Увільненне злочинця дівчиною в Бродах 1727 р.* Відб. з „Записок Н. Тов ім. Шевч. т. XXV. У Львові, 1907, ст. 8, 8⁰.

Щурат В. Др. Два письма еп. Іннок. Винницького. Причинок до історії западно-руської церкви XVII в. (відбитка з Шематизму еп. Перемиської на 1907 р.) Жовква, 1907. Ст. 15 VIII, 8º.

Ярославенко Я. *Мав я рожу*, слова Д. Млаки, на один голос в супроводі фортепіана. (Українська накладня. Ч. 34). Липськ — Львів, 1906. Ст. 4, 4º. Ціна 60 сот.

Політичні українські партії в Галичині.

1. Українська партія соціал-демократів [1]).

В історії національного руху тієї частини вкраїнського народу, якій волею історичної долі судилось від 1772 року жити в Австрійській державі, кидається на очі така характерна риса: в міру того, як зміст ідеї національної емансіпації ширшав, а до культурно-просвітних завдань останньої приєднувались завдання боротьби проти австрійської бюрократії та пануючих класів галицького громадянства, ідея та ставала—що далі—популярніщою серед пригніченого і національно, і політично і економічно вкраїнського народу. В раціональному розвязанню національної проблеми заінтересовуються ширші масси народні: не тільки елементи більш-менш незалежні з економічного боку, але й такі, на яких спадає цілком увесь тягар економічної експлуатації з боку буржуазних класів Галичини. Тепер національне питання для галицьких українців являється не тільке питанням просвіти, мови, урядових посад, як думає де-хто, але, через економічну залежність переважної більшости галицьких українців від польських поміщиків та капіталістів, і питанням соціального характеру, гострим і бо-

[1]) Автор, крім друкованних джерел, користувався при написанні цієї статті цінними вказівками д. В. Левінського, за що тут і приносить йому сердечну подяку.

лючим питанням боротьби за ліпші умовини праці і економічної емансіпації. Основа національного руху галицьких вкраінців має соціальний характер, і цім тільки можно поясняти широкі розміри цього руху, який останніми часами стає справді рухом *цілого народу* вкраінського в Галичині. Які реальні придбання здобуде цей рух — це питання будуччини і, певно, недалекої, але, судячи по всім обьективним ознакам, він дійшов саме тепер до високого ступня, приваблюючи до себе увагу цілої Европи і викликаючи до себе прихильність з боку кожного, хто гидує з гніту та визиску, в яких би формах останні не виявлялись.

Інтенсіфікація національного руху в Галичині пояснюється в значній мірі тим, що він перестає бути стіхійним і прибирає більш організований характер. Ріжні партії політичні, ріжні класові группи галицького громадянства вкраінського беруть активну участь в цьому рухові, змагаючись використати його в своїх програмових цілях та координувати його в певних межах. Цікавим через те, на нашу думку, являється знайомство з галицькими українськими партіями. Знайомство таке потрібне особливо тепер, коли і в російській Україні національний рух, що далі, міцнішає, еволюціонуючи в своєму елементарному розвитку із культурно-просвітного в політичний. Українські політичні партії зьявились на світ ще недавно, політична акція їх не прибрала ще широких реальних форм, и через це ті стадії розвитку і ті шляхи, якими відбувався прецес розвитку аналогічних українських партій в австрійській Україні, мають безперечне практичне значіння і для політичних партій вкраінських на Україні російській. Останні можуть в значній мірі зкористатись з практичних вказівок і результатів того шляху, по якому розвивались галицькі партії, і уникнути в своєму власному розвитку тих помилок, які були зроблені свідомо чи несвідомо ними.

Для данного нарису ми подамо коротко головні фази з історії розвитку Української соціал-демократичної партії. Ця політична організація чи не наймолодша з усіх инших вкраінських політичних організацій в Україні австрійській, та, не дивлячись на це,

вона стає саме тепер досить поважним фактором політичного життя в Галичині і викликає до себе глибокий інтерес, як з боку історика, так і з боку кожного громадського діяча.

I.

Самостійною політичною організацією українського пролетаріяту України австрійської українська соціал-демократія стає в 1899 році. Після установчого зьїзду 18 сентября цього року вона приймає цілком Гайнфельдську програму австрійської соціал-демократії і увіходить в склад останньої, як автономна організація, що має своєю метою боронити інтереси та керувати політично-економічною боротьбою вкраїнського пролетаріату Австрії. До цього часу виразником інтересів останнього та оборонцем його прав виступали почасти Українська Радикальна Партія, почасти— Польська партія соціал-демократична. Українським пролетарським елементам треба було протягом цілих років відчути на собі всю незручність перебування в чужих організаціях, щоб, нарешті, прийти до висновку в необхідности створити власну політичну організацію, яка отбивала б всі його думи й стремління і пристосована була б до його інтересів. І коли ми запитаємо, через що ж власне сталося так, ми примушені будемо пошукати причин цього зьявища в загально-економічних стосунках Галичини, країни цілком сливе хліборобської, позбавленої великої індустріальної продукції, — країни з незначною концентрацією робітничого елементу по містах, культурно занедбаної і, до недавнього часу, політично нерозвиненої. Коли ж згадати, що український елемент населення міст до останніх часів складав, рівняючи, незначний %, а прибуток «робочих рук» з українських сел в міста затримувався неінтенсівним зростом останніх і браком великих фабричних підприемств, — то для нас стане зрозумілою головна причина пізнього зьявища самостійної робітничої партії вкраїнської і перебування українських робітників в чужих організаціях. Факти і дійсність останніх двох десятиліттів XIX ст. могли впевняти навіть і неймовірних, що самостійний робітничий рух в Га-

личині не має глибокого коріння в життю, що над ним літає ангел смерти і що, в ліпшім разі, він може істнувати як придаток до такого ж руху серед поляків, придаток до того чисто часовий. Висловлювали думку і впевняли, що розвиток робітничого руху в Галичині з залізною логікою фактів нівелює український робітничий елемент і що через це всі стремління українців сепаруватися в окрему робітничу партію ні до чого иншого не приведуть, як тільки до підупаду та ослаблення сил галицького пролетаріату. Більш раціональним і практичним визнавалось, щоб вкраїнські робітники увіходили в істнуючі вже польські організації робітничі, а інтелігентні сили з-поміж українців не марнували даремне своєї енергії на утворення організаційних клітин для класової просвіти та політичного виховання вкраїнських мас робітничих. І як це не здається чудним, але й самі українці поділяли оцю поверхову і вульгарно—марксістську думку польських соціал-демократів. Принаймні в початковій діяльности їхній ми не бачимо ні одного кроку, ні одного факту, який би свідчив про протилежне. Від початку заснования в 1889 році «Галицької соціал-демократичної партії», що мусила обхоплювати своїми організаціями однаково і польських і українських робітників, інтелігенти — українці соціал-демократи віддають всі свої знання, сили і енергію на закладання та розвиток польських робітничих організацій, забуваючи про інтереси вкраїнських робітників. Ми не бачимо навіть ніяких спроб з їхнього боку утворити популярну літературу для вкраїнських робітників, тоді як така ж література на польській мові для польських робітників починає зростати і не тільки в формі популярних видань на політичні теми, а і в формі часописів та инших видань, що мають на меті професіональні завдання окремих робітничих цехів та закладів.

Таке по суті своїй невірне становище українських інтелігентних соціал-демократів в польських робітничих організаціях і цілковита безрезультатність їхньої діяльности для українських робітників, не могли, звичайно, не викликати невдоволення серед останніх та наріканнів на інтелігентів-українців. Поки ще «Галицька соціал-демократія» обмежувала свою діяльність виключно

по містах, ці нарікання не прибирають ще гостроти, і українські соціал-демократи—інтелігенти не реагують на їх в напрямку більш поважного відношення до інтересів українських робітників і внесення в свою працю певних корективів. Як же ж тільки Галицька соціал-демократія почала розвивати свою діяльність і по селах і стала захоплювати в сферу свого впливу сільсько-господарський пролетаріат східної Галичини, заселеної здебільшого русинами, невдоволення згадане зростає і виявляє певні тенденції обвинуватити українських інтелігентів соціал-демократів в тому, що вони нічого не роблять для того, щоб паралізувати не пристосовану до інтересів українських робітників діяльність Галицької соціал-демократії в східній Галичині. Живою ілюстрацією цієї непристосованости було: брак агітаційної та пропагандістської літератури на українській мові в літературному багажі галицької соціал-демократії, замовчування нею в своїх партійних виданнях фактів національного утиску над русинами і конкретного вказування засобів для увільнення від цього утиска, ігнорування специфічних особливостів національних при влаштуванню форм партійної організації і як результат всього цього,—незначна продуктивність партійної діяльности серед українського пролетаріату Галичини. Під впливом зазначених нарікань деякі члени партії з українців починають відчувати ненормальність свого становища в польських організаціях, і питання про те, щоб внести в діяльність партії певні корективи що до роботи серед українських робітників, прибирає для них що далі—все більше значіння.

З другого боку, і деякі з польських соціал-демократів відчувають потребу поставити партійну працю серед українського пролетаріату на більш певний шлях, ніж той, яким вона йшла протягом цілих років. І от, під впливом згаданих нами причин, один з найбільш видатних польських соціал-демократів, відомий тепер депутат австрійського рейхстагу Гнат Дашинський, порушує на партійному зьїзді Галицької соціал-демократії в 1892 році справу про організацію окремого партійного комітету для східної Галичини і про видання спеціальної газети, яка б ставила собі метою пропаганду соціалістичних ідей серед українського

пролетаріату. На думку ініціятора, пропаганда ця мусила мати на увазі однаково як міський, так і сільський пролетаріат вкраінський, а проектований ним «східно-русинський комітет» мусив виконувати організаційні функції що до вкраінського пролетаріату, звичайно на загально-партійній платформі.

Але, не дивлячись на те, що пропозіція Дашинського мала досить вузький характер, вона не знайшла прихильности серед членів зьїзду і її було відкинуто. Де хто з поміж членів зьїзду одверто повстав проти пропозіції, мотивуючи своє вороже становище до неї досить дитинячим аргументом про непотрібність окремого видання вкраінського, зайвого для русинів, бо вони, мовляв, можуть цілком задовольнитись і польськими. Подібного ж таки характера аргументи наводились польськими соціал-демократами і проти заснування окремих організацій політичних серед вкраінського пролетаріату. Єдине, на що пристав зьїзд, так це те, щоб побільшати партійну пропаганду в русинських селах (очевидно, на польській мові!) і заснувати «хлопський комітет» для координування партійної праці серед вкраінських селян.

Таким способом Галицька соціал-демократія визнала за нормальне те наскрізь ненормальне становище, яке займав украінський елемент в партійних організаціях і, аподидактично відкидаючи за украінськими робітниками право на власну—рідну літературу, виявила цілковите нерозуміння завдань соціалістичного руху серед пригноблених націй. Що більше: вона одступила од поглядів міжнародної соціал-демократії, яка не раз розвивала і на інтернаціональних соціалістичних конгресах і в творах найбільш визначних своїх теоретиків ту думку, що прийоми і методи соціал-демократичної пропаганди мусять рахуватися з національними особливостями робітників і що соціалістичний рух, залишаючись скрізь інтернаціональним по змісту, повинен по формам своїм бути національним. Можна сказати навіть більше: негативна позіція Галицької соціал-демократичної партії до пропозіції Дашинського стояла в гострій суперечці з резолюцією Віденського партейтагу Австрійської соціал-демократії (1892 року)

про поділ партійної діяльности серед польського та українського населення Галичини. В цій резолюції рекомендувалось поділити всю Галичину на дві агітаційних округи—Краковську і Львівську,—а комітетам, що стоятимуть на чолі партійної діяльности в цих округах, брати на увагу місцеві особливости що до мови, пристосувавши межі обох районів до меж розповсюднення обох місцевих мов. Галицька соціал-демократія, як бачили ми, згодилась виконати цю резолюцію тільки в тій частині, де йде річ про кількість комітетів, та й то не в такім розумінню, яке вкладає в свою постанову Віденський партейтаг 1892 року. Точний зміст цієї постанови говорив за те, що обидва комітети—Львівський і Краківський мали бути з рівними правами, тоді як проектований Галицькою соціал-демократією «хлопський комітет» для східної Галичини мав бути тільки комісією чи агітаційною групою з досить обмеженими правами. Але і в такій кастрірованій формі пропозіції Дашинського не посчастило приняти реальні форми, бо партія не вдарила пальцем об палець, щоб зробити якісь заходи для її здійснення.

Таке свідомо-неохайне становище Галицької соціал-демократії до потреб українських робітників не могло не збільшувати невдоволення з боку їх на центральні інституції останньої. З другого боку, це невдоволення починає зьявлятись і серед українців-інтелігентів, що брали жваву участь в партійній роботі, але були позбавлені тих централістичних тенденцій, якими відзначались польські соціал-демократи. Що далі це невдоволення зростало, загострюючи відносини обопільні і утворюючи досить несприяючу атмосферу для продуктивної партійної праці. Відчуваючи страшенну шкоду для справи від такого стану річей найбільш чутливі і тактовні з провідарів Галицької соціал-демократії прийшли до необхідности пошукати якогось виходу з ситуації і тим самим паралізувати можливість нарікань за ігнорування партією специфичних потреб українського пролетаріату.

Вихід цей вказано було на конгресі Галицької соціал-демократії—1897 року, парламентським депутатом її Козакевичем, і полягав в тому, щоб партія зовсім відмовилась від керування

пропагандою та політично-економічною боротьбою українського пролетаріату, доручивши ці функції окремій українській організації, цілком самостійній і незалежній в своїй діяльности від Галицької соціал-демократії.

Пропозіція Козакевича значно відріжнялась від аналогічної пропозіції Дашинського. Останій уявляв собі «Український комітет» як філію екзекутиви Галицької соціал-демократії, як організацію залежну, не самостійну, діяльність котрої мусить підлягати контролю партії, тоді як Козакевич йде значно далі і визнає за українськими робітниками право на самостійне суверенне виявлення волі своєї. Принціп національної рівноправности в пропозіції Козакевича прибирає реальні форми, тоді як пропозіція Дашинського намагається звалити і, можна сказати, кастріровати його. Пропозіція Дашинського відзначається компромісовим, опортуністичним характером; пропозіція Козакевича—може бути зкваліфікована як позіція в національно-організаційному питанню справжнього ортодоксального марксіста. Само собою зрозуміло, що вона найбільш відповідала поглядам в данній справі і українських членів Галицької соціал-демократії і, як така, не могла не знайти з їхнього боку гарячої оборони. Та очевидно і у цілого конгреса галицьких соціал-демократів не знайшлось більш-менш поважних аргументів проти неї, бо, нарешті більшістю голосів її було ухвалено.

В наслідок цієї резолюції українські члени Галицької соціал-демократії виступили з партії і заклали окрему «Руско-Українську соціал-демократичну партію». Разом з цим вони почали видавати і свій власний орган «Robitnyk», друкуючи його польським алфавітом, що можна пояснити бажанням видавців зробити його більш доступним для широких мас вкраїнського міського пролетаріату, що в значній мірі підпав до цього часу впливові полонізації.

II

На великий жаль перші кроки нової партії були досить сумними. Діяльність її не визначається енергією та продуктивністю, як слід би було сподіватись і, крім видання де-кількох №№ «Robitnyka», не виявляється, здається, ні в чому. Принаймні ми не зустрічаємо ні в польській, ні в українській пресі якихсь вказівок, щоб члени «руcько-української партії соціал демократичної» покладали якісь зусилля для того, щоб створити популярну соціалістичну літературу на українській мові та організувати пролетаріат український в партійні группи, товариства, спілки то що.

Причина такого зьявища, з першого погляду трохи незрозумілого, пояснюється спеціфичними умовинами, серед яких нова партія примушена була розвивати свою діяльність.

Річ в тому, що в склад її увійшли, крім українських членів Галицької соціал-демократії, ще й члени Української радикальної партії. Остання вважала себе партією соціалістичною і в програму своєї діяльности включала між иншим і роботу серед українських робітників. Правда, для реалізації цього пункту своєї програми вона не робила сливе нічого, концентруючи свою увагу та енергію на пропаганді політично-національних та протиклерікальних ідей поміж українськими «хлопами», цебто поміж вкраїнським селянством. Але некласовий і несоціалістичний характер діяльности Української радикальної партії не завважав їй підтримувати приязні стосунки з Галицькою соціал-демократією, а в практичних справах і вступати з нею в певні часові порозуміння, та координувати спільні виступи. Сімпатизуючи успіхам робітничого руху в Европі і рахуючись з фактом одсталости його серед рідного народу, Українська радикальна партія в особі деяких членів своїх не могла не виявити активного спочуття тим із своїх членів, що рішились присвятити свою діяльність виключно пролетаріатові рідного народу. Цілком зрозумілим через це являється, що дехто з українських радикалів вступив до нової робітничої партії вкраїнської, як тільки остання

почала фунціонувати. Але щоб соціал-демократичні погляди *таких* соціал-демократів були наскрізь скристалізовані, закінчені та консеквентно розвинені, про це нема чого й казати. Національний елемент і в поглядах, і в тактиці тих членів «руського-української» партії соціал-демократичної, що вступили до неї з радикальної партії, відогравав значну ролю, може навіть більшу, ніж спеціальні класові завдання робітничої партії. Можно сказати навіть більше: українські радикали, вступивши до соціал-демократичної вкраінської партії, не увільнились від тих поглядів на національне питання, яких трималисъ вони, як були в радикальній партії і які, коли вжити повсякчасну термінологію, треба схарактеризувати буржуазними. Непевність соціал-демократична недавніх радикалів мусила виявитись при першій же практичній пробі.

Таким пробним каміньом для українських соціал-демократів були вибори 1897 року до австрійського рейхстагу.

Галицька соціал-демократична партія виставила тоді своїх кандідатів на парламентських депутатів в тих самих округах виборчих, де мали кандідувати й члени Української радикальної партії. І от, коли перед «Руського-українською соціал-демократичною» партією виникло питання про те, як поставитися до кандідатур соціал-демократичних—з одного боку, і радикальних—з другого, голоси партії розбились на двоє. Недавні члени радикальної партії висловились за її кандидатів справжнє соціал-демократичне крило партії постановило підтримувати кандідатів, виставлених Галицькою соціал-демократією. Тоді перші знайшли неможливим для себе бути на далі в українській робітничій партії і виступили з неї. Решта почувала себе занадто нечисленною группою, щоб провадити на далі самостійну діяльність, і вступила знову до Галицької соціал-демократії, роспустивши, таким чином, «руського-українську» соціал-демократичну організацію.

До цієї группи належав між иншим і д. Микола Ганкевич, талановитий промовець і визначний тепер лідер української соціал-демократії в Австрії.

Та не дивлячись на те, що українська соціал-демократія, як самостійна організація українського пролетаріяту, і перестала існувати, соціал-демократична течія серед українських соціалістів не вгаває. З одного боку вона заховується серед українського крила Галицької соціал-демократії, з другого — вона подекуди дає себе відчувати і в Українській радикальній партії. Прихильниками її тут виступають сецесіоністи «руcько-української» с.-д. партії, що виступили з неї через інціндент з виборами. Посередньо на цю течію в Українській радикальній партії впливає і загально-австрійська соціал-демократія. Остання досить живо інтересовалась успіхами радикального руху серед галицького селянства і прихильно ставилась до проводирів його—українських радикалів. З свого боку і українські радикали, хоч і не були ніколи прихильниками класової боротьби, але всеж знаходили чимало спільних точок в своїй програмі minimum з програмою Австрійської соціал-демократії. Ось через що остання вважає за можливе допускати на свої зьїзди представників Української радикальної партії і давати їм можливість брати певну участь в спільній роботі партейтагів, факт цілком не можливий як на російські відносини. Очевидно австрійські соціал-демократи керувались тут тактичними мотивами, сподіваючись, що при більш тісних стосунках з українськими радикалами, їм пощастить вплинути на останніх і прилучити їх до своєї партії. Чутливий реальний політик — лідер австрійської соціал-демократії — Віктор Адлер особливо виявляв в цій справі свою ініціативу та енергію. І коли на Віденьському партейтазі 1897 року перед робітничою партією цілої Австрії виникло питання про те, як треба поставитися до діяльности українських радикалів, через заходи Адлера австрійські соціал-демократи ухвалили резолюцію, в якій витали зближення між австрійською соц.-дем. партією та Українською радикальною і висловлювали надію, щоб остання в найближчому часі закріпила це зближення в певних організаційних формах.

Дякуючи обставинам, що встановились між обома партіями, і безпосередньому впливові з боку австрійських соціал-демократів на деяких членів Української радикальної партії, останні почи-

нають робити активні заходи, щоб зреалізувати згадану резолюцію Віденського партейтагу. Успішність цих заходів виявляється між иншим в тому, що на зьїзді радикальної партії того ж таки 1897 року ухвалено було резолюцію: вступити членам партії— депутатам рейстагу — в соціал-демократичний клуб парламентський, а на слідуючий партійний зьїзд поставити в порядок денний питання про приняття цілою партією соціал-демократичної програми і заміну назви «Українська радикальна» на «Українська соціал-демократична».

Та якою одначе не міцною була соціал-демократична течія в Українській радикальній партії, ій не посчасливило вплинути на цілу партію в бажаному для австрійської соціал-демократії напрямку. Хоч прихильники зьєднання організаційного з австрійською робітничою партією і визначались з поміж инших членів радикальної партії своєю енергією та діяльностю, але партійними справами керували не вони, а старі радикали, прихильники М. Драгоманова, які, не дивлячись на свої соціялістичні сімпатії, не поділяли головних принціпів соц.-демократичної програми. Радикальна партія ніколи не була партією класової боротьби українського пролетаріату. Характер діяльности цієї партії мав переважно культурно-політичний відтінок, вона досить успішно виступила проти клерікалізма та національно-політичної інертности народніх мас українських; вона збуджувала їхню національну свідомість, агитуючи проти полонізаторської політики польської шляхти, виводила на чисту воду зловжитки галицького уряду, організовувала культурно-просвітні товариства, але вся отця діяльність її провадилась не в напрямку головних принціпів наукового соціалізму, хоч на словах партія і сімпатизувала соціалістичним гаслам. Соціальний склад партії був не однаковий, і в діяльности своїй члени її спірались на ріжні группи місцевого населення. Не було також і гармонійної суцільности в світогляді партії. Ось через що на її партійній платформі часово могли погожуватись люде ріжних громадянсько-політичних сімпатій, починаючи від правих радикально-буржуазних елементів і кінчаючи соціал-демократичними. Нетрівкість і недовговічність такого полі-

тичного конгломерату мусила виявитись зараз же, як тільки соціальне крило його захотіло розвинути до логічного кінця соціалістичні пункти партійної програми, запропонувавши для цього формулу приняття соціал-демократичної програми і організаційного зьєднання з робітничою партією цілої Австрії. Натуральна річ, що такої формули не могли приняти прихильники Драгоманова не через те, звичайно, щоб це могло зменшити організаційну самостійність або незалежність в політичній діяльности; не через те, щоб це могло ослабити боротьбу за національне увільнення вкраїнського народу — програма Австрійської соціал-демократії дає для цієї боротьби найширший простор,—а просто через те, що приняття формули соціал-демократичного крила радикальної партії означало б повну одмову од Драгоманівського світогляду, про який можно сказати, що він всосався в плоть та кров проводарів Українсьної радикальної партії.

На це не могли пристати старі радикали, за котрими були і довгі роки досить енергійної та продуктивної діяльности, і популярність в широких масах народніх. Вони то і вжили всіх своїх сил для того, щоб пропозіція соціал-демократичного крила партії не була принята на зьїзді останньої в 1899 році. А як сталося це, ініціатори пропозіції разом з декількома прихильниками виступили з радикальної партії.

Приставати їм знову до Галицької соціал-демократичної партії в цілях класової просвіти вкраїнського пролетаріату було теж не раціональним. Сумний досвід недавнього минулого казав їм не робити такого кроку. Та й сучасна дійсність красномовно ствержувала, що шукати активної допомоги від польських соціал-демократів в цій справі нема чого: резолюції, що ухвалювала Галицька соціал-демократія на своїх конгресах про створення популярної літератури на українській мові з метою пропаганди поміж «хлопами» Східної Галичини, далі протоколів не йшли; так само залишились на папері і ухвали про організацію «Хлопських комітетів» для керування партійною роботою по селах. Все оце разом спиняло сецесіоністів радикальної партії приставати до Галицької соціал-демократії, примушуючи їх шукати ин-

ших засобів для виходу із скрутного стану річей і инших форм для реалізації своїх соціал-демократичних сімпатій. Ідея заснування самостійної соціал-демократичної організації, яка незалежно від Галицької — гесте Польської—соціал-демократичної партії, керувала б справою пропаганди соціалістичної серед українського пролетаріату та боротьбою його за свої права, являлось найбільш логічним висновком із такого становища. Заснування такої власної організації представлялось тим більш можливим, що серед українського громадянства мався певний кадр інтелігентних сил, які, здавалось, почували себе здатними для виконання функцій робітничої вкраїнської партії; крім сецесіоністів радикальної партії ідея заснування самостійної політичної організації знаходила прихильників поміж українцями-членами Галицької соціал-демократії, що вступили до неї після того, як роспалась «руско-українська партія соціал-демократична»; схилялись до цієї думки і соціалистичні гурти вкраїнської студентської молоді Львівського університету, які не тільки виявляли науковий інтерес до соціалістичних ідей, але намагались переводити їх і в життя. Отже потреба заснування окремої робітничої організації української настигла в певних кругах вкраїнського громадянства Галичини. і залишалось тільки втілити її в реальні форми.

Скоро після виступу з радикальної партії того ж таки 1899 року в місяці сентябрі українські соціал-демократи разом з укр. соц.-демократами Галицької соціал-демократичної партії скликають установчий зьїзд у Львові і на ньому засновують самостійну робітничу організацію, назвавши її Українською соціал-демократичною партією. За вислов своїх програмових думок вони приймають Гайнфельдську програму Австрійської соціал-демократичної партії і постановляють до офіціального свого вступу в останню координувати свою діяльність з загальною тактикою та директивами віденської партійної екзекутиви. Скоро після цього нова партія і офіціально вступає в загально-австрійську соціал-демократію, як окрема складова частина її, як національна організація українського пролетаріяту Галичини. На Брюнському партейтазі, що відбувся того ж таки 1899 року, вона, нарівні з

иншими національно-робітничими організаціями австрійської соціал-демократії, бере через свого делегата живіщу участь в творчій роботі партейтагу, впливаючи на її зміст та напрямок. Як відомо, цей партейтаг визначається з-поміж инших партійних с.-д. зьїздів не тільки австрійської, а й міжнародньої, тією декларацією по національному питанню, яка вважається в інтернаціональних соціалістичних кругах за найкраще і єдино можливе розвязання національної проблеми в державах з ріжномаїтим національно населенням. Висловлюючи погляд своєї партії на цю проблему, делегат Української соц.-демократичної партії Мик. Ганкевич заявив Брюнському партейтагу: «Ми, українські соціал-демократи, стоїмо на грунті інтернаціональної солідарности пролетаріата всіх націй Австрії і переконані, що тілько в цій братській сцілці і наш народ, що належить однією тілько частиною до цієї держави, може здобути національну волю. Одначе ми не можемо заплющувати очи на те, що в межах цієї держави живе тілько частина нашого народу і що за кордоном величезна частина української нації терпить весь тягар національного безправья, що веде її до національної смерти. Ми певні, що інтернаціональна сила пролетаріату може розвинутися тілько тоді, коли кожна нація самостійно рішатиме свою долю. Ми знаємо, що соціяльне та політичне увільнення допускає також і національну емансіпацію. А через це українські соціал-демократи змагатимуться забезпечити національну волю цілому своєму народові з тією метою, щоб зьєднаний та вільний український народ міг увійти в сімью європейских народів, як рівноправний член». (Versammlungen des Gesamtparteitages der socialdemocr. in Oesterreich abgehalten zu Brünn. 1899. стр. 85[1]). Подаючи цей уривокъ з промови лідера українських соціал-демократів Галичини,

[1]) В россійському перекладі текст промови д. Гонкевича умішено в брошурі, що вийшла з передмовою М. Ратнера: „Дебаты по національному вопросу на Брюнскомъ Партейтагѣ Австрійской соціалъ-демократіи". Кіевъ, 1906 г.

ми звертаємо увагу на ту ясну позіцію, на якій стала в особі д. Ганкевича ціла робітнича організація українська що до національного питання. Признаючи в національному гнітові одну із форм гніту капітала, партія не замовчує своїх обовязків в справі національної емансіпації рідного народу. Ставлячи головною метою своєї діяльности збудження класової свідомости українського пролетаріату та керування його класовою боротьбою, партія певна, що це може статися тільки тоді, коли цілий український народ буде вільним і політично-незалежним, коли він, як політично-юридична одиниця, буде уявляти з себе певну цілість. Висловлюючи таку, як на найближчі часи може й неосяжну, думку, партія українського пролетаріату тільки зазначає, що вона позитивно ставиться до тенденцій, що помічаються серед розірваних ріжними державами націй, створити юридичну і політичну волю цілого народу і злитися в окрему державну одиницю. Очевидно партія українських соціал-демократів конкретизувала тут загальну думку К. Каутського, висловлену ним в відомій праці «Боротьба національностів і державне право в Австрії»: «Пролетаріат не тільки не ставиться вороже до подібних національних рухів, але найживіще заінтересован в тому, щоб успішний розвиток їх нічим не гальмувався, бо кожне штучне гальмування їх означає разом і гальмування соціального розвитку» (Neue Zeit. 1897/8 рік № 17). В повній і логічній згоді з думкою Каутського стоїть і та формула розвязання національної проблеми, яка вироблена була представниками робітничих національних партій Австрії на Брюнському партейтазі. Ця формула, замісць тк-зв. «коронних» земель, ставить федерацію автономних національностів, автономно-державних одиниць, законодавчі та виконавчі функції котрих виконуються національними палатами, обібраними консеквентно проведеним виборчим правом. Всі автономні території разом складають одну державну спілку. Права дрібних національностів забезпечуються спеціальним законом, видання котрого належить до компетенції державного парламенту. Національні привілеї не мають місця; що до державної мови, то її значіння цілоком нехтується; питання про мову для обопільних зносин, розвязується

державним парламентом.—Такі в головному тези брюнської формули, вироблені партейтагом на підставі подглядів на національне питання делегатів робітничих національних організацій Австрії. Являючись висловом поглядів на національну проблему цілої Австрійської соціал-демократії, ця формула являється і висловом тих самих поглядів і української частини її.

Висовуючи таку формулу розвязання національної проблеми, українські соціал-демократи багато вигравали в очах українських народніх мас, як оборонці національних прав, як виразники інтересів рідного народу, що домагаються в справі національної волі не тільки того, що вони можуть здобути, але й того, чого вимагає поневолена нація від сьогочасного громадянства. Нема чого й казати, що формула розвязання національної проблеми, принята українськими соціал-демократами в свою програму, мало має шансів на своє зреалізування при сьогочасних відносинах в Австрії. Але це не може бути закидом проти українських соціал-демократів та обвинувачуванням їх в утопійности. «Соціал-демократична програма пишеться не для данного моменту; вона мусить дати директиву по можливости при всіх і всіляких коньєктурах сучасного громадянства... Що більш віддалену практичну мету ми при цьому собі ставимо, тим краще для масс, навіть і для тих, що не зможуть зрозуміти наших теоритичних міркувань, той напрямок, яким ми прямуємо» (Каутський. Neue Zeit. т. XIV; № 3; стр. 513—514).

Увійшовши в склад Австрійської соціал-демократії, українська С.-Д. робітнича партія разом з програмою приняла і той організаційний принціп, яким після Віденського партейтагу (1897 р.) ясно зазначались права кожної національної організації цілої партії і їх стосунки до центральних інстітуцій останньої. Найвищою установою партії являється по цьому принціпу—спільні партійні зьїзди. Всі важнійші питання розвязуються на цих зьїздах: вони ж затверджують і постанови окремих національних організацій, а також зміняють спільну програму, вносять до неї, коли є потреба, додатки і встановляють спільну тактику. Національні оранізації партії не мають права одступати од загально-партійних

постанов, хоч в сфері своєї місцевої діяльности вони користуються зовсім автономними правами. Найвищою виконавчою інституцією партії являється спільний центральний комітет (Екзекутива), що складається із представників по вибору від кожної національної організації. Такий самий принціп мала покласти в основу своєї організації і українська соціал-демократична партія. Але чи мала ж вона необхідні сили, щоб втілити в ці організаційні норми певний реальний зміст і стати справді широкою робітничою партією українського пролетаріату?.

На це питання доведеться відповісти негативно. Зараз після свого вступу в Австрійську соціал демократію, нова партія була досить незначною. Балакати про неї, як про певну організовану силу, в цей момент нема чого. Це власне була—рівняючи—невеличка группа соціал-демократичної інтелігенції, а почасти й робітників, що знаходила спочуття до себе серед соціалістично-настроеної університетської молоді, почасти серед спролетарізованого селянства і городського українського пролетаріату. Тісних звязків з цими групами, а особливо з останнею, у партії не було, як не мала вона й популярної літератури для цілей пропаганди та агітації. Все це треба було ще тільки починати. Партія стояла перед величезною творчою працею. Вона одночасно повинна була почати останню по всім лініям партійної діяльности.

А між тим умовини, серед яких доводилось починати останню, були дуже і дуже несприяючі.

Спертися в початку своєї діяльности на широкі маси українського пролетаріату по містах партія не могла через те, що, пролетаріат цей в значній мірі був сполонізований. До тогож і організація його в професіональні спілки—звичайний тип робітничої організації Австрійської соціал-демократії — не могла бути переведена бо він складав, рівняючи, не дуже значний % робітників, принаймні не настільки великий, щоб можна було закладати самостійні українські професіональні спілки. Організовувати його в культурні чи політичні спілки теж була річ не легка через загальну некультурність та невисокий політичний рівень українського населення Галичини.

Ще більше тяжкою мусила бути партійна праця на селах. Вже через одні умовини свого життя зпролетарізоване селянство не так гарно підпадає впливові організації, як сконцентрований по містах пролетаріат; до тогож на перешкоді успішній діяльності партійної стояв і брак практичного досвіду, що до пристосованности організаційних форм партійної діяльности до специфічних умовин села. Коли ми пригадаємо ще й такі факти, як ворожнечу до соціал-демократів українських галицького духовенства з його досить великим впливом на селянські масси, та існування серед русинів ріжних політичних партій, з поміж котрих деякі мали досить велику популярність, (напр. Українська Радикальна партія) і з котрими на перших же початках треба було вступити в боротьбу, то ми будемо мати більш — менш повний комплекс тих несприяючих умовин, серед яких доводилось починати свою діяльність молодій партії і які таїли в собі чимало ріжних перешкод для успішного розвитку останньої.

С. Петлюра.

(Кінець буде).

З українського життя.

III черговий зьїзд української соціал-демократичної партії. З діяльности парламентської „Української трудової громади". Українські студентські організації. Українська преса і її дефекти. Потреба виданя популярних книжок по національному питанню взагалі і по автономії України з окрема.

Тяжкі репресії «конституційного» міністерства д. Столипіна, що сливе нічим не різняться від тих репресій, яких свого часу вживало «республиканське» міністерство Тьєра, дають себе відчувати і на вкраїнському полі. Морок реакції тушить світлі огні політичної акції. Міцними путами сковує рухи народніх вкраїнських масс. Великими і до часу непоборними перешкодами стає на шляху діяльности вкраїнських політичних партій, що хотілиб, кожна відповідно до своєї програми і поглядів, допомогти свідомости вкраїнських мас і зреалізуванню цієї свідомости в певні акти політичного, національного і класового характеру. Тягар реакції страшенно дає себе відчувати на Україні і на поверсі її політичного життя ми зустрічаємо дуже мало фактів, якіб казали нам про успішну діяльність політичних вкраїнських організацій, про їх зріст або внутрішній розвиток, про межі чи інтенсивність їхнього впливу на ті чи инші группи вкраїнського громадянства. Ми не можемо нічого сказати про діяльність таких, напр., організацій, як Українська радикальна-демократична партія, українська селянська спілка, українська учительська спілка, що за часів «свободи» виявляли певні ознаки життя і рухливости. Молоді,

організаційно не міцні і не сталі вони в першу чергу з поміж инших українських політичних організацій підпали руйнуючому впливові реакції і хоч, звичайно, не може бути й мови про те, щоб їх цілком було знищено, але всеж діяльність їхня значно зменчилась рівняючи з «часами свобод». І це треба сказати не тільки про організаційний бік останньої. «Аварії», понесені згаданими вкраїнськими політичними організаціями, тяжко відбились, наприклад, на видавництві кожної із цих організацій. Воно страшенно зменшилось і навіть в такій організації, як Українська радикально-демократична партія», сливе цілком припинилось.

Єдиною політичною вкраїнською організацією, що сяк-так виявляє останніми часами ще певну рухливість і активну діяльність, є українська соціал-демократична робітнича партія. Не дивлячись на те, що увага та тягар реакційних утисків найбільше спадає на Україні на ті елементи нашого громадянства, на які спирається в своїй діяльности ця партія, а власне, на українськ-робітничі масси, українські соціал-демократи уявляють тепер найбільш трівку українську партію, організаційно не зруйновану, партію з певними ознаками життя, розвитку, творчости організаційних норм і внутрішнього зросту. Принаймні ті відомости, які подавались про неї останніми часами в українській [1]) а також і в російській [2]) прессі кажуть нам про це. В останніх числах минулого марта відбувся третій черговий з'їзд цієї партії. На порядку данному зьїзду між иншим стояли такі питання: 1) звідомлення організацій партії; 2) сучасний політичний момент, 3) партизанські виступи; 4) справа зьєднання з російською соціал-демократичною робітничою партією; 5) улаштування партійної роботи взагалі і видавництва з окрема; 6) перегляд партійного статуту та инші. По словам «Ради», звідкіль ми беремо ці відомости, з'їзд головну свою увагу звернув на улаштування організаційних справ та упорядкування партійного видавництва. На

---

[1]) „Рада", „Рідний Край", «Земля і Воля».

[2]) „Товарищъ", «Русь», „Кіевскій Голосъ".

зьїзді обібрано було спеціальну редакційну комісію і доручено їй поставити найкраще видавничу справу. Між иншим, як сповіщає в останньому числі (15) Львівська «Земля і Воля» (центральний орган українських соціал-демократів» в Галичині та Буковині), зьїзд довго спинявся на питанні про необхідність видавати спеціальний теоретичний партійний орган, який мав би своєю метою подавати програмові статті і освітлювати ріжні питання життя і науки з певного соціал-демократичного світогляду. Після довгих діскусій одноголосно було ухвалено негайно приступити до видання такого теоретичного органу, причім провадити його рішили за спільною участю і сеціал-демократів з австрійської України. Минаючи инші постанови зьїзду, як от приміром, зміна партійного статуту в напрямку більших полекшень в справі приймання ширшого кола членів до партії, треба зазначити постанови з'їзду в справі зьєднання з російською соціал-демократичною робітничою партією. Як відомо справа ця обговорювалась і на минулому (II) зьїзді українських соціал-демократів. Ультимативними вимогами для зьєднання з р. с. д. р. п. українські соц.-демократи виставили тоді такі пункти:

1. Українська соц.-дем. увіходе в російську с.-д. р. п. як соціал-демократична організація українського пролетаріяту, працююча на Україні.

2. Укр. с.-д. самостійна у всіх питаннях місцевої роботи, на підставі спільної партійної програми і тактики.

3. У. с.-д. має свої місцеві організації, центральні інституції, зьїзди і конференції.

4. У. с.-д. бере участь в спільних партійних конференціях і зьїздах на підставах, спільних з иньшими організаціями рос. с.-д. р. п.

5. Укр. с.-д. має своє представництво в ц. к. р. с.-д р. п. по згоді з останнім.

6. Всі місцеві організації складають спільний керуючий центр (комітет) р. с.-д р. п. на підставі спільних виборів без ріжниці національности членів партії.

7. У. с.-д. має представництво в делегації р. с.-д. р. п. на міжнародніх соціалистичних конгресах.

Умовою свого вступу в склад р. с.-д. р. п. Укр. с.-д. ставить визнання автономії України [1]).

На цей проект зьєднання ц. к. р. с.-д. р. п. відповів негативно. Він відкинув § 5 проекта, де говориться про представництво укр. с.-д. в спільному центральному комітетові зьєднанної партії; відкинув також і принціп національних організацій, покладений українськими соціал-демократами в основу будівлі своєї партії. Замісць цього Ц. К Р. с.-д. р. п. пропонував українським соц. дем. організаціям цілком залишити свою організаційну самостійність і злитись з організаціями Р. с.-д. р. п., що істнують на территорії України. Цей контр-проект укр. с.-д. не був принятий і третий черговий зьїзд тілько підтвердив той самий погляд, який висловлено було в цій справі на попередньому зьїзді партії: партія вважає за можливе злучитися з російською роб. с.-д. партією тілько в тому разі, коли російська партія визнає постулят автономії України, організаційну самостійність укр. с.-д. партії та представництво її в спільному всеросійському центральному комитетові. Чи скоро станеться так, що надії укр. с.-д. здійсняться—невідомо, та тілько треба зауважити, що центральні інстітуції рос. с.-д. р. п. не виявляють поки що бажання пристати на пропозіції укр. с.-д. і відмовитись від своїх централізаторських тенденцій в справі організації загально-російської робітничої партії. Як сповіщалось свого часу в «Товарищѣ» ц. к. рос. с.-д. боїться відступити від своїх організаційних принціпів через те, що це моглоб вплинути деструктивним робом на цілу партію, організаційно ослабити її і відбитись негативно на чистоті світогляду членів партії, прищепивши їм певні елементи буржуазности та націоналізму. Такий страх не має, звичайно, ніякого грунту під собою, бо тоді довелося б виключити із рядів соціал-демократії таку велику і міцну соціал-демократичну орга-

[1]) Див. „Вільна Україна“ 1906 р. кн. 5—6.

нізацію, як Австрійська соціал-демократія, де принціп національних організацій покладено в основу будівлі цілої робітничої партії і, як кажуть факти, не тілько не шкодить розвитку і збільшенню сили та впливові партії, а, навпаки, допомогає справі робітничого руху і класової боротьби в Австрійській державі. Очевидно, ці самі факти примусять з часом і російських соц.-д. відмовитись від догматичних, вироблених в кабинетах, а не в лабораторіях життя принціпів організації і піти слідком за австрійськими соц.-дем. а почасти і за германськими, які теж останніми часами стали на цей шлях, давши певні широкі організаційні права польським соц.-дем. Познані й Сілезії[1]). Та й постанова Стокгольмського зьїзду рос. соц.-дем. в справі зьєднання з соціал-демократами Польщі та Литви, з Бундом і Латишською соц.-демократією[2]), свідчать, що відповідь, яку дав ц. к. р. с.-д. р. п. на проект зьєднання з українськими соціал-демократами, то—sui generis—пережиток старих часів «подпольнаго» істнування партії, може й оправданий для тих часів, але цілком непридатний в констітуційних умовах, які рано—чи пізніщ з логікою фактів мусять увійти в життя. В умовах зьєднання рос. с.-д. із згадами національними с.-д. організаціями Росії принціп національних організацій і федеративного устрою цілої партії хоч і не проведено консекветно, але все ж вони зазначаються певним децентралізаторським характером, який, розвиваючись далі, певно приведе загально-російську с.-д. партію до федеративного устрою і перебудованню її на принціпах національних організацій пролетаріяту.

Звертаючись до діяльности инших політичних організацій вкраінських ми мусимо спинитись трохи тілько над українською трудовою громадою Державної Думи. Діяльність ця не виявилась

---

[1]) Див. «Звено», № 1.

[2]) Див. «Протоколы Объединительнаго Съѣзда россійской соц.-демократической рабочей партіи, состоявшагося въ Стокгольмѣ въ 1906 г. Мотква 1907 г.

за минулий місяць в якихсь видатних фактах і особливо реальних здобутках. Крім виступу члена громади, депутата до Державної Думи від полтавщини, д. Сайка в справі аграрного питання, ми не можемо зазначити зараз ні одного політичного акту, ні одного факту, який би свідчив, про інтенсивне життя «громади», про її внутрішній зріст, ріжномаіту діяльність в справах думської творчої праці і політично-національного освідомлення вкраїнських народніх мас. Може це пояснюється тим, що українська парламентська фракція уявляє із себе не суцільну політичну одиницю, однакового свідогляду, а конгломерат ріжних, подекуди цілком протилежних політичних течій і напрямків, по самій суті своїй мало здатний до одностойної і гормонійної діяльности в певному консеквентно видержаному напрямку. Та як бы там не було, українська трудова громада в Думі не виявляє з себе міцної організації, до голоса якої б прислухалось ціла Дума, з поглядами і тактикою якої так чи инакше рахувалась б решта думських послів. Українські посли виступають здебільшого на думській трібуні і в ріжних думських комісіях не як члени української парламентської фракції, а як представники инших політичних організацій, або якихсь думських фракцій, але тілько не української. В цім напрямку вони, очевидно, не далеко одстали од членів ухраінської думської фракції Першої Думи, які теж не дуже любили виступати від імени останньої, з більшою охотою виступаючи як к.-д. або трудовики. (Пригадаймо виступи в першій Думі д. д. Шрага, Чижевського, Теслі і ин.!). В перший раз українська трудова громада заманіфестувала себе прилюдно виступом депутата Сайка в справі аграрного питання. Представник «громади» висловив погляд своєї фракції на цю справу. Зміст його такий:

»Парламентські фракції трудової групи і крестьянської спілки в своїй програмі в § 1 говорять Земельне законодавство повинно йти до того, щоб завести такі порядки, при яких вся земля, з усим, що є в ній і водами, належала б всьому народові, при чому земля, потрібна для сільського хозяйства, могла б одаватися на користування тільки тим, хто буде сам її порати.

Всі граждане повинні мати рівне право не таке користування нею».

На цей параграф українська фракція зовсім пристає. Що ж до § другого, де говориться, що «для цього повинен бути закладений всенародній земельний фонд, в який повинні увійти всі казенні, удільні, кабінетські, манастирські і церковні землі; що в той же фонд повинні бути силою одібрані поміщицькі і инші приватно-владільческі землі, наскільки розміри окремих маєтків перевищують встановлену для даної місцевости трудову норму», то тут українська група слова «всенародній земельний фонд» заміняє словами: «краєвий національний земельний фонд, що мусить послужити основою соціяльного ладу».

§ 4 говорить: «Плата за примусом одібрані і по добрій волі оддані у всенародній фонд землі приватні повинна робитися за кошт держави; розмір цієї плати і умови про те, як її виплачувати, а також ті случаї, коли земля переходить безплатно, можуть бути зазначені не перше, ніж це питання і вся земельна реформа будутъ обмірковані народом на місцях».

Українська фракція пристає на цю думку, не міркуючи про те, варто, чи не варто платити викуп: про це сам народ мусить рішати на місцях.

Українська фракція вважає найбільшою неправдою на світі приватну власність на землю, її скарби і води її. А щоб доказати, що українці зовсім признають це, скажу от що: в 1905 р. в Полтавщині було скликано економічні зьїзди; на цих зьїздах при губернських земських управах всі повномочні, вибрані своїми громадами, заявляють, що неповинно бути приватної власности на землю, що вона повинна перейти в національний земельний фонд. У Великоросії або не знають приватної властности на землю, або вона там доходить до 10—12 процентів; а у нас на Україні — од 40—94 проц., за винятком південної України — бесарабської, херсонської, катеринославської і таврійської губ., де приватна власність падає до 13 проц.

В § 9 сказано: «Решта землі, наскільки вона може бути взята для господарства, дається для користування всім, хто хоче

обробляти її своїми руками, при чому, що до порядку, то тутешнім людям дається перевага, так само як і хліборобам перед нехліборобами. В кожнім разі «кожний трудящий має право на землю для садиби в тій місцевості, де він живе, і право на наділ там, де є лишки землі».

Але у нас на Україні, опріч місцевого пролетаріяту, є до 5 мил. зайшлого сільськогосподарського пролетаріату, який своїм потом поливає поміщицькі лани. Нема гадки, цей пролетаріат, коли схоче—повинен получити землю.

Далі, цукроварні. Вагу їх всі признають, і вони повинні перейти до рук народа і управлятись місцевими органами самоуправи.

Заява української фракції.

Дивлячись на справу такими очима, парламентська українська фракція заявляє: вона буде домагатись негайного скасування земельних законів, виданих в порядку 87 ст. до скликання Думи; вона буде стояти за те, щоб крестянський банк спинив свою роботу, за негайне заведення на місцях земельних комітетів, вибраних вселюдним, рівним, прямим і тайним виборчим правом; щоб земельний закон був розроблений комісією, не гаючись, але в самій загальній формі, докладне ж розроблення мусить бути передано на місця; за правильне роспреділення бюджетних сум, особливо по народній просвіті, і, нарешті, за негайне заведення широкої місцевої самоуправи, заведеної на основі вселюдного, прямого, рівного і тайного голосування, яке і наблизить до відрождення одібраного автономнаго ладу на Україні.

Що до земельного питання, то наша парламентська фракція внесе цими днями записку в земельну комісю».

Не зупиняючись над характеристикою заяви української парламентської фракції ми мусимо зауважити, що вона лише в загальних рисах зьясовує ті межі, в яких треба рішати на її думку болюче земельне питання. Заява зьясовує тільки принціпи розвязання земельного питання і нічого не каже про ті спеці-

фічні особливости, які має це питання спеціально на Вкраїні. Через це не можна не побажати, щоб свій намір внести окрему записку про розвязання земельної справи на Україні трудова українська громада виконала яко мога скоріше.

Не тілько виборці, що обібрали з України послів до Державної Думи, але й ціла Українська людність мало що знає про діяльність кожного з окрема своїх заступників в народному представництві так само як і про діяльність тієї політичної організації, до якої вони вступили, щоб спільними силами і заходами боронити інтереси рідного краю і народу. До цього часу Уркаінська парламентська громада не могла видавати свого друкованого органу, через який могла б більш менч регулярно озиватись до Українського населення, дякуючй якому могла б звязати себе з останнім і одержувати від нього певні вказівки та корективи. Видання запропонованих уже більше місяця тому «Вістей з Думи» (Рідна Справа) мало щось посовується наперед, відбиваючись надзвичайно шкодливо і на справі організації самої парламентської громади, а ще більше на справі політичного освідомлення і організованности широких вкраінських масс. Цей дефект в діяльности «громади» особливо яскраво виступає перед нами коли згадаєш, що майже всі парламентські фракції видають кожна свій спеціальний орган за діяльною участю членів Державної Думи. Не можна не закинути українським послам, що вони мало дбають про те, щоб познайомити вкраінську людність з своїми планами, намірами, із своєю тактикою та поглядами. До цього часу програма Української Трудової Громади не знайома в окремих примірниках широким массам вкраінським, не знають також вони і про те, в чому і як відріжняються їхні заступники від иньших парламентських депутатів з аналогічних по своїм програмовим завданням та тактиці фракцій. Українська пресса дуже рідко бачить на своїх сторінках статті і «листи» українських послів, а через це і той контінгент читачів, серед яких росповсюджуються українські часописи і які з національного боку становлять собою найбільш свідомі і активні елементи вкраінського громадянства, позбавлені абсолютно всякої можли-

вости ознайомитись з характером та напрямком діяльности українських послів і, в разі потреби, подати їм відповідну раду, нагадати їм їхні обовязки перед Україною і взагалі внести в їхню діяльність певні корективи. Із усіх вкраїнських послів— доси ми зустрічали в українській пресі тільки два імені: Вовчинського в «Нашій Думі», (припиненій на другому числі) і о. Гріневича в «Раді». Решта не вважає за свій обовязок озиватись до української людности в рідний і найбільш зрозумілій для неї пресі. З такого факту не можна не посумувати і за негативні наслідки його не можна не обвинувати вкраїнських послів. Бо коли вони не робили цього в надії видання власного парламентського органу, то доведеться сказати, що це і не раціонально, і не практично і шкодливо для справи політичного освідомлення вкраїнських народніх масс, що з великою жадобою сподіваються живого і щирого голосу свого заступника в тисячних, наболілих і ріжноманітих питаннях політичного, національного і класового життя як цілої держави взагалі так і України з окрема. Колиж пригадати ще й той факт, що Українській молодій пресі, як може ніякій, доводиться пробивати собі шлях через неймовірні тяжкі перепони, через байдужість, туподумство і національну аморфність одних (категорія так зв. «землячків»—«тоже малороссов» «хахлов» і т. д.), через непризвичаєність до українського слова темних масс селянства, робітників, через вороже становище до неї адміністрації і особливо поліцейських, коли пригадаємо ми все це, то зазначений нами факт байдужого відношіння українських послів до української преси виступає особливо виразно і шкодливо для інтересів та розширення впливу останньої. Один факт діяльної участи вкраїнського посла в якійсь українській газеті позитивно міг би відбитись на збільшенню інтереса до останньої серед широких верств нашого громадянства а в конечному результаті на підвисшенню національної і політичної свідомости цих масс, на зрості їхнього культурного розвитку та координованої національної активности.

З огляду на все отсе українська трудова громада Державної Думи мусить усунути зазначені нами дефекти з своєї діяльности,

а окремі члени її повинні покласти всі сили, аби наблизити себе до української людности, звязати себе з нею, поставивши кожен свій виступ, кожне слово свое під контроль і опінію громадянства. Тілько таким шляхом і можна виконати як слід і з користю для рідного народу тяжкі і складні обовязки народного заступника!

Зупинившись над фактами з діяльности вкраінських політичних організацій ми не можемо не згадати тут і про діяльність ріжних політичних організацій вкраінського студенства. На фоні загальної інерції і підупаду вона виступає більш менш виразно і в кожному разі варта того, щоб про неї згадати в огляді українського життя. Поскілько знайомить нас з життям українського студенства вкраінська а почасти й російська пресса, останне скрізь виявляє певні ознаки рухливости і тенденції до організованої діяльности в межах університету. Засновуються і партійні студенські громади і громади безпартійні. Одні ставлять своєю метою культурні і національно-просвітні завданья. Инші, не обмежуючись цим, хотять розширити межі своєї діяльности і провадити її в певному програмному напрямку, відповідно до того чи иншого світогляду. І коли раніш про українське студенство, як щось ціле чи самостійне, або варте уваги не могло бути й розмови, то за останній рік ситуація значно змінилась і українське студенство починає відогравати досить поважну ролю в життю університетському. Особливо це треба сказати про українських студентів Київського унівевситету. І як серед політичних партій українських ледве чи не найбільш организованною і діяльною партією являється партія Українських соціал-демократів, так само організовано і найбільш активно виступають вони і в мурах університету. Власне кажучи, коли й можна говорити про якусь українську студентську організацію міцну і вплывову, то доведеться говорити тільки про укр. соц.дем. Инші організації або не значні по кількости своїх членів, або перебувають ще в процессі ембріонального істнування, або роблять перші кроки до того, щоб із стадії ембріона стати справжньою організацією В такому становищі перебувають саме тепер на київському уні-

верситеті українські соц.-революціонери. Обьєктивно і цікаво написана стаття д. М. Залізняка в ч. 87 «Ради» — «Про український рух у київському університеті» як раз підтвержує наш висновок, зроблений, на підставі газетних відомостей, про стан українських студентських організацій не тілько в київському університеті, а скрізь, де істнують вкраінські студентські гурти, включаючи сюди і ті вищі школи, що істнують по за межами України. Обьєктивний аналіз цих відомостей виявляє, що найбільше життя, ініціативи і інтересу до національних українських справ а також і наукової підготовки до развязання національної проблеми помітно в українських соц.-демократичних студентських організаціях. Це видко хоч би з того, що здебільшого з ініцівтиви укр. соц.-дем. відбуваються по університетах зібрання, реферати й доклади по питанням національного характеру: щасливими діскуссантами на них виступають також члени цих організацій, як це було напр. в Петербурзі, Дорпаті, Харькові і останніми часами особливо успішно в Київі. В загально українських справах, як. напр., в справі про заснування українських кафедр на київському університеті, ініціаторами і проводарями українського студентського руху явились також українські соціал-демократи, поставивши це питання на цілком демократичний грунт і звязавши його з інтересами вкраінської продукції, класової боротьби вкраінського пролетаріяту та політично-національної свідомости українських народніх масс.

Сучасне становище вкраінського студенства на університетах та инших вищих школах, що маються на территорії України, не таке ще поважне та впливове, яким би воно мусило бути відповідно до кількости вкраінського студенства (по походженню) в цих школах. Та коли пригадати, що й самий український рух, як більш менч свідома громадська течія—явище тільки недавніх часів, то нема нічого дивного і в тому, що українське студенство не займає в університетках на территорії України ідейно того домінуючого становища, яке належиться йому по самій логіці річей. Елементарний розвиток вкраінського руху з законом конечности скоро чи пізніш приведе, звичайно, до українізації сту-

денства по вкраінських територіально університетах і перетворенню його в свідому національну силу. Що ж до еволюції українського студентського руху в центрі України—Київі, то ми цілком поділяємо висновки д. Залізняка, висловлені ним в згаданій нами статті. «Таким чином, каже автор її, оглядаючи разом український рух у київському університеті, ми можемо зазначити значний поступ. Через цілий рік переходить серед українського студенства спочатку дуже безформенного та несвідомого, процес діференціації та організації. Разом з тим росте і набірає сили змагання працювати на українському грунті; з цього погляду українське студенство значно поступило наперед в порівнанні з початком року. Існуючі українські організації беруть діяльну участь в справі ознайомлення як несвідомих українців так і всього київського студенства з українськими домаганнями і виясняють їх необхідність. Таким чином утворюється грунт, стоячи на якому, українські студентські організації, зможуть од агітації та петиції перейти до справжньої боротьби за українізацію Київського університету, першим кроком до чого буде заведення українських кафедр» [1]).

У великий пригоді скорійшому національному освідомленню не тілько вкраінського студенства а і взагалі цілого українського народу стала б українська пресса і відповідні видання, коли б тілько вони так як слід задовольняли пекучу потребу вкраінського громадянства в науковій літературі і газетних статтях по національному питанню. На превеликий жаль в українській прессі ми і не знаходимо—або знаходимо, та тілько в мікроскопічних розмірах—відповіді на настиглі питання нашого національного життя. Не торкаючись зараз инших дефектів вкраінської пресси, про які поговоримо иншим разом, на цей раз ми спинемось тілько на тій прогалині що до національного питання, яка кидається просто на очі кожному, хоч трохи знайомому з українськими газетними виданнями. Національне питання вза-

[1]) «Рада» ч. 87.

галі і українське з окрема не знаходило в ній відповідного місця. За ввесь час видання, наприклад «Громадської Думки» і «Ради» «Рідного Краю», (беремо постійні видання, не згадуючи про газетні вкраїнські метеори), ці часописі мало присвячували уваги принціпіально-теоретичній частині вкраїнського питання, а ще меньше розвязанню його в конкретних умовинах життя України. Український народ, як культурно-псіхологічна одиниця, як національно-політична категорія з певними особливостями, з характерними рисами своєрідного господарського життя так, як і раніш, і тепер виглядає не дослідженим, не вивченним, мало відомим навіть свідомішим елементам вкраїнського громадянства. Особливо це треба сказати про господарське життя України. Українська фабрична продукція, земельні відносини, ріжні типи господарства на Вкраіні, становище і життя українського робітника на ріжних фабричних чи сільско-господарських підприємствах, економічні відносини села, торговля, транспорт товарів, форми і розміри державного фіска на Україні—і багато инш.—все це доси сливе terra incognita, сфера майже не зачеплена і неосвітлена вкраїнською пресою в фактах, ціфрах, ілюстраціях і певних наукових висновках. Так само мало зачеплено і угрунтовано і важливе питання про автономію України, горячим—але без відповідних та науково переконуючих аргументів — апостолом і прихильником якої виступає вкраїнська преса. Ми не зробимо помилки і нічого не прибільшимо, коли скажемо, що й внутрішні відносини вкраїнського громадянства, відносини між собою ріжних вкраїнських партій політичних, обьективна, річева оцінка їхніх програм і діяльности ріжних вкраїнських культурно-просвітних товариств—сливе не освітлювались вкраїнською пресою, яка здебільшого обмежувалась на хронікерську регістрацію фактів, подій і намірів з діяльности тих чи инших національних гуртів, організацій і товариств. А між тим така критика і така оцінка могла б значно допомогти більшому успіху національної справи, більшому розвитку нашого громадянства, заінтересованности його національними справами в самому широкому розумінню цього слова і—в результаті всього цього—більшій активности цілого

вкраінського громадянства. Ми, звичайно, не хочемо сказати, щоб вкраінська пресса не мала «благих пожеланій» і «добрих намірів» в цім напрямку. В передовій статті з приводу виборів до Державної Думи «Рада», наприклад, писала: «на живих прикладах... вони (украінські партії) мусять показати, що усі... домагання політичного, соціального, економічного, культурно-просвітного характеру можуть здійснитися для украінського народу тілько тоді, коли він матиме певні автономні права» (ч. 82 за 1906 рік). Завдання—похвальні, пекучі і як раз на часі! Але фактів, живих ілюстрацій до виставленних постулатів виборчої пропаганди единий щоденний орган вкраінський, що теж, нарівні з ріжними партіями, мусить виконувати політичні функції, і не постарався подати через увесь час свого істнування. Все те, що він подав, занадто мікроскопічне, незначне і мало здатне для того, щоб украінський нарід міг переконатись на підставі його, що автономія для Украіни справді є річчю потрібною і користною.

Автор цікавої статьї в Л. Н. В. (кн. I за 1907 р.) «Національне питання та виборча агітація на Украіні» д. М. Порш, зазначаючи ті гасла, які перш усього політичні вкраінські партії мусять нести в народ, справедливо зауважив, що перше, на що вони мусять звернути увагу і в чому вони всі погодяться між собою—це агітувати за те, щоб розвязання земельного питання на Украіні було сполучено з розвязанням справи про політичну автономію вкраінської землі. Але знов таки, крім загальних, схематичних і через це непереконуючих фраз згаданий нами единий щоденний орган вкраінський мало допоміг вкраінським массам в цій справі. Він навіть не познайомив їх з поглядами ріжних партій вкраінських на цю пекучу справу, не подав порівнюючої оцінки цих поглядів, як не познайомив річево і з поглядами ріжних течій вкраінського громадянства на инші питання національного нашого життя. А між тим единий щоденний вкраінський орган, як «межипартійний», «що дає місце статтям, які освітлювали б питання з ріжних партійних становищ поступового й демократичного напрямку», міг би з честю і користю для

справи виконати це завдання. Українські народні масси мали б тоді спромогу самі вибірати те, що їм до вподоби і приставати до того чи иншого погляду в кожному окремому питанню їхнього життя. Такий прийом, крім добра, нічого не приніс би для вкраїнського народу, політичному національному та культурному розвитку котрого ставить своїм завданням служити «Рада», бо, познайомивши його з ріжними поглядами по ріжним питанням, збогатив би їх новими відомостями, та фактами, а в конечному результаті допоміг би цій свідомости піднятись на вищу ступінь. Так само невтішно, здається нам, стоїть справа і з иншими гаслами національної пропаганди на Україні; як от, приміром,— ненормальність і шкодливість для вкраїнського народу сістеми державного опадаткування і реформа її в звязку з автономією України. реорганізація адміністрації на Україні в звязку з залежністю цієї адміністрації від автономного сейму вкраїнського і т. д. Хоч як пекучі згадані нами питання для України, але докладно вияснити їхнє значіння для вкраїнського народу ні одна з політичних партій вкраїнських ні одна з українських газет не вияснили як слід ні в формі наукових розслідів, ні в формі журнальних статей, ні в формі газетних докладних заміток, ні, нарешті, в формі популярних народних видань, де уміщено було, сказав би,—квінтессенцію, найголовніщі висновки і живі іллюстрації—аргументи для пропаганди ідеї автономії України. Зроблено тілько початки в цій справі, незначні, не численні, не систематизовані в суцільну картину. За цими початками мусять зьявитись більш докладні, ширші відомости, на підставі яких можна б було зробити узагальнюючий сінтез науково і життьєво угрунтованих постулатів автономії України.

Потреба в виданню і наукових розправ і популярних брошур по національному питанню взагалі і по автономії України з окрема зростає—що далі-все більше і більше серед ріжних верств нашого громадянства. Українська преса, українські політичні партії і культурно-просвітні товариства мусять покласти всі сили, аби негайно допомогти цій пекучій потребі. Виходячи з цього ми не можемо не привітати постанови ради Київської «Просвіти», що

оголосила, як сповіщає «Рада», конкурс на популярну брошуру про автономію Украіни. З цього, власне треба було й почати видавничу діяльність згаданому товариству. Чудесно зробила б Київська «Просвіта», колиб подбала ще й про видання популярних книжок про аграрну справу у нас, на Украіні, про життя вкраінських робітників, селян, про політичні свободи то що, взагалі про життя нашої країни і нашого народу. Київській «Просвіті» в своїх виданнях треба більше уваги присвятити вкраінському життю, в ріжних його формах і проявах. Хоч і як сімпатичні і корисни ті видання, що випустила це товариство за минулий рік, як напр., «Оповідання про Ірландію» Дорошенка, «Земельна Справа в Новий Зеландії» переказала М. З. «Як визволилися Північні Американські Штати» М. Загірньої, але ще більш корисними для нашого народу були б видання такі, напр., в яких би подавались ради про те, як у нас, на Вкраіні стоїть земельна справа і як її треба розвязати, як визволитися нашому народові від національної панщини то що. Книжки на болючі питання нашого національного життя саме тепер більш потрібні для нашого народу, ніж книжки про життя чужоземних країн і народів або ті видання, якими хоче Київська «Просвіта» нагородити наше громадянство. Ніхто, звичайно, не буде відкидати користи і від таких видань, але в той час, який ми переживаємо, треба думати про більш живе. Такі видання можуть ще якийсь час підождати, тоді як ріжномаїті і наболілі потреби нашого народу в популярних виданнях на найбільш пекучі питання економічного політичного, національного і класового життя ждати не можуть і вимагають, щоб їх негайно було задоволнено в першій лінії, звичайно, тими, хто свідомо і з власної волі бере на себе обовязок домагати свідомости і активній діяльности нашиих народніх масс.

С. Петлюра.

ОПОВІСТКИ.

Приймається передплата на 1907 рік

на селянській тижневик

„СВІТОВА ЗІРНИЦЯ"

зі щомісячним додатком для дітей

„Читайше, діти!"

Як до цеї пори, так і з нового року „СВІТОВА ЗІРНИЦЯ" буде дбати про покращення добробуту селянства.

Ціна «Світової Зірниці» зі щомісячним додатком для дітей—на рік **3** карбованці, на пів року 1 карб. 5**0** коп., на—3 місяці **80** коп., на місяць **30** коп., окреме число **7** коп.

Передплатники „Світової Зірниці" в 1907 році одержать безплатно дві користних книжечки, а опріч цього, ті що випишуть „Світову Зірницю" на цілий рік, одержать безплатно „*Словарик чужих та не дуже зрозумілих слів*" — В. Доманицького. Ціна 20 коп.

Адреса Редакції *г. Могилів-Под., Київська ул.*

Редактор-видавець *І. Волошиновський.*

ПРИНИМАЕТСЯ ПОДПИСКА

на еженедѣльный критико-библіографическій журналъ

„КНИГА"

подъ редакціей **Мих. К. Лемке**,

издаваемый книжнымъ складомъ „ЗЕМЛЯ"

при участіи слѣдующихъ лицъ:

М. А. Антоновичъ, С. Ашевскій, Н. А. Бердяевъ, Н. И. Березинъ, И. А. Бодуэнъ-де Куртенэ, А. И. Богдановичъ, В. Богучарскій, Н. Борецкій, В. В. Брусянинъ, С. Н. Булгаковъ, В. Л. Бурцевъ, Н. Валентиновъ, П. И. Вейнбергъ, К. Л. Вейдемиллеръ, С. А. Венгеровъ, М. О. Гершензонъ, В. Г. Романъ, А. И. Даринскій, Н. А. Дубровскій, Д. Е. Жуковскій, Ѳ. Ф. Зѣлинскій, Ивановъ-Разумникъ, Н. И. Іорданскій, Н. И. Карѣевъ, А. А. Каумфанъ, Л. Н. Клейнборгъ, Н. П. Коломійцевъ, П. А. Конскій, К. Р. Кочаровскій, В. Д. Кузьминъ-Караваевъ, І. Ларскій, М. К. Лемке, Е. К. Леонтьева, И. Н. Леонтьевъ, Н. М Лисовскій, Н. П. Ложкинъ, Н. О. Лосскій, Г. А. Лучинскій Е. А. Ляцкій, Н. В. Марковскій, И. Ю. Марконъ, П. П. Маковъ, Д. С. Мережковскій, А. В. Меркуловъ, А. П. Налимовъ, П. И. Новгородцевъ, Н. П. Павловъ-Сильванскій, В. А. Поссе, А. С. Пругавинъ, А. Н. Римскій-Карсаковъ, М. А. Ростовцевъ, Н. А. Рубакинъ, П. П. Румянцевъ, С. Ф. Русова, А. А. Русова, А. А. Русовъ, П. П. Семенюта, М. Н. Слѣпцова, В. Ф. Соловьевъ, П. Б. Струве, Е. В. Тарле, А. С. Токаревъ, В. Ѳ. Тотоміанцъ, М. Н. Туганъ-Барановскій, В. Н. Тукалевскій, А. Ю. Финнъ, В. И. Чорнолусскій, П. Е. Щеголевъ, и др.

Журналъ „Книга" ставитъ своей задачей дать возможность читателю, интересующемуся текущей литературой, а также библіотекамъ, учебныхъ заведеніямъ, книжнымъ складамъ и магазинамъ, оріентироваться въ той массѣ литературы, которая въ послѣднее время поступила и поступаетъ на книжный рынокъ.

Являясь внѣпартійнымъ органомъ, «Книга» будетъ давать читателямъ сводные критико-библіографическіе обзоры и отдѣльныя рецензіи книгъ, по соціальнымъ наукамъ, вопросамъ обще-

ственной жизни и народнаго образованія, философіи, психологіи, исторіи, исторіи литературы, беллетристики и искусства.

Литература соціалистическихъ партій будетъ рецензироваться соотвѣтствующими соціалистами. Въ тѣхъ случаяхъ, если представителемъ одной изъ этихъ партій будетъ написанъ обзоръ литературы по какому-либо вопросу текущаго момента, то въ слѣдующемъ же номерѣ будетъ данъ обзоръ той же литературы, написанный представителемъ другой партіи.

Считая одной изъ главныхъ своихъ задачъ, широкое удовлетвореніе читателей, ищущихъ систематическаго самообразованія, редакція „Книги“ обратитъ особенное вниманіе на отдѣлъ отвѣтовъ на вопросы по организаціи самообразованія, чтенія вообще, а также книжнаго дѣла. Кромѣ того въ журналѣ будетъ помѣщаться хроника литературной жизни и книгоиздательскаго дѣла. Всѣ книги, присланныя въ редакцію для рецензій, будутъ регистрироваться въ особомъ отдѣлѣ.

Журналъ выходитъ ежедневно по четвергамъ.

ПОДПИСНАЯ ЦѢНА: на годъ съ доставкой и пересылкой 2 р. 50 к., на полгода 1 р. 50 к., на 3 мѣс. 85 к. и на 2 мѣс. 60 к. (мѣсячная подписка не принимается).

Адресъ редакціи и конторы журнала „Книга“—книжный складъ „ЗЕМЛЯ“ СПБ., Владимірскій пр., д. № 7. Телеф. 51—01.

3—3

На 1907 годъ.

Открыта подписка на историческій журналъ.

„БЫЛОЕ“.

Журналъ—внѣпартійный и посвященный исторіи освободительнаго движенія—издается подъ редакціей В. Я. Яковлева-Богучарскаго и П. Е. Щеголева при ближайшемъ участіи В. Л. Бурцева по слѣдующей программѣ.

Статьи и изслѣдованія по исторіи освободительнаго движенія въ Россіи.

Біографіи дѣятелей движенія, воспоминанія о нихъ, ихъ собственные мемуары, дневники, письма, статьи, стихотворенія и проч.

Документы и другіе матеріалы, касающіеся движенія.

Отдѣльные факты и эпизоды изъ исторіи движенія.

Историческая библіографія.

Въ 1907 году между многими другими статьями будутъ напечатаны: М. Ю. Ашенбреннеръ—Воспоминанія (60-ые и 70-ые годы); А. Бахъ—Воспоминанія народовольца; В. Я. Богучарскій—Декабристъ М. С. Лунинъ; В. Л. Бурцевъ—Изъ воспоминаній; И. П. Бѣлокон-скій—Земское движеніе до образованія „Союза Освобожденія"; В. А. Вейнштокъ—Акатуевскій рудникъ; М. О. Гершензонъ — Западные друзья Герцена; В. С. Голубевъ—Государственная Дума 1906 года; В. А. Даниловъ—Изъ воспоминаній; С. А. Жебуневъ—Изъ воспоминаній; А. И. Иванчинъ-Писаревъ – Побѣгъ князя Кропоткина; Н. И. Іорданскій—Миссія П. С. Ванновскаго; Кафіеро – Воспоминанія; Коваленко—11 дней на „Потемкинѣ"; Е. Д. Кускова—Политическія партіи въ 1906 году; Платонъ Лебедевъ—Красные дни въ Нижнемъ Новгородѣ; М. К. Лемке—Процессы Митрофана Муравскаго, Сунгурова, Блюммера, Головина, кн. Долгорукова и др. (по неизданнымъ архивнымъ даннымъ); Е. Е. Лазаревъ—Гавайскій сенаторъ; А. О. Лукашевичъ—Въ народъ; И. Л. Манучаровъ—Изъ Шлиссельбурга на Сахалинъ; Н. А. Морозовъ.—Изъ воспоминаній; В. С. Панкратовъ Арестъ и процессъ. Э. К. Пекарскій—Рабочій Петръ Алексѣевъ (изъ воспоминаній); П. Н. Переверзевъ—Экспедиція генерала Ренненкампфа; М. Р. Поповъ—Изъ моего революціоннаго прошлаго; С. Н. Прокоповичъ—Формы и результаты аграрнаго движенія въ 1906 году. А. С. Пругавинъ—Декабристъ въ монаст. тюрьмѣ. Л. Ф. Пантелѣевъ—Дѣла давно минувшихъ дней (арестъ, ссылка и пр.); З Ралли—Изъ воспоминаній о Драгомановѣ и Бакунинѣ; И. А. Рубановичъ—Дѣло Гоца въ Италіи и Савицкаго во Франціи; С. А. Савинкова—Изъ воспоминаній; С. Г. Сватиковъ—Очерки по исторіи студенческаго движенія; В. И. Семевскій—Волненія въ л.-гв. Семеновскомъ полку въ 1820 году: Е. П. Семеновъ. Народовольческіе кружки въ Одессѣ; Э. А. Серебряковъ—Революціонеры во флотѣ; С. Сомовъ—Рабочее движеніе въ Петербургѣ въ 1905 году; Н. П. Стародворскій—Дегаевъ и Судейкинъ. Изъ воспоминаній; П. Б. Струве—Заграничный журналъ „Освобожденіе"; Е. В. Тарле—Каннингъ и Николай Тургеневъ;—Герценъ и газета Прудона; Н. А Танъ—Послѣдній періодъ „Народной Воли" М. Ф. Фроленко—Воспоминанія о Воронежскомъ и Липецкомъ съѣздахъ; Л. Ш Страница изъ исторіи идейныхъ теченій въ „Народной Волѣ". П. Е. Щеголевъ—Агитаціонная литература декабристовъ:—Конецъ императора Павла (историческое разслѣдованіе); Ф. Л. Ястржембскій – Записки петрашевца; Записки императора Николая I о 14 декабря, неизданныя произведенія А. И. Герцена и др

Будутъ напечатаны также: „Сводъ указаній данныхъ нѣкоторыми изъ арестованныхъ по дѣламъ о госуд. преступленіяхъ" (полностью); Докладъ (оффиціальный) о дѣлѣ В. И. Засуличъ; Разгромъ тверского земства (извлеченіе изъ доклада г-на Штюрмера); Къ исторіи русской „конституціи" (оффиціальные матеріалы и документы); Обзоры по дѣламъ политическимъ за разные годы (изъ изданій д-та полиціи); Отчеты о процессахъ, не бывшіе въ печати (дѣло 1 марта 1887 г., военныхъ кружковъ 1887 и др.); рѣдчайшія революціонныя изданія, письма разныхъ общественныхъ дѣятелей, документы и очерки по исторіи освободительнаго движенія послѣднихъ двухъ лѣтъ, и т. д.

Журналъ будетъ выходить по прежнему ежемѣсячно, книжками въ 20 печатныхъ листовъ каждая.

Въ журналѣ помѣщаются—на отдѣльныхъ листахъ и въ текстѣ—портреты дѣятелей, факсимиле, рисунки, имѣющіе отношеніе къ исторіи движенія.

Цѣна съ пересылкой и доставкой: на годъ (съ 1 янв. по 1 янв.)—8 руб.; на $^1/_2$ года (съ 1 янв. по 1 іюля)—4 руб; на $^1/_4$ года (съ 1 янв. по 1 апр.)—2 руб. Перемѣна адреса—30 коп. (При перемѣнѣ адреса контора проситъ подписчиковъ сообщать старый адресъ. внесенную сумму и срокъ подписки). Книжные магазины при подпискѣ получаютъ 5% скидки.

Цѣна отдѣльной книжки въ книжныхъ магазинахъ—1 руб, для покупающихъ въ конторѣ - 85 коп, для выписывающихъ изъ конторы—1 р. 10 коп. съ пересылкой. Книжнымъ магазинамъ на отдѣльныя книжки—30% скидки.

Подписка принимается въ конторѣ журнала—(ежедневно, кромѣ праздниковъ, отъ 9 до 4 час. дня)—С.-Петербургъ, Лиговская ул., 44.

Редакція помѣщается въ С.-Петербургѣ на Знаменской ул. д. 19.

Личныя объясненія съ редакторами—по понед., вторн, четверг., пятницамъ (кромѣ праздниковъ) отъ 3 до 5 час. дня.

Редакторы { **В. Я. Богучарскій.** / **П. Е. Щеголевъ.** } Издатель **Н. Е. Парамоновъ.**

3–3

ПРОМІНЬ

одинокий независимий становий орґан україньского учительства.

Виходить 2 рази в місяць в обемі 2 арк. друку.

ПРОМІНЬ має на ціли з'єдинити духово все україньске учительство без огляду на кордони і тому в своїх артикулах не лиш порушає справи, які обходять беспосередно встрийских учителїв, но також в кождім числї містить богатий материял і з росийскої України, а навіть з Америки, де має своїх кореспондентів.

Зміст „Променя“ є того рода, що надає ся до читаня не лиш учительству, но також і найширшим інтелїґентним кругам.

ПЕРЕДПЛАТА виносить на рік: в Австро-Угорщинї: 8 к.; за кордоном: 4 карб., зґл. 2 доляри, або 10 франків.

Адреса редакциї і адмінїстрациї «Променя»: **Вашківцї н. Черем. (Буковина—Австрия).**

Redaktion und Administration des „Promin“: Waschkoutz a. Cz. (Bukowina—Österr.).

3–3

ОТКРЫТА ПОДПИСКА НА 1907 ГОДЪ.

(18-ый годъ изданія).

На общепедагогическій журналъ для учителей и дѣятелей по народному образованію

„РУССКАЯ ШКОЛА“

Журналъ издается по слѣдующей программѣ:

1) Вопросы общей реформы системы образованія. 2) Злободневные вопросы школьнаго дѣла. 3) Общіе вопровы образованія и воспитанія. 4) Педагогическая психологія. 5) Школьная гигіена. 6) Исторія школы. 7) Методика преподаванія. 8) Беллетристическія произведенія съ сюжетами, взятыми изъ жизни школы, и школьныя воспоминанія. 9) Обзоры новѣйшихъ теченій въ области знанія (научный фельетонъ). 10) Дѣятельность государственныхъ и общественныхъ учрежденій въ области народнаго образованія (Госе. Дума, земство и т. п.). 11) Иностранная школа. 12) Инородческая школа. 13) Начальная школа. 14) Городскія училища. 15) Средняя школа. 16) Высшая школа. 17) Профессіональная школа. 18) Вопросы женскаго образованія. 19) Внѣшкольное образованіе.

Кромѣ статей разныхъ авторовъ по означенной программѣ журналъ даетъ ежемѣсячно слѣдующіе отдѣлы: I. Критика и библіографія педагогическихъ и популярно-научныхъ сочиненій. II. Хроника нар. образованія на Западѣ. III. Хроника начальнаго образованія. IV. Хроника народныхъ библіотекъ. V. Хроника воскрестныхъ школъ. VI. Хроника профессіональнаго образованія VII. Замѣтки изъ текущей жизни. VIII. Разныя извѣстія. IX. Правительственныя распоряженія.

Въ „Русской Школѣ“ принимаютъ участіе слѣдующія лица: Н. Я. Абрамовичъ, Х. Д. Алчевская, К. И. Андріенко Ц П. Балталонъ, проф. И. А. Бодуэнъ-де-Куртенэ, И. А Бѣлозерскій. И. П. Бѣлоконскій, В. П. Вахтеровъ, П. И. Вейнбергъ, Б. П. Вейнбергъ, д-ръ А. С Виреніусъ, Е. М. Гаршинъ, проф. И. М. Гревсъ, А. Г. Готлибъ, Я. Я. Гуревичъ, А. Я. Гуревичъ, К. Н. Деруновъ, О. А. Добіашъ, К. В. Ельницкій, Н. М. Жестелевскій, И. П. Житецкій, С. А. Золотаревъ, Г. Г. Зоргенфрей, К. А. Ивановъ, проф. Д. Н. Кайгородовъ, П. Ѳ. Каптеревъ, проф. Н. И Карѣевъ, П. Н. Казанцевъ, В. А. Келтуяла, Н. П. Кашинъ, П. А. Конскій, Н. И. Коробка, А. А. Карасевъ, проф. Н. Н.

Ланге, Б. А. Лезинъ, М. К. Лемке, проф. П. Ф. Лесгафтъ, А. Л. Липовскій, А. А. Локтинъ, Ѳ. С. Матвѣевъ, И. И. Мещерскій, П. Г. Мижуевъ, А. В. Мезіеръ, А. П. Налимовъ, А. П. Нечаевъ А. Новиковъ. А. В. Овсянниковъ, Ф. Ф. Ольденбургъ, проф. И. Г. Оршанскій, С. А. Острогорскій, Ф. И. Павловъ, О. Х. Павловичъ, проф. А. Л. Погодинъ, В. Подстепянскій, С. Н. Поляковъ, В. Л. Розенбергъ, Г. П. Роковъ, И. А. Рудневъ, Н. А. Рубакинъ, Е. П. Рѣпина, С. Ф. Русова, М. Н. Салтыкова, проф. И. А. Сикорскій, С. И. Симоновъ, Л. С. Севрукъ, проф. Ир. П. Скворцовъ, А. Ѳ. Соколовъ, М. И. Страхова, проф. Сумцовъ, М. А. Тростниковъ, А. М. Тютрюмовъ, К. А. Тюлеліевъ, В. И. Чарнолускій, Н. В. Чеховъ, В. И. Фармаковскій, А. П. Флеровъ, В. А. Флеровъ, проф. В. М. Шимкевичъ, С. И. Шохоръ-Троцкій, Н. О. Шохоръ-Троцкая, д-ръ В. Ф. Якубовичъ, А. Яцимірскій и др.

«Русская Школа» выходитъ ежемѣсячно книжками, не менѣе пятнадцати печ. листовъ каждая (за май-іюнь и іюль-августъ—двѣ книжки двойнаго объема). Подписная цѣна: въ Петербургѣ безъ доставки—семь р., съ доставкою—7 руб. 50 коп. для иногородныхъ съ пересылкою—восемь руб.; за границу—девять руб. въ годъ. Сельскіе учителя, выписывающіе журналъ за свой счетъ, могутъ получать журналъ за шесть руб. въ годъ, съ разсрочкою уплаты въ два срока. Города и земства, выписывающіе не менѣе 10 экз., пользуются уступкою въ 15% Книжные магазины получаютъ за комиссію 5% съ годовой цѣны. Подписка съ разсрочкой и уступкой принимается только въ конторѣ журнала.

Журналъ «Р. Ш». допущенъ Ученымъ Комитет. Мин. Нар. Просв. къ выпискѣ для фундаментальныхъ библіотекъ среднихъ учебныхъ заведеній, а также въ учительскія библіотеки низшихъ учебныхъ заведеній.

Золотая медаль на международной выставкѣ «Дѣтскій Міръ» въ 1904 году.

Подписка принимается въ конторѣ редакціи (Спб. Лиговская ул., 1).

Редакторъ-издатель *Я. Я. Гуревичъ.*

ЛІТЕРАТУРНО-НАУКОВИЙ

ВІСТНИК

український місячник

ЛІТЕРАТУРИ, НАУКИ Й ГРОМАДСЬКОГО ЖИТЯ

в році 1907 виходитеме в двох виданнях, київськім і львівськім

Редакція і головна контора: Київ, Прорізна 20, кв. 3.

Контора львівська, ул. Чарнецкого, ч. 26.

(Lemberg, Czarnećkyj str. 26, Anzeiger für Litteratur und Wissenschaft).

Передплата на видання київське, платна в Київі для Росії: на цілий рік 6 руб., на виплат: 1 січня 2 руб., 1 марта, 1 червня і 1 вересня по 1 р. 50 к.

Нові передплатники на 1899—1906 р. дістають усї книжки, почавши від 1-ої за ціну 7 руб. 20 коп. 1-ого річника (1898) перші чотири книжки вичерпані; за ціну 6 руб. можна дістати кн. 5—12, з додатком початків статей, що їх продовженя містяться в сих книжках.

Поодинокі книжки коштують 2 кор. (в Росії 1 руб.).

З двох перших некомплетних річників продають ся поодинокі книжки по 30 коп.

Книжки висилають ся раз на місяць; хто надсилає передплату по виході книжки, дістає належні книжки при найближшій розсилці

Видавець *Мих. Грушевський.*

Редактор *Фотій Красицький.*

УКРАІНА.

НАУКОВИЙ

ТА

ЛІТЕРАТУРНО-ПУБЛІЦИСТИЧНИЙ

ЩОМІСЯЧНИЙ ЖУРНАЛ.

РІК ПЕРШИЙ.

ТОМ II.

—

МАЙ

1907.

У КИЇВІ
1907.